
UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 11 24 04 13 002 1

מחיר ספר תולדות ישראל
ומחיר חלקיו ליושבי רוסיא.

	חוץ פורטו
מחיר ספר תולדות ישראל כלו	—.15 רו"כ
חלק א': מראשית ימי האבות עד אחרית מלוכת שאול	1,90 "
חלק ב': מראשית מלכות בית דוד עד מות חזקיהו . (משנת 2702 עד שנת 3067 לימות עולם).	1,90 "
חלק ג'*): מראשית ימי מנשה עד ימי שלטון אלכסנדר מקדון (משנת 3067 עד שנת 3426 לימות עולם).	2.10 "
חלק ד': מראשית ימי שלטון היונים עד דלדול ממשלת החשמונאים . . . . (משנת 3426 עד 3712 לימות עולם).	1,90 "
חלק ה': מראשית שלטון הורדוס עד אחרי חרבן בית שני (משנת 3712 עד 3833 לימות עולם).	1,90 "
חלק ו': (בשני כרכים): מראשית נשיאות רבן יוחנן בן זכי עד אחרית ימי ר' יהודה נשיאה . . (משנת 3830 עד שנת 3990 לימות עולם).	3,30 "
חלק ז': מראשית ימי האמוראים עד ימי תכלית רום קרן התורה בבבל ודלדולה בא"י . . . (משנת 3953 עד שנת 4080 לימות עולם).	2.10 "

*) במהדורה השניה אשר יצאה זה עתה לאור, נוסף על חלק ג' מאמר „תוצאות החטיבות והחקיקות" שנתגלו בארצות הקדם המעידות על קדמות התורה ושאר כתבי הקדש. ומאמר זה נמכר גם לבדו לדורשיו במקח 25 קאפ.

דמי פורטו יעלו לחבילה של חמשה קילא 75 קאפ. — ולכל חלק הנשלח לבד בקרייצבאנד 25 קאפ. — ולחלק הששי שיש בו שני כרכים 35 קאפ.

ולשואלים את המחבר על אודות שאר ספריו וספוריו נשיב בזה, כי זכות כלם — מלבד אחדים מהם — ברשותו היא. ועל כלם יש לו שטריוטיפים ומטריצות. וסדור התפלה בפירושיו המיוחדים במינם שחבר, מסודר הוא לדפוס.

האדרס: W. Jawitz, Berlin N., Postamt 24 (Deutschland)

ספר

מקור הברכות

התפלות, הקריאות

וכל חלקי הסדור למיניהם ולתולדותיהם

מראשית יסודתם עד אחרית תוצאותיהם

מאת

זאב יעבץ.

מחירו 1,50 רו"כ

ברלין.

אדרס: W. Jawitz, Berlin N., Postamt 24

שנת תר"ס לפ"ק.

Druck von H. Itzkowski, Berlin, August-Str. 69.

הקדמה.

הספר הזה איננו, אלא פרוזדור של מדע לסדור התפלה בנוסח אשכנז כמנהג פולין המבואר בידנו, והעתיד לצאת לאור בשם „עבודה שבלב" אם יהי' ה' עמנו. ולמען באר היטב את טיב ספר זה שלפנינו, יש לנו להודיע בקצרה גם את טיב באורנו לסדור.

הבאור ההוא — המסביר את המלות ואת המאמרים בדיוק רב ובדרך קצרה — בא להוכיח כי כל הסדור מראשו ועד סופו, אין בו משל עצמו כלום, וכל דבריו אינם אלא פנים חדשות לדברי התורה, הנביאים והכתובים כפשוטם או כמדרשם. ודבר זה סעיף הוא לשיטתנו המתבארת גם בשאר ספרינו, וביחוד בספרנו „תולדות ישראל", כי חוט רצוף אחד של חיים שאינו פוסק, מושך והולך מימות משה רבנו עד הדור האחרון, עובר בכל הדורות ומחיה את כל הכמת חכמיהם. והחוט הזה הוא המעמיד את ישראל בטהרתו הראשונה והמחדש את נעוריו לבקרים, ועליו אמר ר' יהודה הלוי ז"ל „והיא החכמה המחזקת בכח אלקי איננה, כי אם בזרע שם, שהוא סגולת נח, ולא פסקה החכמה ולא תפסוק מן הסגולה ההיא — כלומר מישראל —" (כוזרי א', ס"ג) „וענין האלקי כזהב המזוקק הולך ומוסיף" (ע"ט).

וככל אשר טרחנו להוכיח, כי הסדור מליץ ומזכיר הוא לדברי התורה והנביאים, ככה שקדנו לקבוע בסדורנו, לפני רבים מפרקיו, את כל הגדולות, אשר דברו חכמי ישראל מדור דור על דבר הפרקים ההם, ובכן נעשה

הספר מאליו לאוצר חמדה של מבחר המאמרים הנשגבים של התנאים, האמוראים והגאונים ושל חכמי הדורות וגדוליהם, פוסקים, חוקרים ומוכיחים, בענין התפלה. ובלעדי זה היתה מגמתנו להאיר את עין הקורא, להכיר את ערך כל מצוה שיש לה דבר עם הסדור, כגון: ציצית, תפלין, שבת, רגלים, ר"ה ויוה"כ וכיוצא בהם, ולהעיר את אזנו לשמוע דברי חכמים, אשר מפיהם אנו חיים, שדברו על אודות הקדשים ההם.

מלבד כל התקונים האלה, העשוים לעורר ולרומם את הלב ולכַּוֵן אותו כלפי מעלה, השיבונו אל לבנו, כי אין סדור קרוי מתוקן, אלא אם כן הוא מספיק בידי הקורא לדעת גם את מקור כל ברכה ותפלה, קריאה ולמוד, הבאים בסדור. אולם יען כי שונה טבע דרך המדע מטבע צרכי הלב, שפרטנו למעלה, שמנו לנו לעינים את דבר רבותינו „זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד", כי בכל היות שתיהן יקרות מאד, אי אפשר לשמש בשתיהן בבת אחת, כי כלי תשמישה של תורה היא הבינה החריפה, וכלי תשמישה של תפלה, היא כונת הלב, על כן גמרנו להקצות לבירורי המקור, שהם עניני מדע, שגם כלי אומנתם היא הבינה, מקום בפני עצמו, ולבלתי הדפס אותם בדף אחד עם עצם דברי הסדור ועם פירושיו, למען אשר לא יבלבלו את הכַּוָנה ולא יפסיקוה בחקירות, אשר אינן ענין לה בזמנה, ולמען תהיה התפלה תפלה זכה, והעבודה שבלב עבודה תמה, בלי שום תערובת מין בשאינו מינו.

והתועלת היוצאת מזה, מילתא דשויא לתרוייהו היא, כי כשם שהכונה זוכה לנקיון, בהסתלק חקר המדע לצד אחר, כך זוכה המדע בסלוק זה ליתרון סדר ושיטה, שהם הם ראשי התנאים לכל ענין של מדע. כי בהיות בירורי המקור במרבית הסדורים נקבעים על כרחם בשולי כל דף במקום הענין, שעליהם הם מדברים, נראים הם בעיני הקורא כהמון פרטים רבים וקטנים, בודדים ונפרדים זה מזה ומפוזרים לכל רוח. לא כן אם זיקת סדר הסדור נפקעת מעל הבירורים האלה, אז מזדַוֵג מאליו הדומה לדומה לו, נאגדים יחד מין במינו, נחלקים למחלקותם ומסתדרים למערכה גדולה, מכֻוֶנת ומסכמת בכל חלקיה. וזִוֻג כזה הלא הוא הוא כל עצמה של שיטת מדע, אשר אותה טרחנו לערוך במלאכתנו זאת.

וערך שיטה, לאמר, סדור הדברים על פי הצד השוה שבהם וחלוק דבר מחברו על פי „ראי זה" שהוא „לא כראי זה", הוא כל מגמתנו בכל

מעשינו. על כן התאמצנו לסדר את המון הפרטים בראשונה איש על יד אחיו, ולהחזירם אחרי כן במלוא סדרם אל כלליהם, וליחש את התולדות ואת תולדות תולדותיהן אל מולדתן הראשונה, ולמצוא לסעפים, אשר הסתעפו במשך הדורות, את עקר שרשם, עד שהיו כלם נתפסים בידנו בתפוסה אחת ונסקרים לעין הקורא בסקירה אחת.

ויד דרך החקירה הזאת, אשר לכנס באה ולא לפזר, לקרא שם מלא על דבר מלא, היתה עלינו לכֵוֵן את כל דעתנו רק להציב גבולות למחקרנו, ואף כי התחזקנו מאד לפקוח את עין הקורא להתבונן אל שִנויי הנוסחות במקום שהם חשובים ומכריעים, לא הרבינו לחזר אחרי כל פרט קטן של השנויים הקלים, שמרביתם עלו מאליהם במשך הדורות ולרגלי המרחקים, בנוסחות השונים, ושלעצמם אינם מעידים על כלום ואינם מוכיחים כלום. ולא עוד אלא שהם מסיעים את הדעת מעקר הענין אשר לפניה אל מחוץ לגבולו לדברים שכמעט אינם אלא עראי. ואין עינינו במחקרנו זה בלתי אם אל עצם טבע הברכות והתפלות, אל היסוד העומד והמעמיד שבהן ואל דרך גדולן, להבחין בין עקריהן לתוספותיהן, להכיר ולקבוע היטב את סמני שתופיהן ואת סמני חלוקיהן, וליחד לכל אחת ואחת את מקומה הראויה לה בין חברותיה.

הנוסח אשר שמנו לנו ליסוד, הוא הנוסח האשכנזי כמנהג פולין, אשר מלבד שהוא הנוהג במרבית הארצות אשר דבר ישראל ודתו מגיע, נראה הוא לנו מנוקה משומר ומתוקן מנוסח ספרד, אשר גם אליו שמנו לב. ולא עוד אלא שנוסחנו האשכנזי הוא מסכים יותר מן הנוסחות האחרים אל התלמוד, שהוא לבדו המקור הראשון, שאליו אנו מכֻוָנים ועליו אנו סומכים ועל פיו אנו בוחנים את שאר המקורות הרבים אשר הבאנו, כי סוף סוף הלא היה הוא לבדו לעינים לאבותינו בכל הדורות ובכל הארצות. ובגלל זה אף כי יקרו בעינינו מאד דברי גדולי דור ודור, אשר הרבינו לשמש בדבריהם במלאכתנו זאת, יש אשר יפה לנו מקור ודאי מן יד החזקה או מטור אורח חיים, אשר כל מוצא דבריהם הוא התלמוד, ממקור מפוקפק, אף כי יש אשר שֵׁם קדמוני נקרא עליו, אם אין לו על מה לסמוך.

אחד מזקני חכמי דורנו אלופי ומיודעי פרופיסור ר' אברהם ברלינר נ"י מעיר בספרו „ראנד־בעמערקונגען", כי אין ספר מצוי ביד כל איש ישראל למקצהו ועד קצהו כמו „הסדור" אשר לא יפקד מקומו גם בבית איש עני או

בער, אשר אין חמשה חומשי תורה בביתו. ואנחנו מוסיפים ואומרים, כי הסדור לא מעשה ידי חכם פלוני או חסיד פלוני הוא, כי אם לישראל כלו הוא, הוא יסדו והוא הציב את דלתותיו לשכן בקרבו את רוח קדשו. ויהי רצון שתֵּצֵא מתוך פעלנו תבנית המשכן הזה לכל חקתו ולכל משפטיו לתועלת ולתפארת לבית ישראל.

ברלין בחדש אייר תר"ע.

המחבר.

שמות הענינים.

*) בכוכבת אנו רושמים את הדברים שבטל מנהגם וברכות כאלה שאינן נאמרות עוד בדורותינו כברכה גמורה.

בדפוס צבי הירש בר׳ יצחק איטצקאווסקי, ברלין.

התפלה בימי הקדם.

בראשונה לא היו לישראל בקשות והודאות קבועות וחתומות בחותם צר בלתי אם ארבע, ואלה הן: ברכת כהנים (במדבר ו', כ"ד—כ"ו), פרשת עגלה ערופה (דברים כ"א, ז'—ח'), מקרא בכורים (דברים כ"ו, ה'—י'), ודוי מעשר (שם י"ג—ט"ו). את ארבע אלה גזר הכתוב לאמרן ככתבן בשעת חובתן. אבל זולת אלה היה כל אדם מישראל מברך את ה' ומתפלל אליו, „כל אחד לפי כחו, אם היה רגיל מרבה בתחנה ובקשה, ואם היה ערל שפתים מדבר כפי יכלתו ובכל עת שירצה" (רמב"ם תפלה א', ב'—ג'). ודוגמות של רשות לתפלות האלה שהיו רבים מאבותינו ומן הקדמונים מתפללים כאשר נחה עליהם הרוח, כאשר הורה אותם לבם, שמורים הם בכתבי קדשינו (בראי י"ט, י"ח—כ'; כ"ד, י"ב—י"ד; ל"ב, י'—י"ג. שמות ל"ב, י"א—י"ג; ל"ד, ט'. במדבר י"ד, י"ג—יט; כ"ז, ט"ז—י"ז. דברים ג', כ"ד—כ"ח. יהושע ז', ז'—ט'. שופטים י', י'. ט"ו; ט"ו, י"ח; ט"ז, כ"ח. ש"א א', י"א; ב', א'—י'. ש"ב ז', י"ח—כ"ט. מ"א ג', ו'—ט'; ח', י"ב—נ"ג; נ"ו—ס"א. מ"ב י"ט, ט"ו—י"ט; כ', ג'. ירמיה ל"ב, י"ז—כ"ה. דניאל ב', כ—כ"ג; ג', ל"ב—ל"ג; ד', ל"ד; ט', ד'—י"ט. עזרא ט', ו'—ט"ו. נחמיה א', ה'—י"א; ט', ה'—ל"ז. דה"א י"ז, ט"ז—כ"ז; כ"ט, י'—י"ט. דה"ב א', ח'—י'; ו', א'—מ"ב; י"ד, י'; כ', ו'—י"ב. וספר תהלים כלו למקצהו ועד קצהו). „וכן היה הדבר נוהג תמיד — — עד עזרא. וכיון שגלו ישראל — — ונולדו להם בנים בארצות הגוים ואותן הבנים נתבלבלה שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה — — ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל, תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקב"ה בלה"ק — — וכיון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותקנו להם — — ברכות על הסדר" (רמב"ם שם ד'). — הרמב"ם ידבר פה רק על הברכות, אך הברכות האלה הן הן גם עצם התפלה. והמקור הראשון מונה בתקון זה של עזרא ובית דינו, שהם אנשי כנסת הגדולה, ארבעה מינים, ואומר: „אנשי כנה"ג תקנו להם לישראל ברכות, תפלות, קדושות והבדלות" (ברכ' ל"ג.). אך באמת כל ארבע אלה, אחת שהיא

ארבע הן, כי עקר ארבעתן אינה אלא אחת. הברכה לבדה היא יסוד כולן, והתפלות, הקדושות וההבדלות אינן אלא סדרי ברכות וצרופיהן בפנים שונים.[1]

והנה תפלה של רשות היוצאת מן הלב לשעתה והנקראת בפי רבותינו „רחמים" (ברכ׳ י׳:) לא פסקה מעולם מישראל. „ר׳ אליעזר היה מתפלל תפלה חדשה בכל יום, ר׳ אבהו היה מברך ברכה חדשה בכל יום" (ירש׳ ברכ׳ ד׳, ד׳). „וכל שאינו יכול לחדש בה דבר" (ברכ׳ כ״ט; ירש׳ שם) נחשב בעיני חכמי ישראל „כעושה תפלתו קבע" שאין תפלתו תחנונים". ולדברי ר׳ מאיר יצא ידי חובת ברכה גם האומר: „כמה נאה פת זו ברוך המקום שבראה; כמה נאה תאנה זו ברוך המקום שבראה" (ברכ׳ מ׳:). ועל מליצת רב חנא בגדתאה ורבנן „בריך רחמנא דיהבך לן וכו׳ א״ר יהודה פטרתון יתי מלאודויי" (ברכות נ״ד:) [את ברכת הגומל]. וגם בשאר ספירת דברים שקבעו אותם חכמים חובה על פי נוסח קבוע, כגון הגדה של פסח, מצאנו לרב נחמן שאמר על מליצת „עבדא דמפיק לי׳ רבא לחרות וכו׳: פטרתן מלומר מה נשתנה" (פסח׳ קט״ז.). ובכל דור ודור היו „ישראל אומרים שירה חדשה בכל שעה, כשם שהבאר נובע מים חדשים בכל שעה" (מדרש תהלים פ״ז). והפיוטים והשירות והתשבחות שנתחדשו אחרי חתום סדור התפלה, אינן אלא פרטים לשירה חדשה זו. — אך למן היום אשר החל עזרא וסיעתו להתקין סדרי ברכה ותפלה, היה הסדר הזה ליסוד עבודה זו שבלב שנתגדלה ונתוספה בכל דור.

הברכות והתפלות הראשונות היו ראשן ורובן מקראות ומזמורים, ו„טופס ברכות" (ירש׳ ברכ׳ א׳, ה׳) לא היה להם, כי אם בסופן. הברכות היו בהן „מַעֲנְּגוֹת הרבה שבתורה" (שבת קט״ו:). ובכלל ברכות נחשבו גם מזמורי תהלים, כגון „אל ה׳ בצרתה לי קראתי ויענני — תהל׳ ק״כ — אשא עיני אל ההרים — קכ״א — ממעמקים קראתיך — ק״ל — תפלה לעני כי יעטף — ק״ג — (תענית ט״ז), וגם פרשיות שלמות שבשאר ספרים כגון „רעב כי יהיה בארץ — מ״א ח׳, ל״ז — אשר היה דבר ה׳ אל ירמ׳ על דברי הבצרות — ירמ׳ י״ד, א׳" — (שם). ומעין סגנון ברכה לא הי׳ להן, אלא תוספות קטנות בסיומן שהיו קוראים להן „חותמי ברכות"[2]), **ששלשת** מלותיהן הראשונות אף הן מליצת הכתוב הן „ברוך אתה ה׳" (תהל׳ קי״ט, י״ב. דהי״א כ״ט, י׳). **וחתום** זה היה החשוב שבברכה, עד כי נפסקה הלכה, כי הטועה בכל הברכה ולא טעה בחתום אינו חוזר ומברך, טעה בחתום ולא טעה בכלה חוזר ומברך, „כללו של דבר הכל הולך אחר החתום" (ברכ׳ י״ב.), „כל הברכות אחר החותמיהן" (ירש׳ שם א׳, ה׳). ולפי הנראה היה החתום הזה ראשית יסוד „המטבע שטבעו חכמים בברכות" (ברכ׳ מ׳:), שאי אפשר בפחות

[1]) וע״כ נקראה המסכת המדברת על כל מיני תפלה „ברכות".

[2]) „ואומר חותמיהן" (תענית ט״ו.).

ממנה, ושעליה אמר רב: „כל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה" (ברכ' מ':). ולמען יהיה החתום נכר ולא יהיה נבלע בפסוקים שלפניו ובטל להם במעוטו, הורו: „אין אומרין ברכה פסוק" (ירש' ברכ' א', ה'), לאמר אין משתמשין בפסוק לשם ברכה. וגם פסוק „בא"י למדני חוקיך" (תהל' קי"ט, י"ב) שאנו רואים בשלש מלותיו הראשונות כל עצמה של ברכה, וששמשו בו רבים לשם חתום של ברכת התורה של שחרית, פסל רש"י ז"ל מהיות ברכה (ע' ריש"י ברכ' י"א), אלא התקינו שיקדימו אל חתום הברכות „מעין חותמותיהן" (ירש' תענית ב', ג'), כגון אם בא לחתום ביום התענית אחרי מזמור „אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני" בחתום של „בא"י שומע צעקה" היה לו להקדים מעין חתימתה „מי שענה את שמואל במצפה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה" (תענית ט"ו)[1]. אולם בכל היות לדעתנו חתום זה הטופס הראשון של ברכות, ואף כי גדול כחו של חתום זה לקבוע על המזמור שלפניו תורת ברכה, בכל זאת לא נחשב החתום אלא לטפל לשלפניו, וברכה כתקונה שדברו בה חכמים בכל מקום, אינה אלא הברכה החשובה לעצמה שבה נכר „טיב הברכה"[2] במלואו, והוא שם ומלכות, שבאמת הוא שם ואלהות ומלכות, כלומר מליצת „ה' אלהינו מלך העולם", כמאמר רי"וח, שהלכה כמותו, האומר „כל ברכה שאין בה מלכות אינה ברכה" (ברכ' מ':), שעליו „אמר ר' תנחומא: אנא אמינא טעמא ארוממך אלהי המלך ואברכה שמך" (ירש' ברכ' ט', א'). והמליצה הזאת המשותפת לכל הברכות „בא"י אמ"ה" נחשבה ל„עקר ברכה", והמליצה המיוחדת לכל ברכה לעצמה, כגון „המוציא לחם מן הארץ", „אקב"ו על נטילת לולב", נקראה „חתימה" (ברכ' י"ב.)[3].

---

[1]) אבל בברכות שכולן מטבע שטבעו ח', כלומר שאין גופן מזמור, מצאנו פסוקים גם סמוך לחתימה, כגון „גואלנו ה"צ" באמת ויציב; „כי פדה ה' את יעקב" באמת ואמונה; „תרננה שפתי כי אזמרה לך" במודים דרבנן של ר' בא בר זבדי אמר רב בירושלמי. [2]) ל' הירושלמי ברכ' ז' ב'. [3]) ועפ"י לשון הגמרא במקום הרשום, אנו מבדילים בין „חתימה" ובין „חתום": „חתימה" נקרא שם המחצית השניה שבברכה עצמה, ו„חתום" נקרא שם סיום ברכה ארוכה בברכה של אזכרת השם לבדה בלי מלכות.

הברכות.

„כל הברכות שלשה מינים הן: ברכות הנאה, ברכות המצוה וברכות הודאה". (רמב"ם הל' ברכות א', ד').

א. ברכות ההנאה

שאנו כוללים בהן כל ברכות הרגשת החוש והשגתו, נחלקות הן ע"פ החושים הנהנים ממנה.

א) ברכות הנאת הטעם.

„על פירות האילן הוא אומר: בפה"ע חוץ מן היין, שעל היין הוא אומר בפה"ג. על הפת הוא אומר המוציא לחם מן הארץ, ועל הירקות הוא אומר בפה"א" (ברכ' ל"ה.) „כל שהוא מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות" (ל"ו:), ועל „שנוי יין אומר הטוב והמטיב" (נ"ט:), „ועל דבר שאין גדולו מן הארץ או' שהכל נהי' בדברו" (מ':). מלבד הברכות האלה **הקיָמות** והנוהגות בתוכנו, היו בימי רבותינו ברכות שעכשו בטל מנהגן, על הירקות היתה לר' יהודה במקום בפה"א „בורא מיני דשאים" (ברכ' ל"ה.), ולדעת ברייתא אחת מברך הכוסס את החטה במקום בפה"א „בורא מיני זרעים" (ל"ז), ובנוסח הירושלמי אומר הוא והכוסס את האורז „בורא מיני זרעונים" (ירש' ברכ' ו', א'), ור' שמעון חסידא מברך על האורז „בורא מיני מעדנים" (שם), ור' חגי מברך על כל היוצא מן החי כגון בשר וביצה „בורא מיני נפשות" (שם).

ב) ברכות הריח.

„האי נרקום דגנוניתא מברכין עלוי': בורא עצי בשמים; דדבראי: בורא עשבי בשמים" (ברכ' מ"ג:), חוץ ממושק שמן חיה הוא שמברכין עליו בורא מיני בשמים. — — „האי משחא דאפרסמון מאי מברכין עלויה וכו'? הכי אר"יוח בורא שמן ערב" (שם ע"א). „האי מאן דמורח באתרוגא או בחבושא או' ברוך שנתן ריח טוב בפירות" (ע"ב, ועיין ירש' ברכ' ו', ו') וע' פירוש מאמרים אלה ש"ע א"ח רט"ז. ורב יהודה הורה לברך על שמן אפרסמון „בורא שמן ארצנו" (ברכ' מ"ג.). תחת „בורא" גורס הירושלמי בכל ברכות הריח „אשר נתן ריח טוב ב . . . .", „אשר נתן ריח טוב בשמן ערב . . בעצי בשמים . . בעשב הארץ, במיני בשמים" (שם). ובעל האשכול גורס — תחת „בעשב הארץ" (ירשלמי שם) „בורא עשבי השדה" (אשכול הלכות ברכות וכו' כ"ח).

ג) ברכות הראיה.

„א״ר יהוד׳ האי מאן דנפיק ביומי דניסן וחזי אלני דקא מלבלבי אומ׳: ברוך שלא חסר וכו׳״ (ברכ׳ מ״ג:); „ראה בריות טובות ואלנות טובות או׳: ב׳ שככ׳ לו בעולמו״ (נ״ח:); „הרואה אוכלוסי ישראל או׳: ב׳ חכם הרזים״ (שם ע״א:); „הרואה ח׳ ישראל או׳ ב׳ שחלק מחכמתו ליראיו; ח׳ אוה״ע או׳ ב׳ שנתן מחכמתו לבו״ד״; „הרואה מלכי ישראל או׳ ב׳ שחלק מכבודו ליראיו; הרוא׳ מלכי גוים או׳ ברוך שנתן מכבודו לבו״ד״ (:). „על ההרים ועל הגבעות ועל הימים ועל הנהרות ועל המדברות או׳ ב׳ עושה מעשה בראשית״ (נ״ד.). ועכשו נהגו לברך גם על הברק עושה מעב״ר (ועיין ש״ע א״ח רכ״ז, א׳). „ר׳ יהודה או׳ הרואה את הים הגדול או׳ ב׳ שעשה את הים הגדול״ (ברכ׳ שם); „הרואה את הקשת בענן מאי מברך? ברוך זוכר הברית. במתניתא תנא: ריש״מ בנו של ריוח״ב ברוקא או׳: נאמן בבריתו וקים במאמרו. א״ר פפא: הילכך נימרינהו לתרויהו זוכר הברית ונאמן בבריתו וקים במאמרו״ (נ״ט). „הרואה מקום שנעקרה ממנו ע״ז או׳: ב׳ שעקר ע״ז מארצנו״; „הרואה בתי ישראל בישובן או׳ ב׳ מציב גבול אלמנה״ (נ״ח), „כגון בימי בית שני״ (רש״י); „הרואה מקום שנעשו נסים לישראל או׳ ב׳ שע״נ לאבותינו במקה״ז״ (נ״ד). „אניסא דיחיד איהו — אותו יחיד — צריך לברוכי ב׳ שעשה לי נס במקה״ז״ (שם). „א׳ ריב״ל הרואה את הבהקנים אומר ברוך משנה את הבריות; את הכושי ואת הלווקן ואת הקִפֵּחַ ואת הננס ואת הדרניקוס או׳ ב׳ משאה״ב וכו׳״. „ת״ר הרואה פיל קוף וקפוף או׳ ב׳ משאה״ב״ (נ״ח: וע׳ פי׳ ברש״י); „הרואה מרקולים או׳ ב׳ שנתן ארך אפים לעוברי רצונו״ (נ״ז:); „הרואה את חברו לאחר ל׳ יום או׳ ברוך שהחינו וכו׳, לאחר יב״ח או׳ ברוך מחיה המתים״ (נ״ח:); „הרואה את האור במוצאי שבת ובמוצאי יה״כ בש״א וכו׳ ובה״א בורא מאורי האש״ (נ״א:).

ד) ברכות השמועה.

„כי שמע קל תרנגולא לימא ב׳ אשר נתן לשכוי בינה וכו׳״ (ברכ׳ ס:); „על הזועות ועל הרעמים ועל הרוחות . . . או׳ ב׳ שכחו וגמ״ע״ (ברכ׳ נ״ד); „על בשורות רעות או׳ ב׳ דין האמת״ (שם); „על הגשמים ועל בשורות טובות או׳ ב׳ הטוב והמטיב״ (שם).

ב. ברכות ההודאה

הן ברכות השחר שבכל יום, ברכת הגומל, ברכת זמן שהיא שהחינו וברכת שעשה נסים בחנוכה ובפורים, וזה מקורן: „חיב אדם לברך ג׳ ברכות בכל יום: שעשאני ישראל ולא עשאני אשה [ושלא עשאני בור. רב אדא בר יעקב שמע׳ לברי׳ דהוה קא מברך שלא עשאני בור. א״ל כולי האי נמי?

ואלא מאי מברך] שלא עשאני עבד" (מנח׳ מ"ג:). גירסה אחרת „שלא עשאני גוי" (תוספתא ברכ׳ ז׳, א׳). ורב סעדי׳ גאון ז"ל גורס בסדורו שבכ"י: „שלא שָׂמַנִי גוי, שלא שמתני אשה, שלא שמתני עבד" (ע׳ החוברת האשכנזית ע"ד סדור רס"ג להרב ר׳ יונה באנדי 20); „והנשים נוהגות לברך שעשאני כרצונו" (אבודרהם); „כי פתח עיני׳ לימא ב׳ פוקח עורים; כי תריץ ויתיב לימא ב׳ מתיר אסורים; כי לבוש לימא ב׳ מלביש ערומים; כי זקיף לימא ב׳ זוקף כפופים; כי נחית לארעא לימא ב׳ רוקע הארץ עה"מ; כי מסגי לימא המכין מצעג"ב; כי סיים מסאני לימא ב׳ שעשה לי כל צרכי; כי אסר המייני׳ לים ב׳ אוזר ישר׳ בגבורה; כי פרים סודרא על רישי׳ לימא ב׳ עוטר ישראל בתפארה" (ברכ׳ ס׳:); „יש נוהגין לברך הנותן ליעף כח" (ש"ע א"ח מ"ו, ו׳). ועל ברכה זו הנוספת וכיו"ב א׳ רש"י „ומן הדין לא היו ראויות אלא י"ב ברכות השחר — ואין לחוש אם הוסיפו וכו׳" (פרדס ה׳) „לפי שבני אדם הוסיפו לברך על כל צורך וצורך" (שם). ורב עמרם גורס — תחת שעשה לי כל צרכי — „שלא חסר מצרכי כלום" (סרע"ג), ואבן ירחי גורס „אשר לא חסר [מצרכי?]" (המנהיג דיני תפלה א׳), וגירסת בעל האשכול „שלא חסר מכל צרכי" (אשכול הל׳ תפלה וק"ש ד׳). ונראה כי הגאונים גרסו בגמרא בין ברכת „פוקח" לברכת „מלביש": „וכד יתיב [לימא:] ברוך מגביה שפלים" (בה"ג ברכ׳ ט׳ וסדור רב סעדי׳ ע׳ מאמר ר"י באנדי שם), אך בארצותינו ובזמננו אינה נוהגת". על ברכת המעביר שנה וכו׳ ידובר להלן.

„א"ר יהודה א"ר ד׳ צריכין להודות וכו׳ מאי מברך? א"ר יהודה ברוך גומל חסדים טובים" (ברכ׳ נ"ד:) ובטור הוא אומר „מאי מברך? בא"י אמ"ה הגומל להיבים טובות שגמלני כל טוב" (טא"ח רי"ט) „כך היא גירסת הרי"ף והרמב"ם והרא"ש אע"פ שהנוסחא בגמרא בס׳ שלנו וכו׳" (ב"י וכ"ה גם באשכול א׳, כ"ג).

„בנה בית חדש קנה כלים חדשים או׳ ב׳ שהחינו וקימנו והגיענו לזמן הזה" (ברכ׳ נ"ד.). ונראה כי נוסחה הראשון היה ברוך שהגיענו לזמן הזה (תוספתא ו׳, י"ד וע׳ סוכ׳ מ"ו.); „כל דמזמן לזמן אתי אמרינן [זמן]" (ערובין מ׳:).

„לפניה — של קריאת המגלה — מצוה לברך וכו׳ מאי מברך וכו׳? מנ"ח" (מגל׳ כ"א:). „מקרא מגלה ושעשה נסים ושהחינו" (רש"י); „נר חנוכה — — המדליק מברך — — ואו׳ שעשה נסים וכו׳" (סופרים כ׳, ו׳; ועיין שבת כ"ג.).

„א"ר אלעזר צריך אדם להטפל בבנו עד י"ג שנה מכאן ואילך צריך שיאמר ברוך שפטרני מענשו של זה" (ב"ר ס"ג).

ג. ברכות המצות.

בכלל ברכות הודאה הן גם ברכות המצות כדאתמר „ברכת המצות מ"ט, משום דהודאה היא" (פסח' ק"ה. ע"ש).

„העושה כל המצות צריך לברך" (תוספתא ברכות י', י"ד). וסמן לברכות המצות היא מליצת „אשר קדשנו במצותיו וצונו על וכו'" כגון „אקב"ו על מקרא מגלה" או „אשר קדשנו במצותיו וצונו ל. . ." כגון „אקב"ו לקרא את ההלל". ועל החלוק שבין שתי הלשונות ע' ר"ן על האלפסי פסחים פ"ק לענין ברכת בעור חמץ.

וזה מקור רוב ברכות המצות: „כי מעטף בציצית לימא ב' אקב"ו להתעטף בציצית" (ברכ' ס':), „כי מנח תפלין אדרעי' לימא ב' אקב"ו להניח תפילין; ארישי' לימא ב' אקב"ו על מצות תפילין" (שם). „כי משי ידיו לימא ברוך אקב"ו על נטילת ידים" (שם). „המל אומ': אקב"ו על המילה; אבי הבן או': אקב"ו להכניסו בבריתו של א"א" (שבת קל"ז: תוספתא ברכ' ו', י"ז); „על פדיון הבן אקב"ו על פדיון הבן" (פסח' קכ"א:); „טבל ועלה, בעליתו או' אקב"ו על הטבילה" (פסח' ז':); „והמדליק נר של שבת צריך לברך אקב"ו להדליק נר של שבת" (סרע"ג כ"ד.); „גם ביו"ט צריך לברך להדליק נר של יו"ט" (ש"ע א"ח רס"ג עפ"י ירושלמי); „בא להניח עירובי חצרות או עירובי תבשילין, מברך אקב"ו על מצות עירוב" (טא"ח שצ"ה).

„וכל המפריש חלה מברך תחלה אקב"ו להפריש חלה" (רמב"ם הלכ' בכורים ה', י"א וע' כ"מ); „נהגו לומר [להפריש חלה] מן העיסה" (עיין ט"ז ש"ע י"ד שכ"ח ס"ק א'), והיא כעין ברכה שהיתה נוהגת בזמן תומ"ע. „התורם והמעשר או' ב' אקב"ו להפריש תרומה ומעשר לשמו" (ירש' ברכ' ט ג').

„הבודק [את החמץ], צריך שיברך וכו' על בעור חמץ" (פס"ח' ז':). „בליל הפסח מברך [על המצה], על אכילת מצה, והדר מברך [על המרור] על אכילת מרור" (פסח' קט"ו); ומליל שני של פסח עד העצרת „צריך לברך בכל לילה בא"י אמ"ה אקב"ו על ספירת העומר קודם שיספור" (רמב"ם תמידין ומוספין ד', כ"ח); בר"ה „קודם שיתקע יברך לשמוע קול שופר" (ש"ע א"ח תקפ"ה ב'. ומקורו הרא"ש בשם ראבי"ה ע"פ הירושלמי וכ"ה באשכול א', כ"ג); „העושה לולב וכו' נטלו לצאת בו אומ': ברוך אקב"ו על נטילת לולב; העושה סוכ' וכו' נכנס לישב בה אומ': אקב"ו לישב בסוכה" (סכ' מ"ו.). „א"ר חייא בר אשי א' רב המדליק נר של חנכה צריך לברך וכו' אקב"ו להדליק נר של חנכה" (שבת כ"ג.); „העושה מזוזה וכו' כשהוא קובע, או' ב' אקב"ו על מצות מזוזה" (ירש' ברכ' ט', ג'); „אבל רבנו — בעל הטור — נמשך אחר מ"ש הרי"ף והרמב"ם דמברך לקבוע מזוזה" (ב"ח טיו"ד רפ"ט). על ברכת התורה, הלל ומגלה נדבר לקמן.

והכלל הכלול בידנו לענין הזמן של ברכת המצוה הוא מה „שאמר רב יהודה א׳ שמואל, כל המצות מברך עליהן עובר לעשיתן״ (פסח׳ ז׳:).

שוות הן ברכת ההודאה וברכת המצות ורוב ברכות ההנאה — חוץ מברכת הטעם — שאין ישום ברכה אחרונה באה אחריהן עוד. הן אמנם כי ברכה אחרונה אחת, אחרי אחת מן המצות, היתה נוהגת בימי רבותינו בארץ ישראל „ובני מערבא בתר דמסלקי תפלייהו מברכי: אקב״ו לשמור חוקיו״ (ברכו׳ מ״ד: ירש׳ ה׳, ג׳) — וכעין מקור למליצה זו הוא מאמר ושמרת את החוקה הזאת — שמות י״ג, י׳ — לא אמרתי אלא במי שיודע לשמור תפלין (מכילתא שמות שם) — אך אנו לא קבלנו ברכה זו (ועיין תו׳ ברכות שם ד״ה „ולבני מערבא״).

מטבע ארוך.

כל הברכות האלה אף כי ברכות שלמות הן בהיות בהן „שם ומלכות״, ע״פ סגנונן הן רק „מטבע קצר״ (ירש׳ ברכ׳ א׳ ה׳) וסמנן „שהוא פותח בהן בברוך ואינו חותם בהן בברוך״ (שם ברכ׳ מ״ו), כלומר שאין בהן „ברוך״ אלא בתחלתן. אך לעומתן יש ברכות שסגנונן הוא „מטבע ארוך״ (ירש׳ שם) וסמנן „שהוא פותח בהן בברוך וחותם בהן בברוך״ (שם ושם), כלומר שיש להן „ברוך״ גם בתחלתן גם בסופן. כי מלבד „ברוך״ שבעקר הברכה בתחלתה הבא בשם ומלכות, יש בה גם ברוך של „חתום״ בשם אבל בלי מלכות כגון: ברכת יוצר, פותחת „בא״י אמ״ה, יוצר אור ובורא חשך וכו׳״ וחותמת „בא״י יוצר המאורות״ וכיו״ב, וכל ברכות מטבע קצר הן: ברכות ההנאה וברכות ההודאה וברכות המצות, שרובן מנינו בזה ושבדברי רבותינו נקראו „ברכות המצות וברכות הפירות וברכת הזמן [שהחינו] [1]) (ירש׳ ברכ׳ א׳ ה׳, תוספתא שם א׳ ח׳), חוץ מברכה אחת מברכות הראיה, שהרמב״ם ז״ל הושבה בצדק בתוך ברכות ההודאה „מאלו שהן דרך שבח והודיה״ (רמב״ם ברכ׳ י״א, א׳ וע׳ כ״מ), והיא ברכת הרואה קברי ישראל שהיא פותחת בברוך „ברוך אשר יצר אתכם בדין״ וכו׳ וחותמת בברוך „ברוך אתה ה׳ מחי׳ המתים״.

אך באמת גם ברכות אחרות כגון ברכת „אשר יצר את האדם בחכמה״ וכו׳ ברכת הודאה הן, ובכל זאת פותחות וחותמות אף הן בברוך. ובכן יהיה לנו לישב דברי הרמב״ם, כי רק לשם דוגמה לברכות הודאה הנאמרות במטבע ארוך, הביא את ברכת „הרואה קברי״, ומלת „כגון״ הכתובה שם (רמב״ם שם) מוכחת כן, וגם בעל כ״מ אומר „שרבינו חדא מנייהו נקט״. ובאמת אינה אלא אחת משאר ברכות הודאה הפותחות וחותמות בברוך. אך כנגד זה נראה כי ברכת מצוה פו״ח בברוך לא תמצא לעולם אלא אחת, כדברי הרמב״ם האומר

---

[1]) וגירסת התוספתא „זמן״ נראה לנו עקר, שהיא דוגמא לברכות הודאה, ולא גירסת „הזמון״ שבירושלמי ברכ׳ א׳ ה׳, כי ברכת הזמון של ברהמ״ז אינה ברכה גמורה.

שם „אבל שאר ברכות המצות כלן פותח בהן בברוך ואינו חותם". והאחת הזאת היא ברכת התורה של שחרית „אקב"ו לעסוק בד"ת" וחותמת „בא"י המלמד תו' לעמו ישראל" שכלה ברכה אחת (ע' דברי ר"ת תו' ד"ה „שהכל" כתוב' ח'.). ואין ספק בידנו כי עליה כון הרמב"ם באמרו שם, כי „ברכת ספר תורה" אע"פ שברכת מצוה היא, פו"ח בברוך היא (רמב"ם שם). ומלת „ספר" נוספה שם לדעתנו בשגגה, כי ברכת ס"ת איננה ברכת מצוה, כי לא נאמר בה „אקב"ו" שאי אפשר לברכת מצוה בלעדיה, ולהלן עוד נוכיח, כי ברכות ס"ת ברכות הודאה הן.

ואם תאמר אם שוות הן במינן שכלן הודאה הן, למה נשתנו בשעורן שאלו קצרות ופותחות ואינן חותמות ואלו ארוכות ופותחות וחותמות? דע שכל הברכות שהן פשוטות, כלומר, „שאין בהן הפסק דבר אחר לא הפסק תחנה ולא הפסק רצוי, בפתיחתן סגי, ולא דמי לברכת קדוש, שצריך לספר בשבח שבת, וברכת יוצר אור שיש בה הפסק תחנה כגון: ברחמיך הרבים רחם עלינו וברכת אבות, שבה דברי רצוי וצריך לפתוח ולסיים בשבחו של מקום" (רש"י ורשב"ם ד"ה „הודאה היא" פסח' ק"ה:). מכלל ברכות ההודאה הפו"ח בברוך הן, כל הברכות שבסדור הפו"ח בברוך. והננו לסדר אותן ותולדותיהן פה אחת אחת: „כשהוא יוצא מהו אומר? ברוך אשר יצר את האדם בחכמה" (ירש' ברכ' ט', ד'). ועדיין איני יודע אם מטבע ארוך אם מטבע קצר לברכה זו, עד שבא התלמוד הבבלי ומפרש אותה ומלמדנו: „כי נפיק אמר, ברוך אשר יצר וכו' אי אפשר לעמוד לפניך. מאי חתים? — — א' שמואל וכו' רופא כל בשר, רב ששת אמר מפליא לעשות. א"ר פפא הילכך נימרינהו לתרוייהו רכ"ב ומפליא לעשות" (ברכ' ס':). ועל ברכת התורה שחרית „א"ר יהודה אמר שמואל: השכים לשנות עד שלא קרא ק"ש צריך לברך — — מאי מברך א"ר יהוד' א' שמואל אקב"ו לעסוק בד"ת, וריו"ח מסיים בה, הכי והערב נא ה"א את דברי תורתך בפינו ובפיפיות עמך ב"י וכו' יודעי שמך ועוסקי תורתך בא"י המלמד תו' לעמו ישראל" (ברכ' י"א:) ויש גורסין „אקב"ו" על דברי תורה" (סרע"ג א':) וברכה זו היא ברכת המצוה האחת הפו"ח בברוך כאשר אמרנו —. על ברכת — „אשר בחר" — אשר כאן היא כלולה עם הברכות הקודמות ע"פ מאמר רב פפא הילכך נימרינהו לכולהו — ידובר להלן —. „דבי ר' ינאי אמרין, הנעור משנתו צ"ל בא"י מחי' המתים" (ירש' ברכ' ד', ב'). ונראה שמטבע קצר זה הוא עקר ברכת „א' נשמה" שיש לנו במטבע ארוך, שעליה נאמר „כי מתער או' אלהי נשמה שנתת בי טהורה [היא], אתה יצרתה וכו' עד רבון כל העולמים אדון כל הנשמות בא"י המחזיר נשמות לפגרים מתים" (ברכ' ס':). ורב עמרם גורס „אדון כל המעשים" שהיא מליצת ראב"ע עזרי' (עיין חגיג' ג':) ונראה כי גי' הגמרא עקר, כי „אדון כל הנשמות" מעין חתימה של המחזיר נשמות היא: — „כי משי' אפי' לימא ברוך המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי ויר"מ ה' או"א שתרגילני עד להשתעבד

לך ורחקני מאדם רע ומחבר רע ודבקני ביצ״ט ובחבר טוב בעולמך ותתנני היום וכו׳ בא״י גומל חסדים טובים לעמו ישראל״ (ברכ׳ שם). ורב עמרם אינו גורס אלא „גומל חסדים טובים״ ולא יותר (סרע״ג א׳:) —. „וא״ר אחא בר חנינא א״ר אסי אר״יוח כל המברך על החדש בזמנו וכו׳ א״ל רב אחא לרב אשי במערבא מברכי ברוך מחדש חדשים״ (סנהד׳ מ״ב:). וכה״א בגמרא דבני מערבא „הרואה את הלבנה בחדושה או׳ ברוך מחדש חדשים״ (ירש׳ ברכ׳ ט׳, א׳); „ובזמן שהיו ישראל מקדשין את החדש, יש מן רבנין אמרין, ברוך מחדש חדשים, ויש מהם אומרים ברוך מקדש חדשים וכו׳״ (שמ״ר ט״ו). מטבע קצר זה היה למטבע ארוך בבבל „כדרב יהוד׳ דאר״י ברוך אשר במאמרו ברא שחקים עד רצון קונם, פועלי אמת שפעולתם אמת, וללבנה אמר וכו׳ עש״כ מלכותו בא״י מחדש חדשים״ (שם). פועלי אמת חוזר על מלת „שחקים״ ועל מלת „צבאם״.— „ואית דגרס פועל אמת ואהקב״ה קאי וכו׳״ (תו׳ ד״ה „פועלי״ שם), ואף אנחנו גורסים כך. על הנוספות על ברכ׳ זו נדבר להלן. — „העובר בין הקברות מהו אומר בא״י מחיה המתים״ (ירש׳ ברכ׳ ט׳, ב׳). נראה שעקר ברכת העובר בין הקברות הי׳ מטבע קצר, זה שהיה הולך ומוסיף עד כי נעשה מעט מעט מטבע ארוך, כי בתוספתא מצינו „הי׳ הולך בביה״ק או׳ ב׳ יודע מספרכם הוא עתיד לידון והוא עתיד להקימכם ב׳ מחיה מתים במאמרו״ (תוספתא ברכ׳ ו׳ ט׳); „ר׳ חייא [בר אבא] בשם ר׳ יוחנן ברוך נאמן בדברו ומחי׳ המתים; ר׳ חייא בשם ר״יוח היודע מספרכם הוא יעורר אתכם והוא יגלה את העפר מעל עיניכם בארץ ישראל בא״י מחי׳ המתים; ר׳ אלעזר בשם ר׳ חנינא אשר יצר אתכם בדין וכלכל אתכם בדין וסלק אתכם בדין ועתיד להחיותכם בדין היודע מספרכם הוא יגלה עפר מעיניכם בא״י מחי׳ המתים״ (ירש׳ שם). ובבבלי איתא „ת״ר הרואה קברי ישראל אומר ברוך אשר יצר אתכם בדין וזן אתכם בדין וכלכל אתכם בדין ואסף אתכם בדין ועתיד להקימכם בדין; מר ברי׳ דרבינא מסיים בה משמי׳ דרב נחמן: ויודע מספר כלכם והוא עתיד להחיותכם ולקיים אתכם ברוך מחי׳ המתים״ (ברכ׳ נ״ח:) — „הנכנס לישן על מטתו או׳ — — ברוך המפיל וכו׳ על עפעפי ומאיר לאישון בת עין; יר״מ ה״א שתשכיבני לשלום ותן חלקי בתורתך ותרגילני לידי מצוה ואל תרגילני לידי עבירה ואל תביאני לידי חטא ולא לידי בזיון וישלוט בי יצ״ט ואל ישלוט בי יצה״ר ותצילני מפגע רע ומחלאים רעים ואל יבהלוני וכו׳ והאר עיני פן אישן המות בא״י המאיר לעולם כלו בכבודו״ (ברכ׳ ס׳:). נוסח רב עמרם והרמב״ם דומה לשל הגמרא, ונוסח שלנו הוא נוסח האשכנזי שהרא״ש היה רגיל בו (טא״ח רל״ט), אלא שהוא היה סומך פסקת „ומאיר לאישון בת עין״ למלת „עפעפי״. ואנחנו קובעים אותה סמוך לחתימת הברכה וגורסים „והאר עיני פן אישן המות כי אתה המאיר לאישון בת עין בא״י המאיר וכו׳.״

כל הברכות האלה מקובלות ובאות הן מימי רבותינו ונוהגות בתוכנו עד היום. ויש ברכות שכבר בטל מנהגן ואלו הן: ברכת „אשר בגלל אבות" הנאמרת לאחר קה"ת ביום שמחת תורה, שבימי רב סעדי' היתה פותחת בברוך וכשם ומלכות וחותמת בברוך „בא"י נותן התורה" (ע' סרע"ג נ"ב). ופיוט „אשר הניא" הנאמר אחרי קריאת המגלה בליל פורים נראה, כי גם הוא הי' פו"ח בברוך, ושני אלה נאמרים כיום בלא ברוך בתחלה וסוף.

מלבד ברכות הודאה אלה הפותחות והחותמות בברוך, ושהן ודאי ברכת הודאה הן, ישנן עוד ברכות אשר על פי ענינן אפשר לחשוב אותן גם על ברכות ההנאה, גם על ברכות ההודאה, שגם הן פותחות בברוך וחותמות בברוך, והן הן הברכות הבאות אחרי האכילה. הברכות האלה יש בהן ממדת ברכות ההנאה, כי על דבר שנהנה האדם הוא מברך אותן, ויש בהן ממדת ברכת ההודאה, כי באות הן אחרי קבלת הטוב. הפשוטה שבמיני ברכות אלה היא הברכה הבאה לאחר אכילת ירק ופירות שאינם מז' המינים, ואחרי המים וכל דבר שאין גדולו מן הארץ, ומקורה היא מאמר רב יצחק בר אבדימי ורב יצחק ורב פפא (ברכו' מ"ד :), וראשית נוסחה „בורא נפשות רבות וחסרונן" (שם ע"א), ומלוי נוסחה „אשר ברא נפשות רבות [וחסרונן] להחיות בהן נפש כל חי בא"י חי העולמים" (ירש' ברכ' י' י"א). מלבד הנוסח הזה הנוהג עד היום בישראל, היה עוד נוסח אחר לברכה זו בפי ר' יונה בשם ר"ש חסידא „אשר ברא מיני מעדנים לעדן בהם נפש כל חי בא"י על הארץ ועל מעדניה" (שם). מטבע של ברכה אחרונה זו בשני נוסחותיה, מטבע ארוך הוא, כי פותחת היא בברוך וחותמת בברוך (ועיין באור הגר"א לש"ע א"ח ר"ז), אך ברכה אחרונה זו וכל הברכות האמורות עד כאן פשוטות הן, כי אינן אלא אחת, משא"כ ברכת המזון הבאה אחרי הפת, שאינה ברכה אחת, כי אם מכלל

סדרי ברכות

היא, לאמר, שלשלת של ברכות רצופות הבאות כלן על ענין אחד. ואלה דברי רבותינו בברייתא על סדר ברכות זה: „סדר ברכות המזון כך היא: ברכה ראשונה ברכת הזן, שני' ברכת הארץ, שלישית בונה ירושלים, רביעית הטוב והמטיב" (ברכ' מ"ח:). בברכה ראשונה זו, ברכת הזן, משתמר המטבע הארוך בכל תנאיו, כי פותחת היא בברוך וחותמת בברוך. אבל ברכה שנית ושלישית הבאות אחריה, יען כי סמוכות הן לשלפניהן, חותמות הן בברוך ואינן פותחות בברוך, כאותה ששנינו „כל הברכות כלן פותח בהן בב' וחותם בהן בב' חוץ וכו', וברכה הסמוכה לחברתה וכו', שחותם בהן בב' ואינו פותח בהן בברוך" (ברכ' מ"ו) „שהרי כבר פתח בברכה ראשונה" (רש"י) או „לפי שחתם בראשונה א"צ לפתוח השני' בברוך" (תו' ד"ה „חוץ" פסח' ק"ד: וע' היטב שם ותו' ד"ה „כל" ברכות שם, על כל הברכות שאינן פותחות בברוך).

וכל הברכות שבכל סדרי ברכות כגון: ברהמ״ז ותפלות וכיו״ב חוץ מן הראשונות, כלן אינן פותחות בברוך. ועל ברכה שניה שבברהמ״ז שנינו: „ר׳ אליעזר אומר, כל מי שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה בברכת הארץ — — לא יצא י״ח״ (ברכ׳ מ״ח:); „נחום הזקן או׳, צריך שיזכיר בה ברית; ר׳ יוסי אומר צריך שיזכור בה תורה; פלימו אומ׳ צריך שיקדים ברית לתו׳ וכו׳״ (ברכ׳ שם); „כל שלא א׳ ברית ותורה בברכת הארץ לא יצא ידי חובתו״ (מ״ט); „ריב״ל אומ׳ אם לא הזכיר תורה בארץ מחזירין אותו״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, י׳). „ר׳ אבא אומ׳ צריך שיאמר בה הודאה תחלה וסוף״ (ברכ׳ מ״ט.) = „נודה ה׳ אלהינו ועל כלם ה״א אנו מודים לך״ (רש״י) — „של חנוכה בברכת המזון וכו׳ מזכיר בהודאה״ (שבת כ״ד), כלומר בחנוכה מזכיר „על הנסים וכו׳ בימי מתתיהו וכו׳ בברכת נודה לך״. וגם בפורים „אומר על הנסים בברהמ״ז בהודאה״ (טא״ח תרצ״ה), ואומר „על הנסים ובימי מרדכי ואסתר וכו׳״ (ע׳ סופרים כ׳, ח׳). ומקום הזכרה זו הוא בין פסקת „בכל עת ובכל שעה״ לפסקת „ועל הכל״. ועיין להלן באזכרת זנוכ׳ בתפלה —. „וכל החותם מנחיל ארצות בברכת הארץ — — ה״ז בור״ (ברכ׳ מ״ט). ובברייתא נזכר החתום הנוהג „על הארץ ועל המזון״ שפירושו „ארץ דמפקא מזון״ (שם וע״ש). ועל ברכה שלישית שבברהמ״ז שנינו: „ר׳ אליעזר או׳ כל מי שלא אמר וכו׳ ומלכות בית דוד בבנין ירושלם, לא יצא י״ח״ (ברכ׳ מ״ח:) „שעל ידו נתקדשה ירושלם״ (רש״י). — „ר׳ בא ברבי אחא בשם רב אם לא הזכיר וכו׳ בבונה ירושלם מלכות ב״ד מחזירין אותו״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, ו׳) ופסקת „רועינו זוננו פרנסנו״ נזכרת גם היא בדברי רבותינו (ירש׳ שבת ט״ו ג׳. ויקר׳ רבה ל״ה) „ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה ואו׳ קדושת היום באמצע. ר׳ אליעזר אומ׳ רצה לאומרה בברכת הארץ אומרה, בנחמה אומרה, בברכה שתקנו ח׳ ביבנה אומרה, וחכ״א אינו אומרה אלא בנחמה בלבד״ (ברכ׳ מ״ח:); „ברכת בנין ירושלם קרוי׳ נחמה״ (רש״י) ול׳ חכמים שקראו במקום זה לברכת „בונה ירושלם״ בשם „נחמה״ גרמה לרבנו הרי״ף להצריך „לאמר בתהלת הברכה בשבתות נחמנו ה׳ אלהינו בבנין עירך״ תחת „רחם ה׳ על ישראל עמך״ ולחתום בא״י מנחם עמו ישראל בבנין ירושלם״ (אלפסי ברכ׳ ז׳ א׳ ואשכול א׳, כ״ב). ועל הזכרה זו אמרו „קבעו חכמים לאמר רצה והחליצנו בשבת״ (ויקר׳ רבה ל״ד). והרמב״ם מקדים לה „או״א רצה״ ואינו מסיים בה: „והראנו ה״א בנחמת וכו׳״ (רמב״ם הל׳ ברכות ב׳ ה׳); והרי״ף מסיים בה „והעלנו לתוכה ונחמנו בה כי אתה הוא בעל הנחמות״ (אלפסי ברכ׳ ז׳, א׳); ובימים טובים ור״ח וחש״מ או׳ „יעלה ויבא בבונה ירושלם״ (סופרים י״ט, י״א) „ומשום דיעלה ויבא היא תפלה, תקנוה בבונה ירושלם דהיא נמי תפלה״ (תו׳ ד״ה „בבונה״ שבת כ״ב). ומקום הזכרת שבת וי״ט הוא בין פסקת „ולא נכלם לעולם ועד״ לפסקת „ובנה ירושלם״. ועל כל אלה שנינו: „שבת ר״ח וחש״מ וי״ט יש בהם הזכרת היום בברהמ״ז״ (תוספתא ברכ׳ ג׳, י״ב); וכל החותם וכו׳

ומושיע ישראל בבונה ירושלם ה״ז בור״ (ברכ׳ מ״ט.) „ורב נחמן אמר אפי׳ פתח ברחם על ישראל חותם בבונה ירושלם משום שנאמר בונה ירושלם ה׳ נדחי ישראל יכנס— תהל׳ קמ״ז, ב׳ — אימתי בונה ירושלם ה׳ בזמן שנדחי ישראל יכנס״ (שם). — ואת הברכה הרביעית חשבו רבותינו לברכה של מטבע קצר באמרם „אלו ברכות שמקצרין בהן וכו׳ ברכה אחרונה של ברהמ״ז״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, ג׳); „ואלו ברכות שאין חותמין בהן [בברוך] וכו׳ וברכ׳ אחרונה שבבהמ״ז״ (תוספתא ברכ׳ א׳, ט׳), ופירשו התוספות: „פותחת בברוך — — דנתקנה בפני עצמה בשביל הרוגי ביתר — — אינה חותמת בברוך.. משום דקצרה היא, רק שתקנו לאח״כ ג׳ מלכיות וג׳ גמולות וג׳ הטבות״ (תו׳ ד״ה „והטוב״ ברכ׳ מ״ו:); „כי מתחלה כשנתקנה הטוב והמיטיב, הי׳ מטבע קצר, שלא תקנו בה רק הטוב והמטיב בלבד״ [כלומר בא״י אמ״ה הטוב והמטיב, ולא יותר] (כל בו דין הל׳ ברהמ״ז בשם רבינו יונה) אבל בימי האמוראים נתחדשה הלכה שהיא „צריכה שתי מלכיות לבר מדידה״ (ברכות מ״ט.) = כגון „אבינו מלכנו אדירנו וכו׳ המלך הטוב״ (רש״י) „אבינו מלכנו אדירנו בוראנו גאלנו קדושנו קדוש יעקב רוענו רועה ישראל המלך הטוב והמטיב לכל״. ונפלא הוא שיש בר״ת ג׳ אותיות מתחלת א״ב ושתי אותיות מקרש״ת כפול. בברכה רביעית „מה הם אומרים בבית האבל וכו׳ וכו׳. מר זוטרא פתח ובריך הטוב והמטיב אל אמת דין וכו׳ יגדור את הפרצה הזאת בישראל לחיים״ (ברכ׳ מ״ו:). על תוספות „הרחמן״ שבסוף ברהמ״ז ידובר להלן.

מלבד נוסח ברכת המזון שבידנו, יש נוסח אחד מקוצר הרבה להרמב״ם בסדר תפלות כל השנה שלו (ע״ש), ויש עוד נוסח אחד מקוצר ממנו וזהו: „בא״י אמ״ה הזן את העולם כלו ברוב גדלו והמכין לכל בריות מאכלו ושלחנו ערוך לכל, בא״י הזן את הכל. נודה לאל גואלנו המעדיף מטובו עלינו לא חסר כלום ממאכלנו ברית ותורה וחיים ומזון בא״י על הארץ ועל המזון. רחם על עם עני ואביון הנתונים ללעג ולבזיון, ודוד עבדך מהרה תמליך בציון, ותכין בתוכה עם עמוסי ירכים בא״י בונה ירושלם אמן בחיי יהודה ואפרים תמליך מלך בירושלם ותבט עניי עמך ותפן בא״י אמ״ה בורא פרי הגפן״ (כל בו כו׳. דין ברהמ״ז קצרה). ופלא גדול הוא כי חסרה פה ברכת הטוב והמטיב, וסגנונה והחרוזים שבה מעידים עליה, כי יצירה מאוחרת היא.

ברהמ״ז היא הראשונה לסדרי ברכות, שאנו עתידין למנות פה. על כן נתבונן, בטרם נסלק את ידינו ממנה בטבע סדרי־הברכות בכללם. כבר אמרנו, כי בכל סדרי ברכות אינה פותחת בברוך וחותמת בברוך, אלא הברכה הראשונה בלבד, וכל שאר הברכות „ברכה סמוכה לחברתה״, הן שחותמות בברוך ואינן פותחות בברוך. ובכן נראה נא מה היא פתיחתן? רבות מהן, ומכל הבקשות והתשבחות, פותחות במלת „אתה״: אתה גבור, אתה קדוש, אתה חונן, אתה חוננתנו, אתה קדשת, אתה אחד, אתה יצרת, אתה בחרתנו, אתה זוכר,

אתה נגלת, אתה נותן, אתה הבדלת, אתה יורע. ובפתיחת מלה זו היו לקדמונינו התפלות שבכתבי הקדש לעינים: „ה״א אתה החלות וגו׳״ (דבר׳ ג׳, כ״ד) „אתה נתת״ (שופ׳ ט״ו, י״ח) „אתה עשית״ (מ״א ג׳, ו׳) „אתה הוא ה׳ הא׳ לבדך״ (מ״ב י״ט, ט״ו) „הנה אתה עשית״ (ירמ׳ ל״ב, י״ז) „אתה הוא א״ (דהי״ב כ׳, ו׳) „אתה הוא ה׳ לבדך״ (נחמ׳ ט׳, ו׳) „ה׳ א׳ אבותינו הלא אתה הוא א״ (דהי״ב כ׳, ו׳). ויש פותחות במלה של בקשה בלשון צווי: „רחם, השיבנו, סלח, ראה, רפאנו, ברך, תקע, השיבה, שמע, עננו, רצה, שים, רצה במנוחתנו, השכיבנו, שמחנו״. ויש שפותחות בקריאה אל ה׳: „אלהי, אלהינו ואלהי אבותינו, רבון העולמים, רבונו של עולם, אדיר במרום, אב הרחמים״. וכנגדן יש שמלתן הראשונה היא שם העצם, שהוא עקר נושא הבקשה או ההודאה, שאיתו אנחנו מבקשים או שעליו אנו מודים, כגון: „ולמלשינים, על הצדיקים, ולירושלם, את צמח, על התורה ועל העבודה״ שהפעל בא אחריהם, כגון: „אל תהי תקוה, מהרה יהמו רחמיך, ברחמים תשוב״ וכיו״ב, ויש ברכות פותחות בפעל; „מודים אנחנו, נודה לך, שוש תשיש ותגל״.

וכשם שהברכות הסמוכות לחברותיהן משתנות מן הברכות הראשונות בפתיחותיהן שהסמוכות פותחות באחת מן הלשונות שפרטנו זו מעט, והראשונות אינן פותחות אלא בברוך, כך הן משתנות אלה מאלה גם בדרכי דבורן. הברכות הראשונות מדברות כלן אל ה׳ בל׳ נסתר „והסמוכה לחברתה — הן לנכח, אתה גבור אתה קדוש וכן כלן״ (רמב״ן שמות ס״ו, כ״ו). ועיין היטב בכל סדרי הברכות ותראה עד כמה נכונו ונאמנו דברי רבנו המעמיק הזה.

סדר ארבע ברכות של המזון מגינו אנחנו לפי דרכנו, ראשון לסדרי הברכות שאנחנו עתידים לפרוט א״ה בזה, והצד השוה שבכל סדרי הברכות שהסדירו לנו רבותינו שיש בהן צד צבור, למשל ברהמ״ז שנתקנה לכל יחיד אוכל פת, באה לידי עלוי כשהיא נאמרת בשלשה, ולידי יתרון עלוי, כשהיא נאמרת בעשרה (ברכ׳ מ״ט: במשנה). — כיוצא בו סדר ברכות חתנים שהן שש, מלבד ברכת היין, ואינן נאמרות אלא בעשרה כדתנא: „מנין לברכת חתנים בעשר׳, שנא׳ ויקח עשרה אנשים מזקני העיר ויאמר שבו פה — רות ד׳, ב׳ —״ (כתוב׳ ז׳:). וזה מקור ברכות אלה: „מאי מברך? א״ר יהודה בא״י אמ״ה שהכל ברא לכבודו, ויוצר האדם וכו׳ וכו׳ ממשתה נגינתם בא״י משמח חתן עם הכלה״ (שם ודף ח׳) שתי הברכות הראשונות של מטבע קצר הן ושתיהן „פותחות בברוך, אע״פ שכל אחת סמוכה לחברתה כיון דקצרות הן, אם לא היה פותח בברוך הוא נראה הכל ברכה אחת. וכן אשר יצר את האדם בצלמו, אם לא היה פותח בברוך, היה נראה שהיתה מתחלת מברוך יוצר האדם, אבל שוש תשיש, שהיא אחרי ברכה ארוכה א״צ לפתוח בברוך, ואשר ברא ששון ושמחה פותחת בברוך, לפי שמברכין אותה בפ״ע כשאין שם פנים חדשות״ (תו׳ ד״ה „שהכל״ כתוב׳ ח׳.). ועל החלוק שבין ענין ברכת

יוצר האדם לענין ברכת אשר יצר אה"א בצלמו עיין גמרא שם. — על ברכת אירוסין ידובר להלן. וגם על שאר סדרי ברכות ידובר במקומם.

דומה לסדר ברכת חתנים נהג בימי אבותינו סדר ברכות אבלים, שעכשו בטל מנהגן; ואלה הן: „האל הגדול ברוב גדלו וכו' בא"י מחי' המתים (כתוב' ח':); „אחינו המיוגעים וכו' ברוך מנחם אבלים" (שם) „אחינו גומלי חסדים וכו' בא"י משלם הגמול" (שם. ע"ש); „רבון העולמים פדה והצל וכו' בא"י עוצר המגפה" (שם). קרוב הוא כי בראשיתן היו עשר במספרן כנגד י' כוסות שתקנו בבית האבל (שם), ובידנו השתמרו רק ארבע אלה שאינן פותחות בברוך, יען כי סמוכות לחברותיהן היו וסמוכות לבהמ"ז. ונפלא הדבר, כי שתי הברכות המתחילות במלת „אחינו" אינן מכונות בפתיחתן כשאר ברכות ותפלות כלפי מעלה, כי אם דבורן מתיחד במוסר ונחמה וברכה אל האבלים ואל המנחמים, ואין בהם חלק לגבוה אלא חתומן בלבד.

מלבד ברכות אלה נזכרו עוד שני דברים, בשם ברכות, אף כי אין בהם לא שם ולא מלכות. האחד היא ברכת הזמון שעליה, נאמר „עד היכן ברכת הזמון רב נחמן אמר עד נברך שאכלנו" (ברכ' מ"ו, ע"ש.), ושם מנויה היא עם ברכת הזן וברכת הארץ ובונה ירושלם. והשני היא ברכה למשמר היוצא שבמקדש, המנויה גם היא עם ברכות גמורות כדתנן „ברכו את העם ג' ברכות: אמת ויציב ועבודה וברכת כהנים, ובשבת מוסיפין עוד ברכה למשמר היוצא" (תמיד ה', א'). ואתמר עלה „מאי ברכה אחת? א"ר חלבו משמר היוצא אומר למשמר הנכנס, מי ששכן שמו וכו'" (ברכ' י"ב). והקשו התו': „ברכ' אחת תימ' קצת מאי היא הואיל ולית בה לא שם ולא מלכות". ובאמת הלא הורו „כל ברכה שאין בה הזכרת השם ושאין בה מלכות אינה ברכה" כלל וכלל (שם), ע"כ אין לנו אלא לומר, כי לא בשביל מטבע שלהן שתי אלה קרויות ברכות, אלא בשביל חובת אמירתן עם הברכות כאחד, או בשביל, כי ברכת הזמון היא הזמנה לברכה, ויש בה גם לשון ברכה במלת „נברך". ו„במי ששכן" אע"פ שאין בה שבח למקום, עכ"פ יש בה ברכה ובקשת הטוב לכהנים. — ודומה היא בזה לשתי ברכות אבלים הפותחות במלת „אחינו" שהזכרנו זה מעט — ועל ברכת הזמון עוד ידובר אי"ה. ובכן שני דברים אלה קרוין ברכות, אך אינם בכלל מין ברכות גמורות שאנו עסוקים בהן.

התפלות.

תקון התפלות נמנה שני לתקוני אכנה"ג, ותקון הברכות נמנה ראשון (ברכ' ל"ג). והטעם פשוט, כי הברכה היא יסוד התפלה, והתפלה אינה אלא

שלשלת רצופה של ברכות סדורות והולכות זו אחר זו. אך תחת אשר סתם ברכות זקוקות הן למאורע, ובאות לשם דבר אחד, למצוה, להנאה, או להודאה על דבר שהאדם שמח או מצטער עליו, הנה ברכות התפלה אינן באות, אלא לשם עצמן. אך לעומת זה זקוקות הן לשעות קבועות שביום, כי „כנגד תמידין תקנום" (ברכ׳ כ״ו). תפלת השחר כנגד תמיד של שחר, תפלת המנחה כנגד תמיד של בין הערבים, תפלת הערב כנגד איברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב, וקרבים והולכים כל הלילה (ע״ש).

א. תפלת החול.

ושלש תפלות אלה נוהגות בכל יום, אף בימות החול „כנגד שלש פעמים שהיום משתנה על הבריות" (ירש׳ ברכ׳ ד׳, א׳). ועל מקור התפלה הזאת כך שנינו: „מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תקנו י״ח ברכות על הסדר". (מגל׳ י״ז:). ויש לדעת, כי רק תקון עקרי הברכות היה מעשה אכנה״ג[1]), אך ברבות הימים נשכח עקר סגנונן, וערבובים רבים עלו בתוכן, עד שבימי רבן גמליאל ביבנה החזירו את טהרתן ליושנה, כמאמרם „שכחום וחזרו וסדרום" (י״ח.). ומי היה המסדיר אותם? כך שנינו: „שמעון הפקולי הסדיר י״ח ברכות לפני ר״ג על הסדר ביבנה" (י״ז:), וברכה אחת הוסיפו בימים ההם: „א״ל ר״ג לח׳ יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים, עמד שמואל הקטן ותקנה" (ברכ׳ כ״ה:). — ועיין תוספתא ברכות ג׳, כ״ה ירשלמי ד׳, ג׳, ופי׳ בעל ס׳ חרדים שם ודברי רבנו ישעי׳ הזקן על מנין ברכות תפלת החול בתולדות הקליר, הערה 28 והערה 33 להרה״ג שי״ר ז״ל (בכה״ע תק״צ צד 121). את סדר הברכות ואת טעם סדורן המרומז במקראות, אתה מוצא בברייתא (מגל׳ י״ז:) שהעתקנוה בגוף הסדור. וגם על טעם מנין ברכות שמונה עשרה „כנגד מי הן, הבאנו שם את דברי קדמונינו שבברכות כ״ד: כ״ח. רש״י שם ד׳, ג׳, ככתבם. ועל ערך הברכות למחלקותיהן אמרו חכמים „ג׳ ברכות הראשונות וג׳ ברכות האחרונות שבחו של מקום, והאמצעיות צרכן של בריות" (ירש׳ ברכ׳ ב׳, ד׳). ויען כי ג׳ ראשונות וג׳ אחרונות נוהגות תדיר גם בחול גם בשבתות וי״ט שהן עקר זמן קהלה בבתי כנסיות לכל העם, ואמצעיות אינן נוהגות אלא בחול

---

[1]) ומה נפלא הדבר כי בשנים האחרונות השיבו גנזי הגניזה שנמצאו במצרים תשובה נצחת על המתחכמים, אשר מאנו להאמין ביושן תפלותינו, כי מימי אכנה״ג הן. כי בגליונות של ס׳ בן סירא הכתוב בגוף לשונו בלה״ק שנחמטו שם, מצאנו שנים עשר פסוקים שמופסם הוא „הודו ל׳... כל״ח" ותורף שלתם הוא אחד מחתומי ברכות שבתפלה וכיו״ב, כמו שיתבאר הכל במקומו. והנה בן סירא היה בימי שמעון הצדיק (ע׳ בן סירא פרשה נ׳) שהיה משיירי אכנה״ג. ואם אנחנו רואים את דברי הברכות במטבע שטבעו להן חכמים שגורים בפיו אף שלא בשעת התפלה, הלא קדמה תקנתם לדור בן סירא, ובכן על כרחנו מימי אכנה״ג הם.

בלבד, על כן נראה כי פשט מנהגן של ראשונות ואחרונות בכל תפוצות ישראל תחלה לאמצעיות. „עבודה וברכת כהנים" שהן: רצה ושים שלום — שהן הראשונה והאחרונה בג' אחרונות — המכוונות אל עבודת הכהנים ואל נשיאת כפים, כבר נהגו בדורות הראשונים לימי בית שני ונחשבו לפרט אחד מפרטי סדר קרבן התמיד (תמיד ה', א'). — על העדר ברכת „מודים" העתיקה מאד בזמן הקרבת התמיד ידובר להלן. — וג' ראשונות וג' אחרונות שנקראו בשמות מיוחדים „אבות וגבורות וקדושת השם, עבודה והודאה וברכת כהנים" (ר"ה ל"ב.) לא זזו ממקומן בשום תפלה מתפלות כל השנה מעולם. על כן נקלטו ג' הראשונות לתפוסה אחת, וג' האחרונות לתפוסה אחת, עד כי נגמר הדין: „טעה בג' ראשונות חוזר לראש, באחרונות חוזר לעבודה" (ברכ' ל"ד.), כי גם אלה גם אלה אף כי שלש ברכות הן, רואין אותן כאלו „כלהו הדא ברכתא נינהו" (שם). לא כן אמצעית, שלפי המסקנה, אם טעה באחת מהן „מהיכן הוא חוזר? מתחלת הברכה שטעה בה" (שם) ולא שלפניה, מפני כי „אמצעיות אין להן סדר" (שם).

ברכה ראשונה הנקראה אבות, נקראה בפי הפוסקים בשם „מגן" ע"ש חתימתה מגן אברהם. ומליצת „אלהי אברהם אי"צ ואי"ע" שבה, מובאה בגמרא (פסח' קי"ז:), וחתום ברכה זו מובא בס' בן סירא הקדמוני „הודו למגן אברהם כל"ח" (ב"ס נ"א, י"ב). ברכה שניה הנקראה גבורות, נקראת גם „תחית המתים", ועליה שנינו „מזכירין גבורות גשמים בתחה"מ" (ברכ' ל"ג); ו„משיב הרוח ומוריד הגשם" (תענית ב'.) היא הנקראה גבורות גשמים. ועל שמה וזמנה וכל הלכותיה עיין תענית משנה ראשונה וגמרא שעליה. ובפי הפוסקים נקראה „מחיה" ע"ש חתומה. — לברכה שלישית של ג' ראשונות ששמה קדושת השם, שנוסחה הרגיל הוא „אתה קדוש", היה בידי רבותינו עוד נוסח והוא „קדוש אתה ונורא שמך", שאנו מוסיפים אותו בר"ה ויה"כ. ואלה דברי רבותינו: „ואף י"ח ברכות שתקנו ח' הראשונים לא פתחו בצרכם של ישראל, עד שפתחו בשבחו של מקום שנא' האל הגדול הגוה"נ קדוש אתה ונורא שמך, רפאנו ואח"כ מודים אנחנו לך" (ספרי דבר' שם לפי גי' הגר"א). [לפני פסקת „מודים אנחנו לך" יש לדעתנו לגרוס כך: „וחזרו וחתמו בשבחו של מקום, מודים אנחנו לך" ועיין ספרי שם קודם למאמר המובא]. ומלבד נוסח „אתה קדוש" ו„קדוש אתה" היה עוד נוסח אחד ברכה שלישית בבבל וז"ל: „לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש" (סרע"ג ח'.). ודומה לזה נוסח „לדו"ד נגיד גדלך" הנוהג לאשכנזים בחזרת הש"ץ והמובא בסדר תפלת כל השנה לרמב"ם.

משונה היא ברכת קדושת השם מכל ברכות התפלה, שכלן שוות ליחיד ולצבור, וזו יש לה קדושה ליחיד בלבד וקדושה לצבור בלבד. ולא עוד אלא שקדושת הצבור מעולה היא מקדושת היחיד, ועליה „א"ר אדא בר אהבה: מנין

שאין היחיד או׳ קדושה, שנא׳ ונקדשתי בתוך בני ישראל — ויקר׳ כ״ב, ל״ב — כל דבר שבקדושה לא יהי׳ פחות מעשרה״ (ברכ׳ כ״א :). ועקרה שני מקראות אלו: קק״ק ה״צ מלא כה״כ — ישע׳ ו׳, ג׳ — „בכ״ה ממקומו״ — יחזק׳ ג׳, י״ב״ (תוספתא ברכ׳ א׳, י״א). על „ימלוך״ אם הוא מעקר הקדושה אם לא ע׳ מג״א לש״ע א״ח סמן ס״ו ס״ק ו׳. וע׳ דברינו לברכה שלישית של תפלת ר״ה. — ע״ד פתיחה לקדושה „נקדש ונעריצך״ ידובר להלן. ועל חתום ברכה שלישית זו „א״ר הנינא סבא משמיה דרב כל השנה כלה אדם מתפלל האל הקדוש״ (ברכ׳ י״ב:) — ועל החתום „המלך הקדוש״ ע׳ בדברינו לתפלת ר״ה.[1]) —

וכשם שקראו קדמונינו שמות לג׳ ראשונות וג׳ אחרונות, כך קראו לרוב האמצעיות שמות: ברכה רביעית נקראה „בינה״ (מגלה י״ז:) וע״ש חתומה „חונן הדעת״ (ברכ׳ ל״ג.) גם נקראה סתם „ברכת הול״ (ברכ׳ ל״ג.), מפני שהיא ברכ׳ ראשונה לתפלת החול — על אתה חוננתנו ידובר להלן — ברכה חמשית נקראה „תשובה״ וששית „סליחה״ ושביעית „גאולה״ ושמינית „רפואה״, תשיעית „ברכת השנים״ ועשירית „קבוץ גליות״ (מגלה שם). והשתים עשרה נקראה „ברכת המינים״ (ברכ׳ כ״ח:) או „מכניע זדים״ (ירש׳ ברכ׳ ה׳, ג׳) השלש עשרה „של זקנים״ (תוספתא ברכ׳ ג׳, כ״ה), הארבע עשרה „בונה ירושלם״ (ירש׳ ברכ׳ ה׳, ג׳), החמש עשרה „של דוד״ (תוספתא שם), השש עשרה „שומע תפלה״ (ברכ׳ ל״א.).

ועל ברכה השביעית „תני צריך להאריך בגואל ישראל בתענית״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, ה׳). ועל חתום ברכה זו „אמר רבא — — דצלותא גואל ישראל״ (פסחים קי״ז:) כלומר, חתום זה שבתפלה, צריך „גואל״ להנקד, הג׳ בחולם והא׳ בצירה, כדין בינוני פועל שיש בהוראתו מעין על העתיד להבדיל מנקוד של „גאל ישראל״ שבברכת ק״ש — שיש במשמעו גם מעין לעבר, כי על

---

[1]) בפרקי דר׳ אליעזר בולט ועולה, כי קדמונינו היו מכוונים את ג׳ ראשונות שבתפלה כנגד ג׳ אבות: „עמד אברהם וכו׳ וענו עליונים בא״י מגן אברהם״ (פדר״א כ״ז) „וידע יצחק וכו׳ פתח וא׳ בא״י מחיה המתים״ (ל״א) „ונפל יעקב על פניו וכו׳ ענו העליונים וא׳ בא״י האל הקדוש״ (ל״ה). ודבר זה הי׳ כל כך מורגש באומה עד שרבותינו הפיטנים הי׳ מדברים בקרובותיהם לר״ה ויו״ה, בברכה א׳ על דבר אברהם בברכ׳ ב׳ ע״ד יצחק ובברכ׳ ג׳ ע״ד יעקב: „פעולת אזרחי לפניך להזכר״ (קרובות ברכ׳ א׳ לשחרית יום ב׳ דר״ה); „בזכות נעקד״ (ברכ׳ ב׳, „צדקת התם״ (ברכ׳ ג׳) וכן „איתן הכיר אמונתך״ (ברכ׳ א׳ במנחה יה״כ) „מאהב ויחיד לאמו וכו׳ תזכור עקדתו״ (ברכ׳ ב׳) „צדקת התם״ (ברכ׳ ג׳) וכן „אב ידעך מנוער״ (ברכ׳ א׳ בנעילה) „הנקרא לאב זרע״ (ברכ׳ ב׳) „כשר תם״ (ברכ׳ ג׳). ושרש זה כבר נמצא בס׳ בן סירא הקדמוני התוכף לתשבחתו „הודו למגן אברהם״, המכוונת כנגד חתום ברכה ראשונה שבתפלה. שתי תשבחות אלה: „הודו לצור יצחק כל״ח הודו לאביר יעקב כל״ח״ (ב״ס) שלפי הענין שלפניהן ושלאחריהן עולה, כי מכוונות הן כנגד חתומי ברכת שניה ושלישית.

יצ״מ וקריעת י״ס הוא מדבר. ובבן סירא הקדמוני מובאה חתום ברכה זו במליצת „הודו לגואל ישראל כל״ח״ (ב״ס נ״א, י״ב), ובימות החורף „שואלין בברכת השנים״ (ברכ׳ ל״ג:) שהיא ברכה תשיעית „ותן טל ומטר״ (רש״י). וחתום ברכה עשירית מובא במליצת ב״ס הקדמוני „הודו למקבץ נדחי ישראל כל״ח״ (שם). ועל חתום הברכה העשתי עשרה „א׳ רבה א״ר חנינא סבא: כל השנה כלה אדם מתפלל... מלך אוהב צדקה ומשפט״ (ברכ׳ י״ג:). — על חתום ברכה זו לימי התשובה ע׳ בסוף דברינו לתפלות ר״ה ויוה״כ. — ולברכה י״ב שהיא ברכת המינים ע׳ חמשה נוסחות במאמר „ראנדבעמערקונגען״ לר״א ברלינר 52. ועל ברכה הארבע עשרה „א״ר בר יצחק משום ר׳ חייא בצפורין: יחיד בט״ב צריך להזכיר מעין המאורע, מהו אומר רחם ה׳ אלהינו ברחמיך הרבים ובחסדיך הנאמנים, עלינו ועל עמך ישראל ועל ירושלם עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבלה והחרבה וההרוסה והשוממה, הנתונה בידי זרים והרמוסה בידי עריצים, ויירשוה לגיונות ויחללוה עובדי פסילים, ולישראל עמך נתתה נחלה, ולזרע ישורון ירושה הורשתה, כי באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה, כאמור ואני אהי׳ וגו׳ ולכבוד אהיה בתוכה זכר׳ ב׳, ט׳ —״ (ירש׳ ברכ׳ ג׳, ד׳ וע׳ סרע״ג מ״ג:). המטבע הזה משונה הרבה ממטבע של „נחם״ שבידנו, ומסתבר הדבר כי „נחם״ שאנו אומרים, נוסח בבלי הוא, אף כי בתלמוד בבלי לא נמצא, ואנחנו „שכל מנהגינו אחרי בני בבל״ (רש״י תענית ו׳) אפשר כי מרבותינו שבבבל קבלנוהו. ובחתום ברכה זו היה לבני מערבא נוסח „אלהי דוד ובונה ירושלם״ (ירש׳ ר״ה ד׳, ו׳), ובן סירא הקדמוני מביא חתום ברכה זו במליצה „הודו לבונה עירו ומקדשו כל״ח״ (ב״ס שם), כי בזמן שביהמק״ק היו מתפללים „על העיר ועל המקדש״. ואולי היו כוללים את שתיהם בימות החול בברכה אחת, ורק ביה״כ הי׳ מתפלל כהן גדול בשתי ברכות, „על המקדש בפני עצמו ועל ירושלם בפ״ע״ (יומ׳ ס״ח:). — ועל חתום ברכה החמש עשרה שהיא „את צמח דוד א׳ רבה בר שילא: דצלותא, מצמיח קרן ישועה״ (פסח׳ קי״ז:), ובבן סירא הקדמוני נזכר חתום זה במליצת „הודו למצמיח קרן לבית דוד כל״ח״ (ב״ס שם). ברכת „שומע תפלה״ היא האחרונה לכל הברכות האמצעיות שבתפלת החול, וע״כ חשובה היא ביותר והיא נחשבת לכוללת את כל מיני בקשה שיכול האדם לבקש, עד „שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפלה״ (ברכ׳ ל״א.).

לברכה ראשונה שבשלש אחרונות הנקראה „עבודה״ היו כמה נוסחות בימי רבותינו. ובמקום אחד הובאו לנו שלשה ביחד „רצה אלהינו, שכון בציון, מהרה יעבדוך בניך״ (ויקר׳ רב׳ ז׳). וגם אומרים היו בימיהם „ג״פ בכל יום השב שכינתך לציון וסדר העבודה לירושלם״ (מדרש שמואל ל״א, מדרש תהלים י״ז) מה שאנו אין אומרים זה, אלא ביו״ט בחזרת הש״ץ של תפלת המוספין לפני נשיאת כפים. — ועל ברכה זו שנינו „ובר״ח וחש״מ — — מתפלל — — ואומר מעין המאורע בעבודה״ (שבת כ״ד.), שהיא „יעלה

ויבא" (רש"י ביצה י"ד.), וע"כ „תקנוה בעבוד' שהיא תפלה להשיב ישראל לירושלים" (תו' ד"ה „בבונה" שבת כ"ד.). ובהתום ברכה זו יש מלבד „המחזיר שכינתו לציון" שאפשר כי מקורו הוא התימת כ"ג בביהמ"ק ביה"כ, לברכה שבירך על המקדש, שלדעת ר' אידי הוא „השוכן בציון" (ירש' יומא ז', א'. ירש' סוט' ז', ו') שאחרי החרבן נשתנה נוסחה „המחזיר שכינתו" עוד נוסח „שאותך לבדך ביראה נעבוד" (ירש' סוט' ז', ו') או „שאותך נירא ונעבוד" (ירש' יומא ז', א') או „ברוך המקבל עבודת עמו ישראל ברצון" (רש"י ברכ' י"א: ד"ה „ועבודה"). ובבן סירא הקדמוני הובא חתום ברכה זו במליצת „הודו לבוחר בציון כל"ח" (ב"ס שם).

לברכה שניה שבג' אהרונות הנקראה „הודאה" יש מלבד עקר הברכה המתוקנת גם ליחיד גם לצבור, עוד נוסח אחד הנקרא „מודים דרבנן" שהצבור שוחים ואומרים אותו בשעה ששליח צבור אומר „מודים" כדאתמר „בזמן שש"צ או' מודים, העם מה הם אומרים? א' רב: מודים אנחנו לך ה"א על שאנו מודים לך. — ושמואל א': אלהי כל בשר על שאנו מודים לך. — רב סימאי או' יוצרנו יוצר בראשית על שא"מ לך. — רב אחא בר יעקב מסיים בה הכי: כן תחיינו ותחננו ותקבצנו ותאסוף גליותנו לשמור חוקיך ולעשות רצונך בלבב שלם עשא"מ לך. א"ר פפא הילכך נימרינהו לכולהו" (סוט' מ'). ומלבד נוסח של מודים דרבנן זה, שעלה בידנו מרבותינו שבבבל, היו לאבותינו בא"י עוד נוסחות אלה: „מודים אנחנו לך ארון כל הבריות, אלוה התשבחות, צור העולמים, חי העולם, יוצר בראשית, מחיה המתים, שהחייתנו וקימתנו וזכיתנו וסיעתנו וקרבתנו להודות לשמך, בא"י אל ההודאות. ר' בא בר זבדי בשם רב: מודים אנחנו לך, שאנו חיבים להודות לשמך, תרננה שפתי כי אזמרה לך ונפשי אשר פדית בא"י אל ההודאות. שמואל בר מונא בשם ר' אחא: הודיה ושבח לשמך, לך גדולה, לך גבורה, לך תפארת, יהי רצון מלפניך ה' או"א שתסמכנו מנפילתנו ותזקפנו מכפיפתנו כי אתה סומך נופלים וזוקף כפופים ומלא רחמים ואין עוד מלבדך בא"י אהה"ד. בר קפרא אמר: לך כריעה, לך כפיפה, לך השתחויה, לך בריכה, לך תכרע כל ברך תשבע כל לשון, לך ה' הגדולה וגו' כל בשמים ובארץ, לך ה' הממלכה והמתנשא וגו' וגו' ומהללים לשם תפארתך, בכל לב ובכל נפש משתחוים, כל עצמותי תאמרנה וגו' ואביון מגוזלו בא"י אהה"ד. — א"ר יודן נהגין רבנן אמרין כלהון ואית דאמר או הדא או הדא" (ירש' ברכ' א', ה'). ושמעתי מח' אחד כי בשביל כך נקרא מודים זה „מודים דרבנן" מפני כי „רבנן אמרין כלהון". —

„— — חנוכה ופורים — — מתפלל י"ח ואו' מעין המאורע בהודאה" (תוספתא ברכ' ג', י"ד), והוא „על הנסים" (רש"י שבת כ"א:) „בימי מתתיהו כ"ג חשמונאי ובניו וכו' מרדכי ואסתר וכו'" (סופרים כ', ח' ע"ש) „ובשביל כך הוא מזכיר בהודאה, דעל הנסים הודאה היא ולא תפלה" (תו' ד"ה „מזכיר"

שבת כ"ד.). ומקור דברים אלה ודברי התו' המובאים אצל יעלה ויבא זהו „כל דבר שהוא לבא [להבא, כלומר שהוא בקשה להבא] אומרה בעבודה, וכל דבר שהוא לשעבר אומרה בהודאה, ומתניתא אמרה כן נותן הודאה לשעבר וצועק על העתיד" (ירש' ברכ' ד', ג'). ונראה כי בימים הראשונים הי' נוסח על הנסים מרובה משלנו, ומסיים בדברים אלה: „וכשם שעשית עמהם גם כן עשה עמנו נסים ונפלאות בעת הזאת ונודה לשמך הגדול סלה" (סרע"ג ל"ו פרדס קע"ה). והנה רי"צ בן גאת כתב „דאע"ג דאמרינן לא ישאל אדם צרכיו וכו' ולא בג' אחרונות נהגו לומר כן לפי שצרכי רבים הם וכו'" (ר"ן ר"ה ד', ב', ע"ש). אך אפשר שבשביל דין זה של „לא ישאל" בטלוהו בדורות האחרונים, ותוספת זו שמורה גם במס' סופרים, ושם יש גם תחלת אזכרה של חנכה ופורים בלשון משובשת. ומשנת סופרים ההיא מסַימת בדברים אלה: „מזכירין אותן בהודיה ושניהם נזכרין בברהמ"ז" (סופ' שם).

וגירסת רש"י בחתום ברכה זו „הטוב לך להודות" (רש"י יומא ס"ח:) וכן הוא בירושלמי (ירש' יומ' ז' א'. סוט' ז', ו'). ונוסח „בא"י הטוב" (סופרים שם) נראה, כי אינו אלא קצור. — ובין ברכה זו לברכת „שים שלום" כהנים נושאים כפיהם בא"י בכל יום, ובארצות אלה רק במוספי ימים טובים — „ואם אין שם כהנים או' ש"צ ברכנו בברכה המשולשת וכו'" (סרע"ג י"ב.) „ותכף [אחר] וישם לך שלום, שים שלום דומה לדומה" (המנהיג דיני תפלה ס"ו). ובתפלה שאינה ראויה לברכת כהנים כגון, תפלת מנחה של כל ימות השנה, לבד מימי התענית, ותפלת ערבית, אומר „שלום רב" (ע' פרדס קפ"א). והמנהיג הביא ברכה מקוצרת כעין זו בנוסח זה: „עושה שלום ברכנו כלנו ברוב עוז ושלום בא"י המברך וכו'" ואמר עליה „לא יתכן דמטבע ארוך תקנוהו ח"ו" (המנהיג תפל' ס"ו). ומטבע ארוך שהזכיר, הוא נוסח „שים שלום" הנזכר בפי רבותינו (סוטה ל"ט:), חתום ברכה זו, הוא „עושה השלום" (סופרים י' ז'. ויקר' רב' ט'. פרק השלום) שאנחנו חותמים בו רק בימי התשובה, וחתום הנוהג לנו בכל ימות השנה, הוא „המברך את עמו ישראל בשלום" (סרע"ג י"ז: המנהיג שם).

על י"ט ברכות אלה אין היחיד מוסיף לעולם, אבל שליח צבור מוסיף ברכה אחת ביום התענית, והיא ברכת „עננו" שהיחיד אומרה בשומע תפלה בלא חתום. וש"צ „איכן הוא אומר? — בין גואל ישראל לרופא חולים. — ומהו אומר? — עננו ה' עננו בעת ובעונה הזאת, כי בצרה וכו', ואל תתעלם מתחנתנו כי אתה ה' פודה ומציל בכל עצו"צ, ויצעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יוציאם בא"י העונה בעת צרה" (ירש' ברכ' ד', ג' שם תענית ב' ב'). — ובז' תעניות האחרונות שבי"ג תעניות צבור (עיין תענית י"ב:) ש"צ מתפלל כ"ד ברכות שאמרו עליהן „הני כ"ד דתעניתא כנגד מי? כנגד כ"ד רננות שאמר שלמה בשעה שהכנים ארון לבית קה"ק" וכו' (ברכ' כ"ט ועיין

רש"י שם). „ואומר לפניהם עשרים וארבע ברכות, י"ח שבכל יום [שהן י"ט עם ברכת המינים] ומוסיף עליהן עוד שש, ואלו הן: זכרונות ושופרות, אל ה' בצרתה לי, אשא עיני אל ההרים, ממעמקים קראתיך, תפלה לעני" (תענ' ט"ו). „ובגואל ישראל היה מתחיל להאריך" (רש"י ד"ה „על הראשונה" שם), והיא אינה בכלל שש ברכות תענית הנוספות, ובה הוא חותם ואומר: „מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה בא"י גואל ישראל. ועל השניה — שהיא ראשונה לברכות הנוספות — הוא אומ': מי שענה את אבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע וכו' — בא"י זוכר הנשכחות. על השלישית ה"א: מ"ש את יהושע בגלגל הוא יענה וכו' וכו' — בא"י שומע תרועה. על הד' ה"א: מש"א שמואל במצפה הוא יענ' וכו' וכו' בא"י שומע צעקה. על הה' ה"א: מש"א אליהו בהר הכרמל הוא יענה וכו' וכו' בא"י שומע תפלה. על הו' ה"א: מש"א יונה במעי הדגה הוא יענה וכו' וכו' בא"י העונה בעת צרה. ועל הז' ה"א: מש"א דוד ואת שלמה בנו בירושלם הוא יענ' וכו' וכו' בא"י המרחם על הארץ" (גמ' שם. ועיין היטב סדר ברכות אלה ותוספותיהן החשובות מאד טא"ח תקע"ט).

כשם שמוסיפין בתעניות על ברכות החול, כך ממעטין בברכות בתפלות שבתות וימים טובים שאין מתקימות בהן אלא ג' ראשונות וג' אחרונות בלבד. והאמצעיות כלן מסתלקות. ובמקומן אינה באה אלא ברכה אחת הנקראה „קדושת היום" כאותה ששנינו: „שבת וי"ט ויהכ"פ מתפלל שבע ואומר קדושת היום באמצע" (תוספתא ברכ' ג', י"ד), וברכת קדושת היום עומדת לנו במקום האמצעיות, כמאמרם: „גברא בר חיובא — להתפלל כלן — ורבנן הוא דלא אטרחוהו משום כבוד שבת" (ברכ' כ"א.), ועל כן נקראה תפלת שבתות וי"ט „תפלת שבע", ככל אשר נקראה תפלת החול תפלת „שמונה עשרה".

ב. תפלות שבת.

ולענין אמצעיות של תפלות שבת אמר רש"י ז"ל „מן הדין נראה שלא היה ראוי להתפלל בשבת אחר האל הקדוש כלום (תפלה), כ"א לומר: או"א רצה במנוחתנו וכו' עד ברכת מקדש השבת, אלא שנהגו לומר [בלילה] אתה קדשת, ובבקר ישמח משה, ובמנחה אתה אחד, קודם שיתחיל לומר רצה במנוחתנו, ועילה מצאו להאריך בתפלה גם אתה צאי לך בעקבי הצאן" (פרדס לרש"י ד'). ודבר זה מסתבר מאד „שעקר ברכה רביעית היא, או"א רצה במנוחתנו כמו שאומרים בי"ט אתה בחרתנו" (שבלי הלקט שבת ל"ד, ד' ויניצא). בכל זאת השתמר בידנו נוסח עתיק מאד וזה סגנונו ומקורו: „א"ר אליעזר בר צדוק אבא הי' מתפלל תפלה קצרה בלילי שבתות: מאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני בריתך נתת לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה באהבה" (תוספתא

ברכות ג׳, י״א לפי גרסת כ״י ערפורט ולפי׳ גי׳ אור הגנוז) =„לגדולה ולגבורה ולקדושה ולמנוחה לעבודה ולהודאה לאות ולברית ולתפארת ולתת לנו ברכה ושלום מאתו״ (סדר רב עמרם גאון כ״ה). ונוסח זה של „ומאהבתך״ שאין אנו יודעים אותו עכשיו, אלא בתורת שבח, שהקהל אומרים אותו אחרי ודוי „על חטא״ בחזרת הש״צ ביוה״כ, היה כל עצם תפלת ליל שבת בבבל בימי הגאונים במאה השביעית לאלף החמשי, ואחריו הי׳ או׳ „או״א רצה במנוחתנו וכו׳ בא״י מקדש השבת״ (סרע״ג שם). ומתשובת ר׳ משה גאון (המובאה בספר המנהיג הלכות שבת י׳) אנו רואים, כי גם בספרד היה נוהג נוסח „ומאהבתך״. ונוסח „אתה קדשת״ שאנו נוהגין בו, ושגם הוא מובא בתשובת הגאונים (שם), היה בימי אבן הירחי „מנהג צרפת ופרובינצא״ (שם ה׳), אך בכל זאת נראה, כי גם בספרד מקומות מקומות היו, כי בסדר „תפלות כל השנה״ של הרמב״ם שגם הוא היה ספרדי, אנו מוצאים את נוסח „אתה קדשת״. אך תחת שבנוסח שבידנו נכנסה כל פרשת „ויכלו״, לא נכנס בנוסח הרמב״ם, כי אם פסוק „ויברך א׳ את יום השביעי ויקדש וגו׳״, שהוא חוזר על מליצת „וברכתו מכל הימים וקדשתו וכו׳״. והשתא אתי שפיר מנהג אמירת „ויכלו״ אחר התפלה, כדי לקַים מאמר רב המנונא „כל המתפלל בע״ש ואו׳ ויכולו וכו׳״ (שבת קי״ט:), מפני שבאמצע התפלה לא נאמר ויכולו כ״א הפסוק הסמוך לו. וגם נוסח „ומאהבתך״ שהיה נוהג מימות התנאים עד אחרי ימי הגאונים, ובו אין מקום כלל לא לפסוק „ויכולו״ ולא לפסוק „ויברך״, יוכיח כי לא הצריכו ר׳ יהושע בן לוי ורב המנונא להזכיר „ויכולו״ בתוך התפלה, כ״א לאחריה (ועד״ז עיין תו׳ ד״ה „זוכרהו״ פסח׳ ק״ו. טא״ח רס״ח).

בברכה אמצעית של שחרית לשבת יקדים ל„או״א רצה במנוחתנו״ שהיא עקר הברכה, „ישמח משה״ ופסוקי „ושמרו עד וינפש״ (סרע״ג, פרדס, רמב״ם מנהיג ואבודרהם), „ולא נתתו״ (סרע״ג מנהיג ואבודרהם). — ואע״פ שאמרנו, כי ג׳ ראשונות וג׳ אחרונות אינן משתנות ממטבע שלהן שבימות החול, קדושת הצבור שבשחרית ובמוסף, אע״פ שהיא קבועה בברכה שלישית המתקיימת, בכ״ז היא משתנה ומתגדלת מכפי הנוסח הנהוג לנו בחול „והכי שדר רב נטרונאי ר״מ דמתא מחסיא: כך מנהג של ב׳ ישיבות לומר בקדושת כתר אז בקול רעש גדול וממקומך מלכנו״ (סרע״ג י״:), ומן הדברים הסמוכים שם לאח״כ ומדברי טא״ח רפ״א עולה ברור, כי מכַוֵן הגאון לקדושה של שחרית כמנהגנו, שבסרע״ג אנו מוצאים אותו נוהג גם בחול. ובדין הוא שתהי׳ קדושה שבתפלת שבת מרובה מזו שבתפלת חול, שכן „כתוב בתשובת הגאונים שאין בני ארץ ישראל אומרים קדושה אלא בשבת וכו׳״ (תו׳ ד״ה „מכנף״ סנהד׳ ל״ז: ע״ש).

„כל יום שיש בו קרבן מוסף תקנו בו תפלה — — כנגד קרבן מוסף — — ותפלה שכנגד המוספין, היא נקראת תפלת המוספין״ (רמב״ם תפלה

א׳, ה׳). ותפלה יתרה זאת נוהגת בשבתות בימים טובים ובראשי חדשים, מפני שבכלם קרב קרבן מוסף.

ועקר קרבן מוסף „אפילו אמר: ונעשה לפניך את חובותינו תמידי יום וקרבן מוסף יצא״ (ירש׳ ברכ׳ ד׳, ו׳). ורש״י ז״ל כתב לענין מוסף של שבת „נהגו לומר תקנת שבת לפני נעשה לפניך קרבנות חובותינו. יר״מ וכו׳ הי׳ ראוי להתחיל מיד לאחר ברכת [האל] הקדוש, אלא שמצאו כן עילה, ונתנו טעם בדבר, ותקנוהו לומר ולהאריך בתפלה, ואף אתה אל תטוש תורת אמך״ (פרדס לרש״י ד׳). ולרמב״ם מצאנו נוסח זה „למשה צוית על הר סיני מצות שבת זכור ושמור ובו צויתנו ה״א להקריב לך קרבן מוסף כראוי יר״מ או״א שתעלנו וכו׳״ (הרמב״ם ס׳ תפלות כל השנה) אך הוא קובע את „ולא נתתו לגויי הארצות״ במוסף ולא בשחרית. —

קדושת המוספין של שבתות וימים טובים משונה היא משל שאר תפלות של ימים אלו, ע״כ נקראה „קדושה רבה״. „וכ״כ רב שרירא גאון א״א בי״ט ובשבת קדושה רבה, אלא במוסף ולא בשחרית ובמנחה״ (טא״ח רפ״ו). על „נעריצך״ ידובר להלן.

„פעמים באהבה וכו׳ אני ה׳ אלהיכם, רב שר שלום ר״מ דמתא מחסיא שדר הכי: לומר פעמים באהבה אין מנהג בישיבה ובבבל כלה, אלא בתפלת מוסף [בקדושה], מפני שכשנגזרה גזרה וכו׳, שלא לקרוא ק״ש כל עקר הי׳ קורא אותה ש״צ בהבלעה, בעמידה בכל [קדושה של] תפלת שחרית בין בחול בין בשבת, כיון שבטלה הגזרה — — אמרו חז״ל שבאותו הדור נקבע אותה במוסף, כדי שיתפרסם הדבר לדורות״ (סרע״ג דף י״א, פרדס לרש״י ד׳, אשכול י״ג). „וקבעו לאמרה בתפלת מוסף מפני שני דברים, הא׳ לפי שאין בתפלת מוסף ק״ש, והשני כדי שיתפרסם וכו׳״ (אבודרהם) וע׳ עוד גירסת „אני ה׳ אלהיכם המציל אתכם מכל צרה״ (פדר״א ד׳).

ולתפלת מנחה של שבת שגם היא עקרה „או״א רצה במנוחתנו״ (ע׳ פרדס רש״י ד׳ שהבאנו למעלה) יש שתי פתיחות, האחת היא „אתה אחד וכו׳, יעקב ובניו ינוחו בו וכו׳״ הנוהגת כיום בכל תפוצות ישראל, ומובאה בסדר רב עמרם. אך קודם לה מובא בספר ההוא עוד נוסח, שנראה שהוא היה עקר בבבל בימי הגאונים, ואלה דבריו: „הנח לנו ה׳ אלהינו כי אתה אבינו, ותמלוך עלינו במהרה כי אתה מלכנו, ובעבור שמך הגה״ג והנורא שנקרא על ישראל עמך ועל יום השביעי ונשבות [נשבות?] בו כמצות רצונך, ואל יהי צרה ויגון ואנחה ביום מנוחתנו, מנוחת אהבה ונדבה מנוחת אמת ואמונה וכו׳״ (סרע״ג ל׳). הצד השוה והמתפַּים בשני הנוסחות המשתנים, הוא סופם המשותף לשניהם „מנוחת אהבה וכו׳ עד יקדישו את שמך״. אך משני נוסחי ראשי הפתיחה נראה נוסח „הנח״ שענינו תפלה, עתיק ופשוט, מנוסח „אתה אחד״ שענינו שבח, ודומה נוסח „הנח״ במליצתו ורוחו לתפלת „רצה והחליצנו״.

ג. תפלות הרגלים.

לשבת יש בידנו לכל תפלה מטבע מיוחד לברכה אמצעית שבה, הנקראה קדושת היום. אבל בשלש רגלים „ערבית שחרית ומנחה שוין לתפלות" (סופרים י"ט, ד'). הדברים שנזכרו מתפלת הרגלים בדברי רבותינו אלה הם: „אתה בחרתנו" (יומא פ"ז:) ותתן לנו וכו'" (ברכ' ל"ג:).

„בתפלה... [צריך] להזכיר ביו"ט מקרא קודש הזה בחג המצות הזה" (סופרים י"ט, ג') „יעלה ויבא" (ז') „והשיאנו" (ירש' ברכ' ט', ב') „קדשנו במצותיך" (פסח' קי"ז:) „ביומא טבא בין בצלותא בין בקדושא וכו' מקדש ישראל והזמנים" (שם. ברכ' מ"ט.). ובימי קדם היתה לחתום זה הרחבה שאינה נוהגת עוד „מקדש עמו ישראל ומועדי שמחה והזמנים ומקראי קדש" (סופרים שם).

„ת"ר י"ט שחל להיות בשבת וכו' ובה"א מתפלל שבע, מתחיל בשל שבת ומסיים בשל שבת ואומר קדושת היום באמצע" (ביצ' י"ז) „מתחיל בשל שבת: ברכ' א' לשניהם ומתחיל להזכיר שבת תחלה, ותתן לנו את יום המנוח הזה ואת יום חג פלוני הזה" (רש"י). „רבי אומר אף חותם בה מקדש השבת וישראל והזמנים" (ברייתא שם). — קדושת שחרית של ג' רגלים היא קדושת שחרית של שבת. —

על דבר המוסף היתה דעת שמואל כי „אין צריך לחדש בה דבר" (ירש' ברכ' ד', ו'), כי אם לחזור ולהתפלל אחרי שחרית את תפלת הרגלים לשם מוסף. ובאמת דומה היא תחלת תפלת מוספי הרגלים לשאר תפלות היום, מתחלת היא כמוהן „אתה בחרתנו עד זכר ליציאת מצרים" ומסַיֶמת „והשיאנו וכו' מקדש ישראל והזמנים". אולם אף כי משותפת היא עמהן בתחלתה ובסופה, מורים אנחנו כרב, האומר „צריך לחדש בה דבר" על כן אנחנו משמיטים מתוכה „יעלה ויבא" ומוסיפים כנגדה דברים אחרים. וראשית התוספת המעכבת היתה „ונעשה לפניך תמידי יום וקרבן מוסף" (שם), כעין נוסח הנוהג „ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם". ומפירש"י למאמר „רב חננאל אמר רב" (ר"ה ל"ה.) עולה, כי בימי רב כבר היו נוהגים לאמר אח"כ פסוקי קרבן היום בפתיחת „ובתורתך כתוב לאמר" (גמרא שם), שפתיחה זו נתנסחה אצלנו במליצת „נעשה ונקריב לפניך כמצות רצונך כמו שכתבת עלינו בתורתך" (רש"י שם). אלא שלרש"י אמירת פסוקים אלה אינה מעכבת, ולרבינו תם „מקראות של מוסף צריך להזכיר לעולם שהם במקום הקרבנות" (תו' ד"ה „אילימא" שם). — „וגלה כבוד מלכותך" שהוא לנו הקדמה לנעשה ונקריב, נזכר לרבותינו במטבע של תפלת שחרית, אלא שאפשר שבדרך שבוש נעקר ממקומו ונקבע שם. ועיין דברינו בתפלת ר"ה לענין „וכתוב לחיים" הנזכר באותה משנה שם (סופרים

י"ט, ז'). — אצל „גלה כבוד מלכותך" נאמר שם „ואחריו אנא אלהינו". ואפשר כי כונתם היא, רק לשתי מלות אלה לבדן הבאות בנוסח ספרדי ובאבודרהם, אבל אין הלשון עולה שם יפה, כי מליצתה כך היא „אנא אלהינו ונעשה ונקריב". ומה לְוָו־החבור באמצע? ואם נמשוך את מלות „אנא אלהינו" אל שלמעלה מהן, לא נועיל הרבה, כי ל' „אנא" שייכת רק לתחלת בקשה ולא לסופה. ואפשר כי בשביל שמצאו הראשונים מליצה זו אצל „גלה כבוד מלכותך" השו להכניס אותה סמוך לה. על כן נתן להאמר, לפי דעתנו, כי המלה השנית — לאמר „אלהינו" — היא התחלה „לאו"א מלך רחמן רחם עלינו טו"מ". והמלה הראשונה „אנא" היתה נהוגה להם להקדים לתפלה זו, כמו שנהוג עד היום לספרדים נוסח הרמב"ם „או"א מפני חטאינו". והנוסח שבידנו בכללו כבר היה נוהג כלו בימי הגאונים „או"א מפני חטאינו וכו' כמצות רצונך, כמו שכתבת עלינו בתורתך ובחודש הראשון וכו' עד ושני תמידין כהלכתן או"א מלך רחמן וכו', כונן מקדשך על מכונו עד כברכת ה"א אשר נתן לך והשיאנו וכו'" (סרע"ג מ"א:).

ופה אינם כתובים אלא ראשי דברים, ובנוסח הרמב"ם הובא „יר"מ או"א שתשוב ותרחם עלינו וכו' בשמחת עולם". — „קדושת המוספין ביו"ט היא כקדושת המוספין של שבת ומוספין אדיר אדירנו בצרפת, ובפרובינצא נהגו [גם] בהושענא רבה לומר — — קדושה רבה למוסף" (מנהיג תפלה כ'), שאף אנו נוהגין כן. ועיין על „אדיר אדירנו" מוסף ר"ה.

ד. תפלות ר"ה ויה"כ.

שנו רבותינו: „כשם שחתימתן של ר"ה ויה"כ משונה משאר ימים, כך תפילתן [משונה]" (סופרים י"ט, ח'). ומה הוא שנוין? שבכל השבתות והמועדות אינה משתנה, אלא ברכה אמצעית, שהיא ברכת קדושת היום בלבד, וג' ראשונות וג' אחרונות בעינן הן עומדות, ואינן משתנות כלום. שרק על ברכות אמצעיות בלבד אמרו רבותינו: „דכתיב ב"ה יום יום — תהל' ס"ח, כ' — וכי ביום וכו', אלא בא לומר לך בכל יום ויום תן לו מעין ברכותיו" (סכ' מ"ו.) = של שבת מעין של שבת, של חול מעין של הול, של י"ט מעין של יו"ט" (רש"י). אבל בר"ה וי"כ כל הברכות משתנות, ואף ג' ראשונות וג' אחרונות, יש משתנות מעט ויש משתנות הרבה, כדבריהם „ואין מזכירין זכרונות בג' ראשונות ובג' אחרונות, אלא בר"ה ויה"כ בלבד ואף באלו בקושי התירו" (סופרים שם). וזכרונות אלה על כרחנו אינן פסוקי זכרון כעין אלו, שאנו חיבין להזכיר במוסף של ר"ה בין מלכויות לשופרות, אלא הן תביעות צרכיהם של ישראל בלשון קצרה, שביוצא בה. בברכות ראשונות נקרא גם בפי ראשי חכמי המשנה „הזכרה" (וע' לשון „מזכירין" ברכ' ל"ג. תענית ב'.), והם: „זכרנו" בברכה ראשונה „מי כמוך" בברכ' שניה שבראשונות „וכתוב"

בברכ׳ שניה ו„בספר״ בברכ׳ שלישית שבאחרונות, שמתוך שלש מהן עולה ביותר, מה נאה להן ל׳ זכירה בהיות ל׳ זה נוהג בהן ביחוד, „זכרנו לחיים״ „זוכר יצוריו לחיים״ במי כמוך, „נזכר ונכתב לפניך״ בהזכרת בספר חיים. ובנוסח בבל שנהג בימי הגאונים, היו היחידים מוסיפים בברכה ב׳ שבאחרונות „א״מ זכור רחמיך וכבוש כעסך וכו׳״ לפני „וכתוב לחיים״, מה שאנחנו מוסיפים בחזרת הש״ץ של מוספי ר״ה ושל כל תפלות יה״כ. ובברכה אחרונה, היו מוסיפים גם היחידים „היום תאמצנו״ וכו׳ לפני „בספר חיים״ (ע׳ סרע״ג מ״ד: ודף מ״ה.). וזכרונות „אלו בקושי התירו״ משום הא דרב יהודה האומר „לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בג׳ ראשונות ולא בג׳ אחרונות״ (ברכ׳ ל״ד.) — ואת קושי היתר אזכרות אלה אנו רואין בזה, כי היו תוספות כאלה נוהגות בימי הקדמונים בג׳ ראשונות שבתפלת שבת ואסרו אותם ואמרו „ודלא כרב עמרם שכתב בשבת וכו׳ מזכירין במגן: כך רצה והנחל שבת לבניהם למנוחה, למען שמו באהבה מלך עוזר וכו׳״ (טא״ח רס״ח) — ועיין שם תו׳ ד״ה „אל ישאל״ (ברכ׳ שם) ותראה, כי גם רב האי גאון מצא רק במאמר זה של רב יהודה את קשי היתר זכרונות אלו. ונראה כי היתה לרב האי ולרמב״ן ז״ל במשנת מס׳ סופרים שהבאנו, גירסה זו: „ואין אומרים זכרנו בג׳ ראשונות וכתוב בג׳ אחרונות, אלא בשני ימים טובים של ר״ה וביה״כ בלבד״ (טא״ח תקפ״ב. ר״ן ר״ה ד׳, ב׳). ובספרים שלנו נזכר „וכתוב לחיים״ אבל שלא במקומו (סופרים י״ט, ז׳). ולדעתנו כבר נהגו הזכרות אלה גם בימי חכמי המשנה הראשונים, וזהו שאמרו „אלו ברכות שמאריכין בהן ברכות תעניות וברכות של ר״ה ושל יה״כ וברכות ת״צ״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, ה׳). והנה ברכות אמצעיות, כלומר ברכות קדושת היום מ„אתה בחרתנו עד רצה״ אינן ארוכות בר״ה וי״כ משל שלש רגלים. ואלו כִּוֵּן התנא למלכיות זכרונות ושופרות, הרי אנו יודעים את דיוקם, כי לא היו אומרים, אלא: ברכות מוספי ר״ה. מלבד זה, אלו נאמר הדבר על מלכיות זכרונות ושופרות, מה מקום ליה״כ למזו״ש? ואם תאמר יום כפורים של יובל ששנינו בו „שוה היובל לר״ה לתקיעה ולברכות״ (ר״ה כ״ו:), הלא כל חך יבחן בתוספתא שבירושלמי, כי על הדבר הנוהג היא מדברת ולא על הלכתא למשיחא. לפיכך אנו אומרים על כרחנו, כי כוונת התנא פה על ברכות ראשונות ואחרונות של כל תפלה שבר״ה ויו״כ, שבהן מאריכין יותר משאר כל ימות השנה. ועל כן אמרו רבנו יהודה בעל התוספות והרא״ש להורות „לא אמר זכרנו ומי כמוך וכו׳ מחזירין אותו״ (תו׳ ד״ה „והלכתא״ ברכ׳ י״ב:) „דמשנה הוא ממטבע ברכות״ (רא״ש ספ״ק דברכות). אך מלבד ארבע התוספות הקטנות האלה: „זכרנו, מי כמוך, וכתוב, ובספר״ יש תוספת בברכה שלישית שבכל תפלות ר״ה ויו״כ, שבמלואה קרובה היא בארכה כמעט לברכה רביעית כלה, והיא „ובכן תן פחדך וכו׳ וכו׳ עד נקדש בצדקה״. אך לדעתנו רק מקצתה היתה נוהגת בימי חכמי המשנה ולא כולה.

למצוא את המקור הנאמן לעקר תוספת זו של ברכה שלישית, יש לנו להקדים הקדמה קטנה: לענין מוסף ר״ה שנינו „אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עמהן ואינו תוקע וכו׳ וכו׳ דברי ר׳ יוחנן בן נורי. אמר לו ר׳ עקיבא, אם אינו תיקע למה הוא מזכיר, אלא אומר אבות וגבורות וקדושת היום וכולל מלכיות עם קדושת היום ותוקע וכו׳״ (ר״ה ל״ב.). ועליה שנינו „ביהודה נהגו כר׳ עקיבא ובגליל כר׳ יוחנן בן נורי״ (ירש׳ ר״ה ד׳, ו׳). ובכן נחלקו ריב״נ ורע״ק. זה אומר כי ברכה שלישית ראויה למלכיות יותר, וזה אומר כי ברכה רביעית ראויה לה יותר. ואנו, אם נתבונן בחתימותיהן, נראה כי שתיהן ראויות ומוכשרות להן כמעט בשוה: זו חותמת בברכת „המלך הקדוש״ וזו חותמת בברכת „מלך על כל הארץ״ ובכן יש בשתיהן מעין מלכות. — תדע לך שהוא כן, שגם בימי החול שבין ר״ה ליה״כ, שאין בהם אפילו נדנוד חיוב אמירת מלכיות, אנו חותמין בברכה שלישית במלכות. ובשאר תפלות של ר״ה ויו״כ, אפילו חוץ מתפלת מוספי ר״ה, אנו חותמין בברכה רביעית במלכות. ונטיה זו למלכיות בברכה שלישית אף בשאר ימות השנה, אפילו במקום שאינה חותמת במלכות, אתה מוצא מוטבעת בטבעה. בקדושת הצבור הנאמרת רק בברכה שלישית אנו מוצאים אחרי סדר קדושה „ובדברי קדשך כתוב לאמר ימלוך ה׳ לעולם וגו׳״ וסמוך לחתימתה, לדו״ד נגיד גדלך וכו׳ „כי אל מלך גדול וקדוש אתה״. וגם קהלות הספרדים המסיימים את קדושת הצבור ב„אתה קדוש״ מוסיפין סמוך לחתימתה״ „כי אל מלך גדול וקדוש אתה״. ומשבאנו לכך אין לנו אלא להתבונן בענין „עלינו ועל כן נקוה לך״ שהן פתיחה למלכיות הנכללות לנו, כדעת ר׳ עקיבא עם קדושת היום שבמוספי ר״ה, ולהַבִין אותן אל „ובכן תן פחדך ובכן תן כבוד ובכן צדיקים״ ולהבחין כי רוח אחד להם, ששניהם הם תפלות לגלוי כבודו ומלכותו של הקב״ה על כל באי עולם:

אחרית דבריה של זו היא	ואחרית דבריה של זו
1. ותמלוך עליהם מהרה לעולם ועד	1. ותמלוך אתה ה׳
2. כי המלכות שלך היא	2. לבדך
3. ככתוב בתירתך ה׳ ימלוך לעולם וגו׳	3. ככתוב בדברי קדשך ימלוך ה׳ לעולם.

ונמצא כי שתי ההקדמות שוות, כי גם „עלינו ועל כן נקוה״ גם „ובכן ובכן ובכן״ שתיהן פתיחות לסדר מלכות. וא״כ כמעט ודאי גמור הוא בעינינו שגם „ובכן תן״ פתיחת סדר מלכיות היא, כמו „עלינו״. ואם נשאל א״כ מה עִנְיָנו לברכה שלישית, נשיב כי הוא סדר מלכיות דריו״ח בן נורי. ואף כי אנו נוהגים כרע״ק שנהגו ביהודה, בכל זאת חביב היה על אבותינו גם מנהג ריב״נ, שנהגו בו בגליל. ומהיות קדושה ומלכות שני דברים הבאים כאחד, ונאים ביותר לר״ה ויו״כ, הניחו אותו במקומו, ולא עוד אלא שקִיְמו אותו בכל

התפלות של ר״ה ויה״כ. אולם אחרי שהכניסוהו אל סדר תפלתם השמיטו ממנו את כל פסוקי מלכיות, שאין בהם צורך גם בכל התפלות, ואפילו במוסף ר״ה, אחרי שלענין מלכיות של חובת היום אנו מורים כרע״ק וכוללים אותם עם קדושת היום. ואפשר כי בעצם נוסח ריב״נ היה הפסוק הראשון של תורה „ה׳ ימלוך לעולם ועד״ אך אחרי כי אין אנו אומרים לצאת בו ידי מלכיות, לא השאירו בלתי אם „ימלוך ה׳ לעולם אלהיך ציון״ הנהוג בקדושה שבכל השנה. אולם מתקבל הדבר מאד, כי מימות ריב״נ לא היה מנהג אבותינו להסמיך „לאתה קדוש״ שהיא קדושת השם, רק „ותמלוך עד עיר קדשך ככתוב״ בלבד, ולסמוך עליהן פסוקי מלכיות ולסמוך לחתום ברכת קדושת השם, המשמשת גם לשם ברכת מלכיות, „קדוש אתה ונורא שמך״ מטעם שנבאר עוד. רק בראשית ימי האמוראים הוסיפו דברי שבחות ותפלות נשגבות מאד בין „אתה קדוש״ ובין „ותמלוך״ שהן „ובכן ובכן ובכן״ שבנוסחנו, וקצת דברים שלפניהם הנוהגים בנוסח ספרד, שבו שתי המדות קדושה ומלכות, שהן מוסדות ברכת „המלך הקדוש״ נכרות עוד יותר. כי מקדים נוסח הספרדי, לפני „ובכן תן פחדך״ שתי פסקות אלה „לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש, ובכן יתקדש שמך ה׳ אלהינו על ישראל עמך ובכן תן פחדך וכו׳״. ופסקת „ובכן יתקדש״ נהוגה היא לנו האשכנזים בחזרת הש״ץ של מוספי ר״ה ושל כל תפלות יה״כ, בתוספת „ועל ירושלם עירך ועל ציון משכן כבודך ועל מלכות בית דוד משיחך ועל מכונך ועל היכלך״.

ומדת מלכות שבקדושה [אשר ראשית רושמה מצאנו בקדושת החול ובסמיכת „כי אל מלך גדול וכו׳״ לחתימתה, וביתר ביאור מצאנוה בתוספת ברכה שלישית לר״ה וי״כ, וביחוד גמור בפסקת „ותמלוך״ ובפרט בנוסח ספרד] מוצאים אנחנו אותה לאחר סקירה קלה, בקדושת שחרית של שבת ויו״ט הנוהגת בשחרית ר״ה ושבסרע״ג דף י׳ ע״ב, ובנוסח הרמב״ם הוקבעה גם בתפלת החול.

נכוון נא אותה כנגד תוספת ברכה של ר״ה:

קדושת של שבת	ברכה שלישית של תפלת ר״ה
1. ותמלוך עלינו	1. ותמלוך וכו׳ על כל מעשיך
2. כי מחכים אנחנו לך	2. ובכן תן וכו׳ ופתחון פה למיחלים לך
3. מתי תמלוך בציון וכו׳	3. ותמלוך וכו׳ בהר ציון
4. בקרוב בימינו לעולם ועד תשכון	4. משיחך במהרה בימינו
5. תתגדל ותתקדש בתוך ירושלם עירך	5. ובכן יתקדש שמך וכו׳ ועל ירושלם עירך
6. לדור ודור ולנצח נצחים	6. לדור ודור המליכו לאל

קדושה של שבת	ברכה שלישית של תפלת ר"ה
7. ועינינו תראינה מלכותך	7. ובכן צדיקים יראו וישמחו
8. כדבר האמור בשירי עזך	8. ככתוב בדברי קדשך
9. ע"י דוד משיח צדקך	9. וצמיחת קרן לדוד עבדך ועריכת נר לבן ישי משיחך
10. ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללוי'.	10. ימלוך ה' לעולם א"צ לדו"ד הללוי'.

וכן מצאנו גם בקדושה דסדרא את פסוק „ה' ימלוך לעולם ועד בתרגומו, תכף למקראות של „וקרא זא"ז" ושל „בכ"ה ממקומו" בתרגומם. סמוך לחתימת ברכה ראשונה אומרים „קדוש אתה ונורא שמך" שבימי חכמי המשנה היה בקצת מקומות נוסח נוהג במקום „אתה קדוש" כמו שהבאנו (צד 17), ואפשר שריב"נ היה משמש בנוסח זה לחתימת מלכיות שלו. ופסוק „ויגבה ה' צ במשפט והאל הקדוש וגו'" נחשב גם לו לפסוק של מלכיות, כדעת ר' יהודה — שהיא בבבלי ר"ה ל"ב: דעת ר' יוסי בעל מחלוקתו — האומר „אלוהות עולין לו לשם מלכיות" (ירש' ר"ה ד', ז') וחותם „בא"י המלך הקדוש", כדאיתמר „א' רבה א"ר חיננא סבא משמי' דרב, כל השנה כלה אדם מתפלל האל הקדוש... חוץ מי' ימים שבין ר"ה שמתפלל: המלך הקדוש" (ברכ' י"ב:). מלבד „המלך הקדוש" הי' למלכיות של ריב"נ בברכה שלישית במוסף, עוד חתימה אחרת במטבע זה „ברוך אתה ה' אדיר המלוכה" (ירש' ר"ה ד', ו' ע"ש).

על ברכה אמצעית של תפלות ר"ה שנינו: „צריך להזכיר וכו' ובר"ה מקרא קדש הזה את יום ראש השנה הזה יום הזכרון הזה יום תרועה" (סופרים י"ט, ה' כג' הגר"א). „א"ר פלטוי ראש ישיבה וכו' וצ"ל: ותתן לנו ה"א באהבה וכו'" (סרע"ג מ"ה.) „וכ' רב האי שאין מנהג לומר מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון אלא יום הזכרון הזה יום תרועה" (טא"ח תקפ"ב). „אם חל ר"ה להיות בשבת אינו או' יום תרועה אלא יום זכרון תרועה" (סופרים י"ט, ח'). וע' מאמר ר' לוי בר לחמא — ר"ה כ"ט: — שעקרו הוא לרב כהנא קמא (ירש' שם ד', א'). „א"ר פלטוי ר"י, מנהג הוא לומר יעלה ויבא" (סרע"ג שם) „וא"ר יהודה נהורא דעלמא יחיד צריך לומר בתפלתו: מלוך על כל העולם כלו וכו' וכו' כמו שאמרו חז"ל, א"ל הקב"ה לישראל המליכוני עליכם בר"ה" (שם) „וחותם מלך עכה"א מקדש ישראל ויום הזכרון והזמנים" (סופרים י"ט, ה' כגי' הגר"א). בסדר רב עמרם שלפנינו[1] סדר הברכה כך

---

1) סדר רב עמרם שלפנינו הוא המודפס בווארשא תרכ"ה, ואם נכוון אותו אל כתבי היד שתוצאותיהם מובאות במאמר „הוספות ותקונים" לר"א מארכס, נמצא כי הנוסח המודפס, הוא המנוקה שבכולם. ואם אמנם נמצאו בו תוספות מאוחרות, הנה סמני איחורם ניכרים. אך מלבד תוספות ניכרות אלה, יש לנו להבחין, אף כי יש שם

הוא: אתה בחרתנו, ותתן לנו, יעלה ויבוא, מלוך והשיאנו, קדשנו במצותיך ודברך אמת וקים לעד, בא"י מלך עכה"א מקדש ישראל ויום הזכרון (סרע"ג צד מ"ד). „אבל והשיאנו הנהיג ר"י בגרמישא שלא לאמרו" (טא"ח שם). קדושת שחרית של ר"ה כקדושת שחרית של שבת. —

מוסף של ר"ה משונה הוא מכל תפלת השנה במספר ברכותיו שהן תשע — ורמזו רבותינו במאמריהם ברכ' כ"ט. ירש' שם ד' ג'. על כונת מנינן, עיין בגוף הסדור לפני מוסף של ר"ה — ושמות כלן מפורשים במשנתנו: „אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עם קדושת היום ותוקע, זכרונות ותוקע, שופרות ותוקע, ואומר עבודה והודאה וברכת כהנים" (ר"ה ל"ב.) — ועל מקור מצות אמירת מלכיות, זכרונות ושופרות במוסף ר"ה עיין הדרש של ספרי במדבר ע"ז המובא על פסוק „וביום שמחתכם" במוסף ר"ה בגוף סדורנו — וראשונות ואחרונות מתפלל ככל תפלות ר"ה, ופותח בברכת קדושת היום ואומר: אתה בחרתנו, ותתן לנו, ומפני חטאינו ופסוקי קרבן היום „והכי איתא בירושלמי רב מפקיד לתלמידו אדכורי במוספין ועולת החדש ומנחתה ושני שעירים לכפר ושני תמידים כהלכתם" (רא"ש ר"ה פ"ד) ואומר ומנחתם ונסכיהם עד כהלכתם. — ואלו באה ברכה זו לשם זכר קרבן מוסף בלבד, כשאר מוספי כל המועדות, כי עתה נסמך לכאן „מלוך על כל העולם כלו" שהוא חתימת ברכת קדושת היום של ר"ה, אלא מפני שחובת היום היא הזכרת פסוקי מלכיות זכרונות שופרות, ואנו פוסקים כרע"ק האומר „וכולל מלכיות עם קדושת היום" אנו מפסיקים פה בין „ומנחתם ונסכיהם" ל„מלוך" בפסוקי מלכיות ובפתיחתם הקודמת להם, שהיא „עלינו ועל כן נקוה לך". — ומלכיות הן פסוקים שנזכרה בהם מלכות שמים — „ואומר: ככתוב בתורתך, ואו' ג' של תורה, ואח"כ: ובדברי קדשך כתוב לאמר, ואו' ג' של כתובים, ואח"כ וע"י עבדיך הנביאים כתוב לאמר, ואו' ג' של נביאים וחוזר ואו': ובתורתך כ' לאמר, ומסיים בשל תורה" (טא"ח תקצ"א). ופסוק האחרון של תורה הוא שמע ישראל, כדעת ר' יוסי האומר „שמע ישראל ה"א ה' אחד מלכות" (ר"ה ל"ב:). והקדמת פסוקי כתובים לפסוקי נביאים היא ע"פ מאמרם „שבכל מקום מקדימין דברי קדושה לדברי קבלה" (סופרים י"ח, ג'). ולאחר קריאת פסוקים אלו „אומר מלוך וחותם מלך עכה"א" (טא"ח שם), שחתימת מלך עכה"א עולה גם לחתום קדושת היום גם לחתום סדר מלכיות. ופותח ברכה חמשית שהיא זכרונות „אתה זוכר וכו' וכו' וצאצאיו כחול הים ככתוב בתורתך" ואומר עשרה פסוקי זכרונות, כלומר פסוקים שנזכר בהם זכירת רחמים שהקב"ה זוכר את בריותיו: ג' פסוקים של תורה, ג' של כתובים,

---

גם בעקר חספר דברי רב סעדי' המאוחר לרב עמרם ודברי גאונים שאחריו שלא נזכר שמם, בכל זאת אין דברים אלה מאוחרים לסוף מאה השמינית שבאלף החמישי, שהוא סוף ימי הגאונים. וא"כ יש לחשוב ספר זה לאחד הפוסקים הקדמונים שבקדמונים.

ג׳ של נביאים ואת האחרון של תורה. אומר בתוך הברכה שהיא „או״א זכרנו בזכרון טוב וכו׳ וכו׳ ברחמים תזכור״. „והמדקדק להוסיף לזרעו של יעקב״ אחרי ועקדת יצחק, אינו אלא טועה ומשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכה״ (ת׳ הריב״ש ל״ח) וחותם ואומר „בא״י זוכר הברית״. ברכה דומה לזו מצאנו לזכרונות של ת״צ „בא״י זוכר הנשכחות״ (תעני׳ ט״ו.). — „ובטוליטולא נוהגין לומר יעלה ויבא בזכרונות״ (טא״ח תקצ״א) —.

וברכה ששית שהיא שופרות פותח „אתה נגלת וכו׳ וכו׳ ובקול שופר עליהם הופעת ככתוב בתורתך״ ואומר עשרה פסוקי שופרות, כלומר פסוקים של מתן תורה ושל גאולה עתידה ושל שירות ותשבחות שנזכר בהן לשון שופר ותרועה, ג׳ פסוקים של תורה, ג׳ של כתובים, ג׳ של נביאים. ואחרון של תורה הוא אומר בתוך הברכה שהיא „או״א תקע בשופר גדול וכו׳ וכו׳ ומאזין תרועה ואין דומה לך בא״י שומע קול תרועת עמו ישראל ברחמים״. ועקר ברכה זו מצאנו לשופרות של ת״צ „בא״י שומע תרועה״ (תעני׳ ט״ו.). והרמב״ם מכנים — לפה״נ גם בתפלת היחיד „אוחילה לאל״ בין „עלינו״ ובין „על כן נקוה״ ו„היום הרת עולם״ אחרי כל ברכה ממזו״ש, ונראה כי לדעתו נחשבו „אוחילה והרת״ לעקר במטבע ברכות. ואין היחידים נוהגים לומר באשכנז היום הרת עולם אלא בחזרת הש״ץ (טא״ח שם). וגם „אוחילה לאל״ אינו נאמר אלא בחזרת הש״ץ, וסמוך ל„הרת עולם״ אומר הש״ץ „ארשת שפתינו יערב לפניך וכו׳״ שגם הוא נחשב בנוסח בבל לעקר הברכה וכבר הובא בסרע״ג מ״ו: אך שתי התיבות הראשונות „ארשת שפתינו״ נשמטו שם, ותחלתה שם: „יערב לפניך״.

לפי המתקבל על הדעת היו בראשונה שלש ברכות של מזו״ש פשוטות מאד. סדרי הפסוקים היו עקר, ופתיחותיהן וחתימותיהן קצרות. והנה למלכיות הלא היתה מזומנת חתימה נאה מאד ב„מלוך על כה״ע״ ובברכת „מלך על כל הארץ״ ולא חסרה להן אלא פתיחה החוצצת ביניהן ובין פסוקי קרבן היום שלפניהם, ולדבר זה הלא תספיק תפלה קצרה מאד כגון „או״א תשגב לבדך ותמלוך על כל ביחוד ככתוב בתורתך וכו׳״. ולברכות זכרונות ושופרות שיש לפניהן חתימת ברכות הקודמות להן, אולי היה די להקדים רק „או״א בתורתך כתוב לאמר ויזכור אלקים את נח וגו׳ או׳ ויהי ביום השלישי בהיות הבקר וגו׳״. וכבר מצאנו פתיחות פשוטות כאלה לברכות אמצעיות כגון „למשה על הר סיני צוית מצות שבת״ למוסף של שבת בנוסח הרמב״ם. וחתימות זכרונות ושופרות אולי היו דומות בקצורן לחתימותיהן שבת״צ (תעני׳ ט״ו).

ומטבע ברכות מלכיות זכרונות ושופרות בצורתן המצויה בידנו כיום, שמליצתן דומה ברוממותה ובגובה מחשבותיה ובטהרת קדושתה, לחזיונות נביאינו הקדושים, הוא מעשה ידי רב, תלמיד רבנו הקדוש. הוא חברן והפיץ אותן בישראל, אשר למדו וישננו אותן ככל אשר שנו את יתר „ספרי דבי רב״ (ע׳

יומא ע"ד.) ויקראו להן „תקיעתא דרב" (ירש' ר"ה א', ג'). וכאשר רצו רבותינו להזכיר דבר מן מזו"ש של רב, הזכירו אותו כדבר הלכה שבמשנה ובריתא, „תני בתקיעתא דרב" (שם). ולענין ארבעה פרקים שהעולם נדון בהם, נאמר בירושלמי „מלתי' דרב אמרה כלהם נדונין בר"ה וגזר דינו של [כל] א' מהן מתחתם בר"ה דתני בתקיעתא דרב זה היום תחלת מעשיך זכרון ליום ראשון כי חוק לישראל הוא משפט לא' יעקב ועל המדינות בו יאמר איזו לחרב איזו לשלום איזו לרעב ואיזו לשובע ובריות בו יפקדו להזכירם להיים ולמות ודלא כר' יוסה וכו'"; ופירש המפרש: מילתיה דרב אמרה „ממילתי' דרב שמעינן דס"ל ההכל נדונין בר"ה וגזר דין שלהן ג"כ בר"ה שכך יסד בברכת תקיעתא שהתקין רב ועל המדינות וכו'" (פני משה וע' גם קרבן העדה) — ופסקת „זה היום תחלת מעשיך וכו'" נזכרה גם בבבלי ר"ה כ"ז — ואין ספק בידנו כי לא רק „אתה זוכר" לבדו, כי אם כל מזו"ש מ„עלינו" עד סוף שופרות מיסודו של רב הוא. וגם רש"י ז"ל הזכיר לפום ריהטי' „בתקיעות דבי רב דהיינו עלינו לשבח" (פרדס קע"ד). ולפי הנראה גם „ובכן ובכן ובכן" ואולי גם „לדור ודור המליכו" וגם „ובכן יתקדש" תקוני רב הם, כי רוח אחד להם ולמזו"ש רוח עוז ורוממות, קדושה וטהרה מאין כמוה. ובדברנו על תפלת יה"כ יהיה לנו מקום לברר את ענין „תקיעתא דרב" לפרטיו, ולקורא יש לזכור כי רב התעסק ביחוד בתפלת מוסף של ר"ה כאשר זכרנו זה מעט בדבר „עולת החדש". — קדושת מוסף ר"ה כקדושת מוספי שאר שבתות וי"ט.

„וא"א אדיר אדירנו אלא בר"ה וי"כ לפי שהוא שיר של מלאכים ולא התירו לאמרו אלא באלו הימים שהם ימי הדין. אבל רבנו אליקים גזר לש"ץ לאמרו פ"א בעצרת משום האי טעמא דאמר, הלא אותו שיר לא אמרוהו המלאכים אלא בשעת מתן תורה כדגרסינן במס' שבת [פ"ח:] שנתן הקב"ה תורה לישראל אמרו מלה"ש וכו' אדוננו מה אדיר וכו'" (פרדס קס"ט). ואנו אומרים אותו גם במוספי כל הרגלים ובהו"ר.

על עקר תפלת יה"כ שנינו: „ביה"כ — — אומר ביום מקרא קדש הזה ביום צום העשור הזה ביום מחילת העון הזה והותם מוחל וסולח לעונותינו ולעונות עמו ישראל ברחמים ומכפר על פשעיהם מלך עכה"א מקדש ישראל ויום צום הכפורים והזמנים ומקרא קודש" (סופרים י"ט, ו'). ובזמן שביהמק"ק היה כ"ג חותם את תפלתו על מחילת העון מעין זה: „מוחל עונות עמו ישראל ברחמים" (ירש' יומא ז', א'). ונראה שנוסח חתימת ברכה זו היה נוהג גם לצבור, מפני ששנינו עליה „— מברך באותו יום על וכו' ועל מחילת העון כסדרן" (תוספתא שם ג', י"ג). ועל כרחנו אין סדר זה אלא סדר התפלה שנהג אז. ואצלנו „סדר התפלות כך הוא — — אומר — — בסוף מגן — — זכרנו לחיים ובאתה גבור אומר מי כמוך וכו' וכו' וקודם שיחתום [ברכ' שלישית] או' ובכן ובכן ובכן וכו' אתה בחרתנו עד את יום הכפורים (את יום מקרא קודש

הזה את יום מחילת העון הזה) למחילה ולסליחה ולכפרה ולמחול בו את כל עונותינו זכר ליצ״מ״ (סרע״ג מ״ז.) „וכתב הרי״צ גיאת שאומר יעלה ויבא״ (טא״ה תרי״ט ובן היא בנוסח הרמב״ם) .או״א מחול לעונותינו וכו׳ וכו׳ וכו׳ לפני ה׳ תטהרו׳ (סרע״ג שם) „קדשנו במצותיך׳ (טא״ה שם) „כי אתה סלחן וכו׳ וכו׳ אלא אתה בא״י מוחל וסולח לעונותינו ולעונות עמו ישראל ומעביר אשמותינו בכל שנה ושנה מלך עכה״א מקדיש ישראל ויה״כ. ואם חל בשבת אומר: מקדיש השבת וישראל ויה״כ ואומר רצה ומודים ושים שלום [בכל תוספיתיהם כמו ר״ה]״ (סרע״ג שם). ובבבל בימי הגאונים היו אומרים לפני זכרנו לחיים״ „ורצה והנחל לבניהם את יה״כ הזה באהבה למחילה ולסליחה ולכפרה ולמחול בו את כל עונותינו״ (שם), ודבר זה אינו נוהג עוד.

בחתימת ברכת ר״ה ויה״כ יש בין „בא״י״ ובין „מקדש ישראל ויום הזכרון״ או „יום הכפורים״ תוספת דברים: „מלך עכה״א״ בר״ה „ומלך מוחל וכו׳״ ביה״כ, מה שאין כן בשבת ויו״ט ור״ח ששם נסמך „בא״י״ אל „מקדש וכו׳״, ע״כ אמרו קדמונינו „שחתימתן של ר״ה ויה״כ משונה משאר ימים טובים״ (סופרים י״ט, ח׳).

כשם שתוספת מיוחדת נוהגת למוספי ר״ה שהיא מזו״ש, כך נוהגת תוספת מיוחדת בכל תפלות יה״כ, והיא הוידוי. אך משונה תוספת זו מזכרונות ושופרות, כי אינה מְיַחדת ברכה שלמה לעצמה כמוהן, אלא נקבעת היא בברכת קדושת היום ושונה מהן בדבר זה, כי מלכיות הקבועות גם הן בקדושת היום, אומרן גם היחיד בתוך ברכת קדושת היום לדעת כל הפוסקים וכמנהג כל תפוצות ישראל, או היחיד אינו אומרן כלל, גם אותן, גם זכרונות ושופרות כמנהג בבל בימי הגאונים. (עיין סרע״ג מ״ו). אבל הודוי אינו כן, כל יחיד ויחיד חיב חיוב גמור לאמרו לדעת הכל, ואם לא התודה לא יצא ידי חובתו, אבל כנגד זה אין היחיד מתודה בתוך תפלתו, אלא לאחר תפלתו, ובתוך התפלה אינו מתודה אלא ש״צ בלבד. ועל מצות ודוי וזמניה שנינו: „ת״ר מצות ודוי ערב יה״כ עם חשיכה אבל אמרו ח׳ יתודה קודם שיאכל וכו׳, ואע״פ שהתודה קודם שיאכל וישתה [בעיו״כ] מתודה לאחר שיאכל וכו׳, ואע״פ שהתודה ערבית יתודה שחרית, שחרית יתודה במוסף, במוסף יתודה במנחה, במנחה יתודה בנעילה, והיכן אומרו יחיד אחר תפלתו וש״צ אומרו באמצע״ (יומא פ״ז:) ועקר הוידוי אינו אלא „אבל אנחנו חטאנו״ (שם), אך בכל זאת היו מאריכין בו מאד גם בימי התנאים, עד כי היה הודוי למשל לתפלה ארוכה „אפילו כסדר של יה״כ״ (ברכ׳ ל״א.), וסדר זה הוא „סדר ודוי של יום הכפורים״ (תוספתא ברכ׳ ג׳, י׳). גם שמואל בעל הדעה המוסכמת הזאת המצמצמת את כל הוִדוי רק בשלש תבות הנ״ל, קבע אותו בתוך תפלה שחבר לודוי יום הכפורים כדאתמר: „מאי אמר? אמר רב: אתה יודע רזי עולם. — ושמואל אמר: ממעמקי הלב. — ולוי אמר: ובתורתך כתוב לאמר. — ר׳

יוחנן אמר: רבון העולמים — ר׳ יהודה אומר: כי עונותינו רבו מלמנות וחטאותינו עצמו מספר. — רב המנונא אמר: א׳ עד שלא נוצרתי עד אבל לא ע״י יסורין״ (יומ׳ פ״ז:) „וחלאים רעים״ (ברכ׳ י״ז.): „ובתורתך כתוב לאמר: כי ביום הזה יכפר. — רבון העולמים: לא על צדקותינו אנחנו מפילים״ (רש״י יומ׳ שם) והרא״ש ז״ל גרס „ושמואל אמר אתה מבין תעלומות לב״ (רא״ש יומא ח׳ י״ז). ואולי היה „אתה מבין״ עקר לפיוט זה שבליל יה״כ ובשחריתו הנקרא כך (ע׳ מחזור היידענהיים) ושאנו מקדימין לכל וידוי שבצבור את חרוזיו האחרונים „שמך מעולם עובר על פשע״. — ובגמרא דבני מערבא אתמר: „ר׳ ברכי׳ בשם ר׳ בא בר בינה: רבוני חטאתי ומירע עשיתי, ובדרך רעה הייתי עומד ובדרך רחוקה הייתי מהלך, וכשם שעשיתי איני עושה יר״מ ה״א שתכפר לי על כל פשעי ותמחל לי על כל עונותי ותסלח לי על כל חטאתי״ (ירש׳ יומא ח׳, ז׳). ובמדרש יש נוסח זה בקצת שנוי לשון „א״ר ביבי בר אביי כיצד אדם צריך להתודות עיה״כ צ״ל: מודה אני כל רע שעשיתי לפניך, בדרך רע הייתי עומד, וכל מה שעשיתי עוד לא אעשה כמוהו, יר״מ ה״א שתמחול לי על כל עונותי ותסלח לי על כל פשעי ותכפר לי על כל חטאתי״ (ויק׳ רב׳ ג׳).

ונוסח הוידוי הנוהג כיום בכל תפוצות ישראל מתחיל: „או״א תבא לפניך תפלתנו וכו׳, אשמנו, אתה יודע, ובכן יר״מ ה׳ או״א שתמחול וכו׳ ע״ח שחטאנו, על חטאים, על הגלוים לנו וכו׳ א׳ עד שלא נוצרתי וכו׳. נוסח זה רשום בסרע״ג מ״ח ומבואר כלו בסדר תפלות כל השנה של הרמב״ם. אלא שבסרע״ג לא ימצא רק שמונה „על־חטא״ וברמב״ם יש עשרים וארבעה „על־חטא״. כ״ב כסדרי אלפא ביתא פשוט, ועל חטא המתחיל ביוד, כפול הוא „ע״ח שח״ל ביצר הרע״ „וע״ח שח״ל ביודעים״ ואחריהם נוסף עוד ע״ח שלא כסדר א״ב, והוא „ע״ח שח״ל בלא יודעים״ שבנוסח אשכנז הוא כלול עם שלפניו. ובנוסח אשכנז כפול הוא א״ב של ע״ח ומספרם מ״ד. ובין יוד לכ׳, ובין ע׳ לפ׳, ובין סוף על־חטא לתחלת „על חטאים״ יאמרו האשכנזים „ועל כלם א׳ סליחות וכו׳״.

והנה „או״א תבא לפניך תפלתנו״ פתיחה היא לעקר הודוי שהוא „אבל אנחנו חטאנו״, ו„אשמנו״ הוא הרחבה ותוספת דברים ל„אבל אנחנו חטאנו״. ועקרה הראשון כך היה „אבל אנחנו חטאנו העוינו הרשענו פשענו מרדנו ומרינו וסרנו ממצותיך וממשפטיך ולא שוה לנו ואתה צדיק על כל הבא עלינו כי אמת עשית ואנחנו הרשענו״ (פסקתא ל״ה), אלא שלאחרי כן האריכו אותה לשלשלת של ודויים בני מלה אחת או שתיים בסדר אלפא־ביתא בשלשה תיו בסופה. מה „נאמר לפניך״ שייך ל„אתה יודע רזי עולם״ ושניהם הם פרי רוח רב האמורא, כאשר הבאנו למעלה (ע׳ יומא פ״ז:). ובכן יר״מ ה׳ או״א שתסלח לנו״ מובא גם הוא בדברי רבותינו כאשר הבאנו (ע׳ ירש׳ יומא ח׳, ז׳. ויקר׳ רב׳ ג׳), ושאין ספק שגם רב הכניס אותו אל תפלתו, וכי

עקר „על־חטא" הי' גם לו עד „לפניך הם גלוים וידועים כדבר שנאמר הנסתרות וגו'" ולא עוד אלא שנוטים אנחנו לאמר שהמטבע שיש היום בידנו מתפלת „מחול לעונותינו" מידו הוא לנו. „א' עד שלא נוצרתי" וידוי דרב המנונא זוטא הוא במעלי יומא דכפורא" (יומא שם. ברכ' י"ז), ויש לנו לזכור כי כשם שוידוי „אתה יודע רזי עולם" הוא של רב, כך הם מזו"ש של ר"ה של רב ונקראים „תקיעתא דבי רב", ובאמת אנו מוצאין את האמור של זה נתון בזה (ע' תולדות ישראל ח"ז מוצא דבר צד ח' וע"ש כל הענין).

ומלבד זאת יש בשתי התפלות האלה מליצות מתאימות בענינן, אף כי מלותיהן אינן דומות זו לזו. מליצת „מעביר אשמותינו בכל שנה ושנה" דומה היא בעצם ענינה למליצת „כי תבא חוק זכרון, מי לא נפקד כיום הזה" שגם היא רומזת על הפקידה שאדם נפקד בכל שנה ושנה. ועוד אנו רואים מתוך מזו"ש את רוממות רבנו הגדול רב הנשגב בדעותיו מאד, אשר הפרט הבודד והרגע העובר אבדו ובטלו בעיניו במעוטם בתוך הכלל הגדול ובתוך הנצח, על כן מוצאים אנחנו במזו"ש מליצת „ולעולמי עד" „ומביט עד סוף כל הדורות" „המון בריות לאין תכלית" „יצורי קדם" „ובריות בראשית". אף בדברו בתפלת יה"כ על הסליחה, לא יסתפק במחלת חטאות קהל זה ביום כפורים זה בלבד, כי אם יאמר „כי אתה סלחן לישראל ומחלן לשבטי ישורון בכל דור ודור". וכשם שרב הוא אבי נוסח הוידוי של יה"כ ונוסח מזו"ש של מוסף ר"ה המצוים בידנו, כן הוא אבי חתימות „המלך הקדוש, המלך המשפט" של כל ימי התשובה, כי הלכה זו „משמיה דרב" נאמרה (ברכ' י"ב). ורב המיחד ימים אלה משאר כל ימות השנה, הלך בזה בשטת ר' חייא רבו שצוה אותו לרומם את הימים שבין ר"ה לי"כ גם בשאר דברים, כגון באכילת חולין בטהרה (ירש' שבת א', י"ג. ועיין טא"ח וב"י תר"ג).

בתפלת מוסף יה"כ אומרים בין „ותתן לנו" ובין „או"א מחל לעונותינו" „ומפני חטאינו" ופסוקי קרבן היום כבשאר שבתות וי"ט. אבל מימי האמוראים היו נוהגין לקבוע בתוך חזרת הש"ץ של תפלת המוסף, את סדר עבודת היום. וענינו היה משנת יומא, כדאתמר: „ההוא דנחית קמי' דרבא אמר: יצא והגיחו על כן וכו'" (יומא נ"ו:) = „ההוא דנחית קמי' דרבא: והי' או' סדר יה"כ בתפלה כמו שאנו אומרים" (רש"י). ורבנו חננאל גורס „ההוא ש"צ דנחית". ועוד במקום אחד נאמר „ההוא דנחת קמי' דרבה ועבד וכו'" (יומא ל"ו:) = „ההוא דנחת: ש"צ שמסדר בתפלתו של יה"כ סדר עבודותיו של כ"ג ע"ש: ונשלמה פרים שפתינו" (רש"י). „ומהא עובדא דההוא דנחית וכו' שמעינן מינה שמנהגן [היה] להזכיר ולומר סדר עבודה של כ"ג ביה"כ וכו'" (ר"ן סוף יומא). ומדברי הרי"ף ז"ל העוסק רק בדברים שנוהגים בזמה"ז ואעפ"כ הואיל ומכנים לתוך ספרו, ברייתא ד„כיצד מתודה או' עויתי פשעתי

וחטאתי" המדברת כלה בודוי כ"ג, אנו רואים שעושה קריאת סדר עבודה חובה בזמה"ז. עקר העבודה הזאת, היא מערכת עבודת כ"ג ביה"כ משעת פרישתו ז' ימים קודם לכן, עד צאתו בשלום מן הקדש. „ויש פיטנים שסדרו אותה בענין פיוט ויש כמה מיני רסדים" (ב"י טא"ח תרכ"א). וכלם השאירו את המשניות של הוידוים וההזאות, כלומר של „וכך היה אומר וכך היה מונה" כצורתם, ואת משניות של כריעות הכהנים והעם בתוספות קטנות להגביר את הרושם ולרומם את הכונה „הנכבד והנורא" „בקדושה ובטהרה". פיוטים אלה יעבירו בחזון מרומם ונשגב מאד את בריאת העולם, יצירת האדם, חטאו, חטאת הדורות המכעיסים ובאים, המבול, דור הפלגה, בחירת אברהם אבינו, מעשה אבות, יצ"מ, מתן תורה ובחירת אהרן. ומשם יסוב הענין אל המקדש ואל הכהונה ואל פרישת כ"ג ללשכת פרהדרין, וחותם פתיחה זו בפסוק „כאשר עשה ביום הזה צוה ה' לעשות לכפר עליכם" — ויקר' ח', ל"ד — שממנו נלמדת פרישה זו: „לכפר עליכם: אלו מעשה יום הכפורים" (יומא ב'.), ומשם יתחיל עצם סדר העבודה בכל פרטיה, ומסיים בי"ט שהיה עושה כ"ג לאוהביו, ובתפלתו בבית קה"ק, בכבודו ופארו. הפיוטים האלה קדמונים הם מאד, ובסדר רב עמרם מנויים מהם ארבעה: „ויש אומרים אזכיר סלה וי"א אתה כוננת וי"א אצלצל, וי"א אשנן, מפני שכלן שוין ויש בהן הזאות ווידוין, והן: חובת היום וסדר עבודות" (סרע"ג 48). ורבינו יעקב בעל הטורים מזכיר „סדר של ר' שלמה הבבלי" (טא"ח תרכ"א). ובספר „קובץ מעשה ידי גאונים קדמונים" נקבצו ארבעה סדרי עבודה: האחד לר' יוסי בן יוסי, ותחלת דבריו „אזכיר" הנזכר בסרע"ג, השני לרבנו סעדיה גאון, ותחלתו „בה' יצדקו", השלישי לר' יוסף בן אביתור, המתחיל „אל אלהים בך יצדקו" ולפניו „רשות" המתחלת „אבואה ברשיון" והרביעי „אתה כוננת". ועוד יש סדרי עבודה „של רי"ץ גיאת במחזור טריפולי ושל ר' יוחנן הכהן במנהג רומי" (מובאים בקובץ מי"ג קדמונים 88). ומרן ב"י מיחס „אתה כוננת" לר' יוסי בן יוסי: „והסדר הפשוט לקרות בני ספרד, סדר אתה כוננת שיסד ר' יוסי בן יוסי" (ב"י טא"ח תרכ"א). ואנחנו האשכנזים החזקנו בסדר „אמיץ כח ורב אונים" לר' משולם ברבי קלונימוס. — „כתב רב עמרם, שאין אומר סדר עבודה אלא במוסף, כדרך שאומרים סדר תקיעות במוסף ר"ה וסדר קרבנות היום שא"א בשבתות וי"ט ור"ח כ"א במוסף בלבד, אבל בבגדד מתוך שהי' סדר עבודה חביב עליהם, היו אומרים אותו אף בשחרית, וכמה גאונים היו שם ולא יכלו להסיעם ממנהגם" (המנהיג הל' י"כ ס"ד). ומרן ב"י הביא בשם המרדכי, שהביא גם הוא בשם רע"ג, כי דין סדר עבודה כדין מזו"ש (ע' ב"י טא"ח תרכ"א). ובאמת מקום סדר עבודה הנאה לו, הוא אחרי פסוקי קרבן היום, כי לפרש אותם הוא בא. ויען כי דומה הוא למז"ש של ר"ה, על כן נוהגים אנו בו

מנהג מזו"ש, וקודם לו ש"צ „אומר עלינו לשבח, או"א היה עם פיפיות אוחילה לאל" (טא"ח שם).

כשם שעצם תפלות ר"ה וי"כ משונות משל שאר ימים בהזכרותיהן בשלש ראשונות ובשלש אחרונות, ושל יום כפור בודוי שש"צ אומר בתוך תפלתו, ומוסף ר"ה במזו"ש ליחיד ולצבור, ומוסף יה"כ בסדר עבודה בחזרת הש"ץ, כך יום כפורים עצמו משונה משאר ימים גם במספר תפלותיו. בכל יום מתפלל אדם שלש תפלות: ערבית, שחרית ומנחה ביום שהיה בו מוסף בביהמ"ק, כגון: שבתות ר"ח ומועדות מוסיפין עליהן תפלה רביעית בין שחרית למנחה, אבל בי"כ מוסיפין עוד תפלה חמשית אחר המנחה. ובשבילה נאמר על יה"כ „דנפיש סדורא דיומא" (כ"ג). ושם „צלותא יתרתא" זאת „נעילה" (יומא פ"ז:), ושם תפלה זו על זמנה הוא נקרא „רב אמר בנעילת שערי שמים" (ירש' ברכ' ד', א'), כלומר אחרי שקיעת החמה. „ור' יוחנן א' בנעילת שערי היכל" (שם), כלומר זמן נעילת שערי המקדש, והוא סמוך לשקיעת החמה, כמו שאנחנו פוסקים, וע"כ קראו לה גם „נעילת שערים". ובגמרא איתמר: „מאי נעילת שערים? רב אמר צלותא יתרתא ושמואל אמר מה אנו ומה חיינו" (יומא פ"ז:) = „צלותא יתרתא: מתפלל שבע כשאר התפלות, אותן ז' ברכות שהתפלל בשחרית ובמנחה, אלא שכולל בה: מה אנו, וקרי לה יתרתא לפי שמוסיף בה דברים" (ר"ן). „עולא בר רב נחית קמי' דרבא פתח באתה בחרתנו וסיים במה אנו מה חיינו ושבחי'" (גמרא שם). „והיינו כרב' (ר"ן שם) „רב הונא ברי' דרב נתן אמר: ויחיד אומרה אחר תפלתו" (גמ' שם) — כלומר: יחיד או' „מה אנו" אחרי עושה השלום — ו„מה אנו" קבוע הוא בתפלת „אתה נותן יד לפושעים". ו„מה אנו" זה, נוסחו הוא כנוסח „מה אנו" של ברכות השחר, אלא כשהוא מגיע אל „הכל הבל" אינו אומר „אבל אנחנו עמך ב"ב" אלא „אתה הבדלת אנוש מראש". והרמב"ם גורס „אבל אתה הבדלת" ויפה הוא, וחותם בפסוקי תשובה סליחה ורחמים. ואת תפלת „אתה נותן" קובע ש"ץ בין „יעלה ויבוא" ל„או"א מחל לעונותינו", ויחיד אומרה אחר התפלה במקום „אתה יודע רזי עולם". ונוסח זה כבר מצוי כלו בסדר רב עמרם מ"ט, ובמקום שנזכר לשון „כתיבה" באזכרות הנוספות בג' ראשונות וג' אחרונות, הוא מזכיר בתפלת נעילה ל' „חתימה" „רצה ומודים וחתום לחיים שים שלום וכו' ובספר חיים ונחתם לפניך" (סרע"ג שם) ואומר „חתמנו בספר החיים" [בזכרנו לחיים] (מרדכי סוף יומא). מלבד הזכרות אלה הנכנסות בתוך ברכות תפלות ר"ה ויה"כ והנוספות אחרי סוף כלן, יש הזכרה אחת המפסקת בין ברכה לברכה בברכות מזו"ש של ר"ה, והיא „היום הרת עולם" הנאמרה לספרדים גם בתפלה בלחש (רמב"ם סת"כ השנה וב"י טא"ח תקצ"א) ולאשכנזים רק בפי

שליח צבור (טא״ח תקצ״א), ובאשכנז מוסיפים על „היום הרת עולם״ גם „ארשת שפתנו״.

„שדר רב נטרונאי ר״מ דמתא מחסיא כך מנהג של ב׳ ישיבות וכו׳ ובנעילה אנו אומרים פעמים באהבה ולהיות לכם לאלהים״ (סרע״ג י״:), כלומר קדושה רבה הנוהגת במוספים. „ואנו נוהגים לומר בכל פעם נעריצך״ כלומר בכל תפלות יה״כ (עטרת זקנים ש״ע א״ח תרכ״ג, ד׳).

מכל האמור עד כאן יתברר לנו דברי קדמונינו האומרים, כי „תפלתן [של ר״ה ויה״כ] משונה משאר ימים״ (סופרי׳ י״ט, ח׳), ולשנויים אלה מדרגות יש:

א) תוספת תפלה שלמה: נעילה ליה״כ, ב) תוספות ברכות שלמות על ברכת שבע: זכרונות ושופרות למוספי ר״ה; ג) תוספות דברים בתוך ברכות התפלה הקבועה: ובכן תן פחדך בברכה שלישית שבכל תפלות ר״ה וי״כ; מלכיות בברכה רביעית במוסף ר״ה ליחיד ולש״צ; וידוי בברכה רביעית לש״צ בכל תפלות יה״כ; וסדר עבודה לש״צ בברכה רביעית במוסף יה״כ — ואזהרות הגאמרות בקצת קהלות בברכה רביעית במוספי חג השבעות, אינן כי אם מנהג ודבר של רשות —; ומכלל הזכרות בג׳ ראשונות וג׳ אחרונות ושנויי חתימות הברכות. —

ותוספות בברכות הראשונות והאחרונות ושנויי התימות הברכות אין זמני זכירתן שוה. א) „ובכן תן פחדך״ נוהג רק בר״ה וי״כ בלבד. ב) „זכרנו״ „ומי כמוך״ „וכתוב״ „ובספר״, וחתימת „המלך הקדוש״ בברכה שלישית שבראשונות ומנהג חתימת „עושה השלום״ — עיין ד״א זוטא פרק השלום ויקר׳ רב׳ ט׳ — בברכה שלשית שבאחרונות, נוהגות בר״ה וי״כ ובעשרת ימי תשובה. ג) חתימת „המלך המשפט״ בברכה י״א שבשמונה עשרה אינה נוהגת אלא בתפלות ימי החול שבעשרת ימי תשובה ע״פ מאמרם: „א׳ רבא א״ר חננא סבא משמי דרב כל השנה מתפלל.. מלך אוהב צדקה ומשפט חוץ מי ימים שבין ר״ה ליה״כ שמתפלל.. המלך המשפט״ (ברכ׳ י״ב:).

ה. תפלת המוספין לראש חדש.

כל המוספים שדברנו עליהם עד הנה, מוספי ימים הם, שכל תפלותיהן תפלות שבע הן מפני שימים אלה ימי שבתון הם, כלומר שבתות וי״ט. ויש גם ימי חול, ימים מותרים בעשית מלאכה ויש בהם מוסף „כגון ר״ח וחולו של מועד. ימים אלה כך הוא דינם: „ערבית שחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה ואומר קדושת היום בעבודה וכו׳ ובמוספין מתפלל שבע ואומר קדושת היום באמצע (תוספתא ברכ׳ ג׳ י״ד ועיין שבת כ״ד.) — קדושת היום בעבודה: פירוש: יעלה ויבא בברכת רצה — והנה בחש״מ מתפלל מוסף הרגלים בפסח של פסח ובסכות של סכות. ולענין ספקא דיומא של קרבן ימי חוה״מ סכות „אתקין אמימר דמדלגי דלוגי״ (סכה נ״ה.): „— אומרן

ביום א׳ של חה״מ ביום השני וביום השלישי ספק א׳ ספק ב׳, ולמחר או׳ ביום השלישי וביום הרביעי וכו׳ (רש״י). ומברכה רביעית שבמוסף ר״ח נזכרה בתלמוד חתימתה: „מקדש ישראל וראשי חדשים״ (ברכ׳ מ״ט. ירש׳ ט׳, ב׳) ונוסחה היא: „ראשי חדשים לעמך וכו וכו, לבנים תזכור, והביאנו לציון עירך וכו׳ וכו ושני תמידים כהלכתם. או״א חדש עלינו את החדש וכו׳ וכו וחוקי ר״ח להם קבעת בא״י מקדש ישראל ור״ח״ (סרע״ג ל״ג:). והרמב״ם מבנים „ומפני הטאינו גמונ״מ אדמתינו״ לפני „והביאנו לציון עירך״ „שמואל אמר צריך לומר והשיאנו״ (ירש׳ ברכ׳ ט׳, ב׳), ואנו אין אנו אומרים לא זה ולא זה. ולענין קדושת המוספין הורו גאונינו: „בראשי חדשים ובחולו של מועד אין אנו אומרין [קדושה רבה אלא קדושת תפלת החול]״ (סרע״ג י׳:) אבל בצרפת ובפרובינצא נהגו בהושענא רבה לומר וכו׳ וקדושה רבה למוסף״ (המנהיג דיני תפלה כ׳) וכן הוא מנהג פולין. וכי״ב מיני טובות שאנהגו פורטים בתפלת „או״א חדש עלינו את החדש הזה לטובה וכו׳״ אנו מקיימין לדעתנו דבר משנה אחת במס׳ סופרים האומרת לענין ברכת קדוש החדש: „וכשהוא מקלסו [להדש] מקלס בי״ב טובי העיר כנגד י״ב שבטים וי״ב חברים וי״ב חדשים וי״ב מזלות״ (סופרים י״ט, י׳). ויען כי מכוון מספר זה כנגד י״ב חדשים, ע״כ אנו נוהגים להוסיף בשנת העבור שיש בה י״ג הדשים „ולכפרת פשע״. ול „קלוס״ אנו מוצאים במס׳ ז׳ כנוי לתפלת י״ט (סופרים י״ט, ז׳). ועל חתום ברכה זו אתמר „ר׳ יוסי בר נהוריא א׳ מקדש ישראל מחדש חדשים. ר׳ חייא בר אשי או׳ מקדש ישראל וראשי חדשים״ (ירש׳ ברכ׳ שם). ועל תפלות ר״ח בשבת „ת״ר שבת שחל להיות בר״ח ערבית שחרית ומנחה מתפלל שבע ואומר מעין המאורע בעבודה וכו׳ ובמוספין מתחיל בשל שבת ומסיים בשל שבת ואו׳ קדושת היום באמצע״ (ב״צ י״ז.): „מתפלל שבע כשאר שבתות וכו׳. — מעין המאורע בעבודה: כגון יעלה ויבא בברכת עבודה״ (רש״י) ונוסח המוסף הוא: „אתה יצרת. ולפי שהטאנו יד״מ או״א ישתעלני בשמחה וביום השבת וכראשי הדשיכם ומנחתם ונסכיהם ישמחו במלכותך. או״א רצה במנוחתנו וחדש עלינו וכו וכו׳ ושבת קדשך להם הודעת בא״י מקדש השבת וראשי חדשים״ כך הוא מנהגנו. אבל בסרע״ג ל״ד וברמב״ם נפרדת בקשת „או״א חדש עלינו״ לעצמה ואו״א רצה במנוחתנו״ לעצמה. ואולי יאחרו רק בגלל זה את „רצה במנוחתנו״ אחרי „חדש עלינו״ למען קיים את דבר הברייתא „מתחיל בשבת ומסיים בשל שבת״ מפני שלתחלתה הם חושבין „ותתן לנו שבתות למנוחה״ ולסיומה „רצה במנוחתנו״.

כל התפלות שדברנו עליהן עד כאן, אינן אלא סדרי ברכות: י״ח [או י״ט] לימי החול, כ״ד [או כ״ה] לת״צ, ז׳ לתפלות שבתות וי״ט ולמוסף

ר״ח, ט׳ למוספי ר״ה, ובדבר זה דומה להן גם ברהמ״ז שגם היא סדר ברכות (עיין לעיל 11). וכשם שדומות ברהמ״ז ותפלות בהיות כל עצמן צרופי ברכות, כך דומות הן גם בדבר זה, שלפעמים מצטמצמות כל ברכותיהן ונעשות ברכה אחת, כגון ברהמ״ז הבאה לאחר הפת, שעקרה שלש, באה היא לדעת קצת חכמים — רבן גמליאל — גם אחרי כל שבעת המינים, אבל לפי מסקנת כל החכמים שלש ברכות אין ז׳ המינים טעונים, כי אם ברכה אחת מעין שליש (ע׳ ברכ׳ ל״ז, תוספתא ד׳, י״א), כלומר ברכה אחת שעניני כל ג׳ הברכות של ברהמ״ז נכבשו אליה כאחת. „א״ל אביי לרב דימי מאי ניהו ברכ׳ א׳ מעין שלש? א״ל וכו׳: על העץ ועל פרי העץ ועל תנובת וכו׳ כי אתה ה׳ טו״מ לכל. מחתם במאי חתים וכו׳ ורי״ה א׳: על הארץ ועל הפירות״ (ברכ׳ מ״ד). וכן יש לשעת הדחק — ש״ע א״ח ק״י — ברכה א׳ מעין י״ח לתפלת החול, כמאמר רע״ק: „אם שגורה תפלתו בפיו מתפלל י״ח ואם לאו מעין י״ח״ (ס״ח:) „מאי מעין שמונה עשרה? רב א׳ וכו׳ ושמואל אמר: הבינגו ה׳ לדעת דרכיך וכו׳ טרם נקרא אתה תענה בא״י שומע תפלה״ (כ״ט). ובירושלמי יש ברכה זו דומה בכללה ושונה בפרטיה (ירש׳ ד׳, ג׳) ויפה ומבוררת זו שבבבלי. ומשונה היא ברכה א׳ מעין י״ח של תפלה מברכה א׳ מעין ג׳ של ברהמ״ז, שברכה א׳ מעין ג׳ מספקת לעצמה, ואין שום ברכה מברכות ברהמ״ז השלמה, **מתקימת** עמה, משא״כ ברכה א׳ מעין י״ח שאינה אלא במקום ברכות אמצעיות מ„אתה חונן״ עד „רצה״ אבל הוא „אומר ג׳ ברכות ראשונות וגם ברכות אחרונות״ (ירש׳ שם) „הבינגו בעי לצלויי ג׳ קמייתא וג׳ בתרייתא״ (ברכ׳ ל׳.). ונראה כי במקום „יהיו לרצון וגו׳״ אחר תפלת י״ח, אחר ברכ׳ א׳ מעין י״ח וג׳ שלפניה וג׳ שלאחריה הי׳ או׳ „ברוך ה׳ כי שמע קול תחנוני — תהל׳ —״ (ירש׳ שם). וכשם שיש ברכה א׳ מעין י״ח ברכות תפלת החול ליחידים טרודים, כך יש ברכה אחת מעין שבע „לשליח צבור היורד לפני התיבה ערבית [בלילי שבתות]״ (שבת כ״ד:). נוסח ברכה זו הוא „בא״י או״א א׳ אברהם אי״צ ואי ע׳ האה״ג הגוה״נ אל עליון קונה שמים וארץ מגן אבות בדברו וכו׳ וכו׳ זכר למעשה בראשית או״א רצה במנוחתנו וכו׳ וכו׳ מקדשי שמך בא״י מקדש השבת״ (רמב״ם תפלה ט׳, י״ב). ומליצת „מחיה מתים במאמרו״ תמצא לרבותינו (תוספתא ברכ׳ ו׳, ט׳). וענין שבע ברכות שבת איך הן נכללות בברכה זו, עיין דברי תשובת רש״י שהבאנו בפירוש סדורנו ממחזור ויטרי. — לעומת הברכות האלה הכוללות במעוטן ובקצורן מעין ברכות רבות וארוכות וישהן בכלל מועט המשלים את המרובה, יש ברכה אחת שלמה ומסוימה פותחת בברוך וחותמת בברוך, שאינה באה להשלים אלא הזכרה הנקבעה בתוך ברכה אחרת, שהיא ברכה ג׳ לברהמ״ז ובכן היא בכלל מרובה המשלים את המועט, וזאת היא: „טעה ולא הזכיר של שבת או׳:

ברוך שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית בא״י מקדש השבת. טעה ולא הזכיר של י״ט או׳: ברוך שנתן ימים טובים לעמו ישר׳ לשמחה ולזכרון בא״י מקדש ישראל והזמנים — — טעה ולא הזכיר של ר״ח או׳: ב׳ שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל לזכרון״ (ברכ׳ מ״ט). וטעם שאינו חותם בברוך בר״ח עיין שם.

כל התפלות שפרטנו עד כאן, תפלות נוהגות ביחיד ובצבור שקבוע להן זמן הן, וכל עצמן ועקרן הן סדרי ברכות סמוכות זו לזו שכלן חותמות בברוך, ושהראשונה בהן גם פותחת בברוך. כנגדן יש עוד תפלה אחת שאין קבוע לה זמן, ושבצבור אינה נוהגת כלל, ושכל עצמה אינה אלא ברכה אחת החותמת בברוך, אבל אינה פותחת בברוך. וזה מקורה ונוסחה: „א״ר יעקב א״ר חסדא כל היוצא לדרך צריך להתפלל תפלת הדרך. מאי תפלת הדרך? יר״מ ה״א שתוליכני ותצעידני וכו׳ כי אתה שומע וכו׳ בא״י שומע תפלה״ (ברכ׳ כ״ט:). „ומה שאינה פותחת בברוך פי׳ ר״י לפי שאינה — — כברכת הנהנין ולא כברכ׳ שתקנו ע״ש המאורע אלא בקשת רחמים״ (טא״ה ק״. ועיין תו׳ ד״ה „כל הברכות״ פסחים ק״ד:). ובמ״א נמצאה תפלה זו גם בלי התימה בברוך (סוף דרך ארץ רבה), ומעין תפלה זו היא תפלה קצרה של המהלך במקום סכנה (ע׳ בגוף סדורנו אחרי תפלת הדרך).

הקדושות.

שלישי לתקוני אכנה״ג נמנה תקון הקדושות, כמאמר „ר׳ חייא בר אבא א״ר יוחנן אכנה״ג תקנו להם לישראל ברכות תפלות קדושות וכו׳״ (ברכ׳ ל״ג.): „קדושות: קדוש היום״ (רש״י). והנה עקר מליצת „קדושת היום״ הלא ראינו, כי נקראה ברכה אמצעית שבתפלת שבתות וימים טובים. והרמב״ם קובע קדושה זו למצוה דאורייתא ואומר: „מ״ע מן התורה לקדש את יום השבת בדברים שנא׳ זכור את יום השבת לקדשו וכו׳״ (רמב״ם הל׳ שבת כ״ט, א׳), ורק „מדברי סופרים מצוה לקדש על היין״ (ו׳). וכן היא דעת ר״ת (תו׳ ד״ה „מאי״ נזיר ד.). ודבר זה עולה מדברי רבותינו, כי ברכה א׳ מעין ז׳ שדברנו בה זה מעט ושאינה אלא תפלה עמדה להם במקום קדוש על היין „נהגין תמן: במקום שאין יין ש״צ עובר לפני התבה ואו׳ ברכה א׳ מעין ז׳ וחותם מקדש ישראל ויום השבת״ (יר״ש ברכ׳ ה׳, א; שם פסח׳ י׳, ב׳). אבל מעצם מאמר זה מתבאר, כי קדוש על היין קודם לקדוש בדברים לבד, שלא נהג בבבל אלא במקום שאין יין במליצה המכרעת של ב״ה „שהיין גורם לקדושה שנאמר״ (ברכ׳ נ״א:) וכפירש״י „שאם אין יין לא מקדשין״ (רש״י). אולם גם אם אינה מן התורה, תקנת אכנה״ג היא, שהסמיכוה על הכתוב — כאשר בארנו במ״א כי כן היתה דרכם המיוחדת להסמיך תקוניהם על המקראות — כמפורש בברייתא: „ת״ר זכור את יום

השבת לקדשו זכרהו על היין וכו׳״ (פסח׳ ק״ז.) ועקר תקנת קידוש זה הוא כמסקנת הגמרא הנכונה „בכניסתו [של יום]״ (שם). ועיין דברי בעלי התוספות על מאמר זה בגוף הסדור.

וגם בלילי י״ט נוהגת מצות קדוש, כדתניא: „זכור את יום השבת לקדשו: בברכה, מכאן אמרו מקדישין על היין בכניסתו וכו׳ אין לי אלא שבת, ימים טובים מנין? תלמוד לומר אלה מועדי ה׳ אשר תקראו אותם מועדי קדש — ויקר׳ כ ג, ב —״ (מכיל׳ שמות כ׳, ח׳). ובברייתא אחרת שנינו „לילי שבת ולילי י״ט יש בהן קדושה על הכוס״ (פסח׳ ק״ה ותוספתא ברכ׳ ג׳, י״ב). וכבר נחלקו ב״ש וב״ה, אם ברכת היין או ברכת היום קודמת בקדוש היום הנאמר על הכוס (ברכ׳ נ״א:). ועקר קדוש של ליל שבת אנו מוצאים במטבע קצר מאד בפי ר׳ צדוק, כעדות בנו: „א״ר אלעזר ב״ר צדוק אבא הי׳ מתפלל וכו׳, ועל הכוס אומר אשר קדש את השבת ואינו חותם״ (תוספתא ברכ׳ ג׳. י״א). אך באמת ברכת קדוש היום פותחת בברוך וחותמת בברוך ועל פתיחתה „א״ר זירא דקדושא אשר קדשנו במצותיו״ (פסח׳ קי״ז:) וחתימתה „בקדושא דשבתא מקדש השבת״ (שם). „א״ר אחא בר יעקב וצריך שיזכור יצ״מ בקדוש היום, כתיב הכא למען תזכור יום — דבר׳ ט״ז, ג׳ — וכתיב הכא זכור את יום השבת לקדשו — שמות כ׳, ח׳ —״ (שם). וטעם הדבר זה הוא: „בפרשת זכור את יום השבת, מזכיר שבת בראשית ובפרשת שמור את יום השבת — דבר׳ ה׳, י״ב — מזכיר יצ״מ לכך אנו צריכין להזכיר שתיהן״ (כל בו ל״ה). כלומר, זכרון למעשה בראשית וזכר ליציאת מצרים (ועיין נוסח קדוש ליל שבת במלואו סרע״ג כ״ו ורמב״ם הל׳ שבת כ״ט, ב׳). ומקדים לברכה זו הנקראת ברכת קדוש היום, ברכת בפה״ג, כדברי ב״ה „מברך על היין ואח״כ מברך על היום״ (ברכ׳ נ״א: פסח׳ קי״ד.) — על אמירת „ויכלו״ לפני קדוש של שבת ע לקמן — על קדוש היום של י״ט שנו רבותינו: „בפסח בין בתפלה בין בכוס צריך להזכיר בי״ט: מקרא קדש הזה וכו׳״ (סופרים י״ט, ג׳) „בחג שבעות או׳ וכו׳״ (ד׳). עיין ענינו וחתימותיו, בין שחל בשבת בין שחל בחול, בדברינו על ברכת קדושת היום של תפלת הרגלים (לעיל 25). „וצריך שיזכיר יצ״מ בקדוש היום״ (פסח׳ קי״ז:) „ובשאר מועדים במה מצינו דפסח״ (רשב״ם), ונוסח קדוש הרגלים במלואו אנו מוצאים בסרע״ג ל״ה. ורמב״ם הל׳ שבת כ״ט, י״ט. אלא שמליצת: „בחר בנו ויגדלנו, רצה בנו ויפארנו — רמב״ם — אינו ממטבע ברכה״ (אבודרהם פי׳ הגדה). — ועל מקור עקר ענין קדוש ר״ה וחתימותיו עיין ברכת קדושת היום לר״ה, שהיא ברכה רביעית לר״ה (לעיל 30) ונוסחו במלואו אתה מוצא ברמב״ם שבת כ״ט, כ׳.

לדעתנו נראה לכלול כל ברכה שנוהגין לאומרה על הכוס, ושעניניה הוא קדושה בכלל ה„קדושות״ „שאכנה״ג תקנו להם לישראל״ (ברכ׳ ל״ג).

ובכן תהיינה מכללם, ברכת אירוסין המפורשת במלואה בגמרא וחותמת „מקדש ישראל ע״י חופה וקדושין״ (כתוב׳ ז׳ :). ועל ברכה זו וחתימתה אתמר : „מדי דהוה אקידושא״ (שם וע׳ רש״י) „ור״ת ז״ל הגיה והתיר לה את הנשואות לנו ורבינו האי ז״ל כתב והתיר לנו ע״י חופה וקדושין, ואין מנהג בישיבה לומר את הנשואות״ (ר״נ שם). ובגמ׳ ובסרע״ג הגירסא „והתיר לנו את הנשואות ע״י וכו׳״. בכלל ברכות הקדושות, היא ברכת המברך המפורשת גם היא : „בא״י אמ״ה אשר קדש ידיד מבטן עד אשר שם בבשרנו בא״י כורת הברית״ (שבת קל״ז. ירש׳ ברכ׳ ט׳, ב׳, תוספתא ברכ׳ ו׳, י״ז), ובירושלמי נשמטה פסקת „למען בריתו אשר שם בבשרנו״. ועוד מכלל ברכות „הקדושות״ היא ברכת קדוש החדש, בזמן שהי׳ קדוש החדש נוהג, שנאמר בה: „וצריך בברכת היין לומר : בא״י אמ״ה בפה״ג: בא״י אמ״ה אשר גדל וכו׳ וכו׳ : בא״י מקדש ישראל וראשי חדשים״ (סופרים י״ט, ט׳ וע״ש הגהות הגר״א). ומכללן היתה ברכת פדיון בכור, המובאה בשם ת׳ הגאונים והנוהגת בימיהם : „— מזגי לכהנא כסא דחמרא.. ומברך בפה״ג בא״י אמ״ה אשר קדש עובר במעי אמו וכו׳ וכו׳ בא״י מקדש בכורי ישראל״ (טור יור״ד ש״ה), ונראה שנכנסו שם קצת דברים שאינם מעין הברכה. — הצד השוה שבארבע ברכות אלו שמנינו כאן באחרונה ובקדוש לילי שבתות וי״ט, שלשון קדושה נוהגת בהן ביחוד, ושאינן אלא ברכה אחת, פותחת בברוך וחותמת בברוך ונאמרות על הכוס. ומוציא אני מכלל זה ברכת חתנים אבלים וברהמ״ז, שאע״פ שגם הן נאמרות על הכוס, אין ל׳ קדושה נוהגת בהן, ואינן ברכה אחת, אלא סדרי ברכות סמוכות זל״ז, ע״כ לא יחשבו על מין ברכות הקדושה, כמאמרם „ברכת המזון וקידוש תרי מילי נינהו״ (פסח׳ ק״ב:).

הבדלות.

הבדלות הן המין הרביעי מארבעת המינים, שמנו חכמים לתקוני אכנה״ג, באמרם: „אכנה״ג תקנו להם לישראל ברכות ותפלות קדושות והבדלות״ (ברכ׳ ל״ג). והבדלה היא הברכה הנאמרת גם היא על הכוס במוצאי שבתות וימים טובים, להודיע כי קדושת היום הסתלקה וימי המעשה החלו, או קדושה אחרת קלה ממנה באה תחתיה, כאותה ששנינו : „אומר הבדלות במוצאי שבתות ובמוצאי ימים טובים ובמוצאי יום הכפורים ובמוצאי שבת לי״ט ובמוצאי י״ט לחולו של מועד, אבל לא במוצאי י״ט לשבת״ (פסח׳ ק׳ ד), ואף כי אכנה״ג עושים את הקדושה ואת ההבדלה שני מינים, כולל הרמב״ם את עקרי שתיהן במצוה אחת ואו׳ „מ״ע מה״ת לקדש את יום השבת בדברים, שנא׳ זכור את יום השבת לקדשו, כלומר זכרהו זכירת שבח וקידוש, וצריך לזכרהו בכניסתו וביציאתו בכניסתו בקידוש היום וביציאתו בהבדלה״

(רמב"ם שבת כ"ט, א'). ואפשר כי מקור דעה זו בדברי רבותינו האומרים „הבדלה וקידוש חדא מילתא היא" (פסח' ק"ב:): „דתרויהו משום קדושת יו"ט נינהו ובהבדלה עצמה מזכיר קדושת יו"ט" (רש"י ורשב"ם). ואע"פ שהמאמר מדבר שם מהבדלת שבת ליו"ט, קרוב הוא כי גם הבדלת שבת לחול מעין קדוש הוא, כדברי הרמב"ם. גם חתום ברכת ההבדלה לדעת רב „מקדש ישראל" (ע' לקמן) מוכיח כן. וראשית התקנה היתה, להבדיל בתפלה, „העשירו קבעוה על הכוס, חזרו והענו קבעוה בתפלה" (ברכ' ל"ג.). ובכן עקר יסוד ההבדלה היא בתפלה, אבל על החכמים שקבעו אותה בתפלה, נאמר „והם אמרו המבדיל בתפלה צריך שיבדיל על הכוס" (שם) „בשביל לזכות את התינוקות" (ירש' ברכ' ה', ב'), כלומר להוציא את בני הבית. והנה הבדלה על הכוס בתכלית קצורה, אנו מוצאים בפי רבנו הק' „דא"ר יהודה אמר רב המבדיל בין קדש לחול זו היא הבדלתו של ר"י הנשיא" (פסח' ק"ג:). וזוהי דעתו של ר' מנחם בן סימאי בנן של קדושים, אבל „נהגו העם לאמר שלש" (ק"ד:), כלומר שלשה עניני הבדלה, ואלו הן: המבדיל בן קדש לחול בין ישראל לעמים בין יום השביעי לששת ימי המעשה" (חולין כ"ו:). שלש הבדלות ראשונות הן עקר ההבדלה „ובין יום השביעי לששת ימי המעשה" היא „מעין חתימה". „מיחתם מאי חתים? רב אמר מקדש ישראל ושמואל אמר המבדיל בין קדש לחול" (פסח' ק"ד.). זאת היא הבדלה הנחתמת כדברי שמואל הנוהגת כיום לכל ישראל. ובימי רבותינו היו רבים אומרים שבע הבדלות בברכתם ומוסיפים על שלנו „בין טמא לטהור בין הים לחרבה בין מים העליונים למים התחתונים בין כהנים ללוים וישראלים" (שם וע"ש). ומקדים לברכת הבדלה ברכת היין וברכת הבשמים וברכת האור, כדתני': „הנכנס לביתו במוצאי שבת מברך על היין ועל המאור ועל הבשמים ואח"כ או' הבדלה" (ברכ' נ"ב.) „ותניא א"ר יהודה וכו' וב"ה או' בשמים ואח"כ מאור" (שם) ובמוצאי יה"כ אין מברכין על הבשמים (ש"ע א"ח תרכ"ד, ג') ובמוצאי יו"ט לא על הבשמים ולא על המאור (תצ"א, א', וע' באור הגר"א).

והבדלה שבתפלה משבת וי"ט לחול או מי"ט לחולו של מועד אומרה בברכה רביעית, כדתנן: „מזכירין וכו' והבדלה בחונן הדעת" (ברכ' ל"ג.) „מ"ט? מתוך שהוא חול קבעוה בברכת חול" (גמ' שם) בין „ומלמד לאנוש בינה" ובין „חננו". ומקצת נוסחה אנו מוצאים בגמרא דבני מערבא: „ר' זעירא בשם ר' חייא בר אשי צ"ל: החל עלינו את הימים ששת ימי המעשה הבאים לקראתנו לשלום, ר' אבא מוסיף: והשמיענו בהם ששון ושמחה" (ירש' ברכ' ה', ב'). ולפי מליצת ר' זעירא המצויה בנוסחנו, נראה כי נוסח „אתה חוננתנו" שבידנו, נוסח ארץ ישראל הוא, אבל בבבל בימי הגאונים היה נוהג נוסח זה: „אתה הבדלת בין קדש לחול וכו' לששת ימי המעשה, כשם שהבדלתנו מעמי

הארצות וממשפחות האדמה כן תנקנו מכל חטא ועון וחננו וכו״ (סרע״ג ל״א). ובספרד היו מסיימים: „כשם שהבדלת בקל״ח כן פדנו והצילנו מכל מיני משחית ומכל מיני פורעניות המתרגשות לבא לעולם ושמרנו מן הכל וחננו וכו״ (נוסח הרמב״ם). ובנוסח הרמב״ם עולה המליצה יפה מבנוסח סרע״ג. וכשם שהבדלתנו כן פדנו נתן להֵאָמר יותר ממליצת „וכשם שהבדלתנו כן תנקנו״, כי ענין פדות והבדלה אחד הוא (ועיין שמות ח׳, י״ט ברש״י וראב״ע). ומעין מליצות של הבדלה בין ישראל לעמים לשעבר, ובקשת הבדלה כזאת להבא בסרע״ג, נהגו עוד מליצות: „הבדלת ישראל ממצרים״ (סרע״ג שם) „הבדילני דודי מטומאת פתרוס״ (שם). וגם ביד אבן הירחי היה נוסח „אתה הבדלת״ (המנהיג הל׳ ר״ה וי״כ ס״ח). ונוסח הנוהג כיום בארצות ספרד מתחיל כשלנו, ומסיים כשל הרמב״ם.

והבדלה שבמוצאי שבת לי״ט משונה מכל חברותיה, תחת המבדיל בין קדש לחול, הי׳ „ר׳ דוסא אומר בין קדש חָמור לקדש הקל״ (חולין כ״ו:) „ולית הלכתא כותיה״ (שם בגמ׳), אלא כסתם משנה האומרת: „י״ט שחל להיות — — במוצאי שבת כיצד מבדילין? המבדיל בין קדש לקדש״ (שם). וברכה זו אינה אלא חתימה לברכת ההבדלה השלמה, הקודמת לה והפותחת בברוך, „וסמוך לחתימתה בעי למימר: בין קדושת שבת לקדושת י״ט הבדלת״ (פסח׳ ק״ד.). ושאל רבנו אפרים את ר״ת, למה נהגו העולם להוסיף ולומר ואת יום הז׳ מו׳ המעשה קדשת הבדלת וכו׳ בקדושתך? — — והשיב לו ר״ת משום חבת היום האריכו כדי לומר פ״א מעין ז׳ הבדלות וכו״ (תו׳ ד״ה „בעי״ שם. ע״ש היטב). ונוסח ברכה זו המצוי בידינו, תמצא בסרע״ג. והבדלה זו נאמרת תכף אחרי קדוש היום, אלא שמקדים ברכת המאור לפניה וסומך ברכת זמן לאחריה, כדאתמר: „י״ט שחל להיות אחר השבת רב א׳ יקנ״ה ושמואל א׳ וכו׳ — פסח׳ ק״ב: — וכו׳ וכו׳ ורבא א׳ יקנה״ז והלכתא כרבא״ (פסח׳ ק״ב: ק״ג.) ועל י״ט של סכות שחל להיות אחר השבת, אתמר: „י״ט שחל להיות במצ״ש וכו׳ רב בא אמר בשם רב, יין קדוש נר הבדלה סוכה זמן״ (ירש׳ ברכ׳ ח׳, א׳).

ולהבדלה שבתפלה במוצאי שבת לי״ט „תקינו לן [רב ושמואל] מרגניתא בבבל: ותודיענו ה״א משפטי, עד וחגיגת הרגל בין קדושת שבת לקדושת י״ט הבדלת ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת, הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך ותתן לנו וכו״ (ברכ׳ ל״ג:). ואנו מוסיפין בין „וחגיגת הרגל״ ובין „בין קדושת שבת לקדושת י״ט״ את פסקת „ותבדל ה״א בקל״ח עד לששת ימי המעשה״. ומדברי ר״ת (בתו׳ ד״ה „בעי״ פסח׳ ק״ד.) נראה, כי כן נכון לעשות. ולדעתנו, מנוסח „ותודיענו״ שיש בו: ואת יום הז׳ מו׳ ימי המעשה עד בקדושתך, יש לשמוע מן הגמרא, כי נכון לאומרו גם בהבדלה על הכוס, כי עניני ההבדלה שבתפלה ושעל הכוס הלא קרובים

להיות שוים, וא״כ תסור קושית רבנו אפרים שם. ומנוסח סרע״ג שהיה בבבל, יש לסיע כי לא מנהג בעלמא היה, כ״א מטבע שטבעו ח׳ גם בתפלה גם על הכוס, ומסדר הבדלה זו, המשותפת לרב ושמואל הקבועה במקורה לפני „ותתן לנו״ נראה, כי גברה פה, דעת שמואל, המקדים הבדלה לקדוש היום בסמנו „ינה״ק״, על דעת רב, המקדים קדוש להבדלה בסמני יקנ״ה. כי „ותודיענו״ היא הבדלה, והיא קודמת לקדושת היום, שהוא „ותתן לנו״ מטעם „מלך יוצא ואפרכוס נכנס מלוין את המלך ואח״כ יוצאים לקראת אפרכוס״ (פסח׳ ק״ג). ושם מרגניתא להבדלה שבתפלת הרגלים, נאה מאד, כי באמת מרגלית טובה היא, אשר רוח חמדת מליצת הקדם שפוכה עליה, בהיות כל זמני הפעל שבה בוו המהפכת: ותודיענו, ותלמדנו, ותורישנו וכו׳.

ברכות הקריאה.

מלבד ארבעת המינים: „ברכות, תפלות, קדושות והבדלות״, שתקנו לנו אכנה״ג לברך על המצוה ועל ההנאה, ולהודאה, ולהתפלל ביחיד ובצבור, ולקדש שבתות וימים טובים בכניסתם וביציאתם, יש לנו מין ברכות, שהן באות לפני קריאת פרשיות שבתורה נביאים וכתובים, ולאחריהן. ואם נעמיק להתבונן, יצא לנו כי גם ראשית יסוד כל התפלות ומשתיתן בימי הקדם, קריאות היו, ודברי התפלה לא היו להן, בלתי אם מסגרת: תפלת כ״ג ביה״כ שהיא ודאי מן התפלות הראשונות שבראשונות שנהגו בישראל, נסמכה לקה״ת (יומא ס״ח:); תפלת הרגלים של המלך בהקהל נסמכה לקה״ת (סוט׳ מ״א.); תפלות המוספין נסמכו לפסוקי קרבן היום; ג׳ ברכות אמצעיות של מוספי ר״ה ויובלות נסמכו לפסוקים של מזו״ש (ר״ה ל״ב.); תפלות התענית נסמכות למזמורים (תעני׳ ט״ו.), אך הקריאות שאנו באים לפורטן פה, הן לבדן עקר, והברכות אינן אלא טפלות להן. וקריאות אלה הטעונות ברכה לפניהן ולאחריהן, שני מינים להן: קריאה מתוך הספר וקריאה שבעל פה.

א. ברכות קריאה מתוך הספר.

הקריאות גופן שלש מערכות להן: קריאת הפרשיות שבספר תורה, קריאת ההפטרה שבנביאים וקריאת חמש מגילות שבכתובים (ועל קריאת התורה וההפטרות ע׳ מגלה כ״ט. מן המשנה ואילך ועוד יותר ממשנת דף ל׳: עד סוף המסכת. רמב״ם הל׳ תפלה פ׳ י״ב ופ׳ י״ג וסוף סת״כ השנה שלו וש״ע א״ח תכ״ח). ואלה הן ברכותיהן למערכותיהן.

א) ברכות ספר תורה.

על ברכה ראשונה שבקה״ת אמרו: „מנין לברכת התורה לפניה מן התורה? שנא׳ כי שם ה׳ אקרא הבו גודל לאלהינו — דבר׳ ל״ב, ג׳ — ברכת התורה לאחריה [למדו] מן ברהמ״ז בק״ו״ (ברכ׳ כ״א. ע״ש). ועיין עוד דברים שהבאנו בגוף הסדור אצל ברכת קריאת התורה. מטבע ברכה ראשונה שלפני קה״ת, הלא היא מטבע ברכה שניה לברכת התורה של שחרית שהביאה או שסדרה רב המנונא וקרא לה „מעולה שבברכות״ והיא „בא״י אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו בא״י נותן התורה״ (ברכ׳ י״א:). ולברכה זו שהיא ברכת התורה שחרית וברכה ראשונה של קה״ת, היה עוד נוסח „בא״י אמ״ה אשר נתן לנו תו׳ מן השמים חיי עולמים ממרומים בא״י נותן התו״ (סופרים י״ג, ח׳). ונראה כי נוסח ברכת רב המנונא היה נוהג במקומו בבבל ונוסח מס׳ סופרים בא״י, ויש גורסים „ר׳ יוחנן או׳ חיי עולמים ממרומים״ (נוסחאות כ״י בש״ס חדש שבווילנא), וא״כ ודאי הוא כי ברכה זו בת ארץ ישראל היא. ושני נוסחאות אלה, נראה לכאורה, כי הותקנו מתחלתן, רק לברכת התורה שחרית, למי אשר „השכים לשנות״ (ברכ׳ שם), שמדברי רב הונא ור׳ אלעזר נראה שם, כי עקר ברכה למקרא הוא (שם), „ביחיד כשהוא משכים לקרוא״ (סופרים שם). אך באמת אין הדבר כן, כי מדברי מס׳ סופרים עולה, כי מאמר „ביחיד כשהוא משכים לקרוא״ לא נאמר בשביל ליחד רק למשכים זה לבדו ברכה זו ולמעט ממנה את הקורא בתורה ברבים, כ״א מאמר זה לא בא, אלא לפטור בה גם את היחיד המשכים, מאמירת „ברכו״, שאין חיבים בה אלא בעשרה (ע״ש), ורק בשביל זה סמוכה לה ברכה אחרונה שאינה נוהגת אלא בקה״ת בצבור ולא ביחיד, ורק בשביל זה נאמר שם „וגולל ואומר״ שאינו שייך אלא בס״ת. — לקמן עוד יתבאר יותר, כי ברכת „אשר בחר״ הותקנה מתחלתה לקה״ת ברבים ואח״כ הוקבעה בברכת התור׳ של שחרית ליחיד. ועוד נוסח ברכה ראשונה לקה״ת שיחסוהו למרע״ה, נראה שהי׳ נוהג בא״י ומובא הוא במדרש: „א״ר אלעזר איזו היא הברכה שבירך משה בתורה תחלה: בא״י אמ״ה אשר בחר בתו׳ הזאת ורצה בעושיה״ (דבר׳ רב׳ י״א). ואם אמנם נהג נוסח זה, אין ספק, כי הי׳ חותם „בא״י נותן התורה״. ואפשר כי תחת „אשר בחר בנו״ נהג גם נוסח „הבוחר בתורה״ (ע׳ ירש׳ יומא ז׳, א׳). כל אלה הן נוסחות שונים לברכת קה״ת לפניה. ועל שלאחריה שנינו: „וגולל ואומר: בא״י אמ״ה אשר נתן לנו תורת אמת וחענ״ב בא״י נותן התורה״ (סופרים שם). שתי ברכות אלה נאמרות לקריאת פרשה מחמשה חומשי תורה מתוך ספר תורה בצבור, אחת לפניה, ואחת לאחריה.— על „ברכו״ ידובר להלן.

ב) ברכות הפטרה.

אבל מלבד קריאת ספר תורה בצבור, נוהגת בישראל גם קריאת דברי נביאים בצבור, שאנו קורין לה הפטרה, ולקורא ההפטרה אנו קוראים „המפטיר בנביא" (מגל' כ"ד.) „וצריך שיהא בה [בהפטרה] מענין פרשת היום. ולמה מפטירין בנביאים? לפי שגזרו על ישראל שלא יקראו בתורה" (אבודרהם). את הדברים הסתומים האלה פרש ר' אליהו בחור ז"ל, באמרו „והנה אכתוב מה היא סבת ההפטרה. כפי מה שמצאתי כתוב, שאנטיוכוס הרשע מלך יון גזר על ישראל שלא יקראו בתורה ברבים, מה עשו ישראל? לקחו פרשה אחת מנביאים שענינה דומה לענין מה שכתוב בפרשה של השבת ההיא וכו'. ועד היום קורין אותן הפרשיות של נביאים אחר קה"ת ונקראה הפטרה, ל' הפסקה" (תשבי, ערך: פטר) „כלומר אחר שקראו ההפטרה נסתלקו מתפלת יוצר ומתחילין בתפלת מוסף" (אבודרהם). ולהפטרה זו הנקראת בצבור בשבתות וימים טובים ובט"ב שחרית, ביו"כ בשחרית ובמנחה, ובתעניות במנחה (ע' מגלה ל"א), יש ברכות לפניה ולאחריה, ובתלמוד בבלי נזכרה רק חתימה ברכה אחת מברכותיה האחרונות: „א' רבה בר שילא... דאפטרתא מגן דוד: ועשיתי לך שם גדול כשם הגדולים — ש"ב ז', ט' —. תני רב יוסף זהו שאומרים מגן דוד" (פסח' קי"ז:). ונוסח א"י לברכה זו בימי חכמי התלמוד הי' „אלהי דוד מצמיח ישועה" (ירש' ר"ה ד', ו'). אבל במס' סופרים נתפרשו ברכות אלה במלואן, וכך שנינו שם: „וכן בנביאים אומרים: בא"י אמ"ה אשר בחר בנביאים עד הנאמרים באמת בא"י הבוחר בתורה עד ובנביאי האמת והצדק" (סופרים י"ג, ט') — „ולבסוף מברך בא"י אמ"ה צור כל העולמים עד כל דבריו אמת וצדק — —" (י') „— — ואומר: נאמן אתה הוא ה"א עד כי א"מ נאמן אתה בא"י הא' הנאמן בכל דבריו" (י"א) „נחם ה"א ציון עירך כי היא בית חיינו וכו' בא"י משמח ציון בבניה" (י"ב). ואנחנו גורסים כרב עמרם „רחם על ציון" אלא שהוא גורס „ולעגומת נפש תנקום נקם מהרה בימינו בא"י בונה ירושלם" (סרע"ג כ"ט: ורמב"ם) „שמחנו ה"א עד שלא תכבה נרו לעולם, בימיו תושע יהודה עד אשר יקראו ה' צדקנו בא"י מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל" (סופרים י"ג, י"ג). וחתימה זו סותרת למסקנת הגמר' שהבאנו למעלה, ורב עמרם חותם „מגן דוד" כמנהגנו וכמסקנת הגמ', ולא עוד אלא שהוא משמש בברכה זו, שהיא מטבע שבתפלה „את צמח דוד מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתך בא"י מגן דוד" (סרע"ג שם ורמב"ם). — „על התורה ועל הנביאים ועל יום פלוני הקדוש הזה אשר נתת לנו ה"א לקדושה ולמנוחה לכבוד ולתפארת ע"כ ה"א אנו מודים לך ומברכים את שמך תמיד אלהי ישענו בא"י מקדש וכו'" (סופרים שם י"ד). ולרב עמרם יש נוסח לברכה זו: „הנה לנו ה' כי אתה אבינו ותמלוך עלינו מהרה כי אתה מלכנו בא"י מקדש השבת"

(סרע"ג שם). ודומה נוסח רע"ג זה לראשית דברי נוסחו בברכה רביעית שבמנחה של שבת (שם ל'). והנוסח המצוי בידנו שוה כמעט כלו לזה של מס' סופרים, ונוטה הרבה משל סרע"ג. ועל ברכות הפטרה ועל ברכות התורה שלפניהן ולאחריהן שנינו: „ולמה אמרו כלן? כדי לקיים ברכות שבע כנגד ז' קרואים" (סופרים י"ד, א'). והנה ברכות התורה שתים הן: ברכה שלפני ההפטרה הנראה כשתים, אינה אלא אחת, ברכה וחתימתה, ועל כן יש אלהות ומלכות, כלומר „אמ"ה" רק בתחלתה, ובסופה אין בה אלא „בא"י" בלבד, כשאר כל חותמי הברכות, ובכן ב' של תורה וא' שלפני ההפטרה הרי ג', ולאחריה ד', צור כל העולמים, רחם על ציון, שמחנו, על התורה, הרי ז'. ולמען הודיע כי „נאמן אתה ה"א" אינה ברכה בפ"ע, כתבו התוספות: „ונאמן אתה הוא מן הברכה העליונה"—כלומר מברכת: צור כל העולמים—„ולכך הוא נכתב גדול" [כלו' בסדורים באותיות גדולות כתחלת ברכה] „שבימים הראשונים היו רגילין לעמוד כל הקהל ולומר בקול רם: ונאמן אתה וכו' כשהי' התינוק [המפטיר] מגיע שם" (תו' ד"ה „והטוב" ברכ' מ"ו:). ודבר זה מפורש היטב במס' סופרים, „ולבסוף מברך — — צור כל העולמים עד אמת וצדק, ומיד עומדין העם ואומרים: נאמן אתה ה"א ונאמנים דבריך נאמן חי וקים בשמך וזכרך תמיד ומלוך עלינו לעולם ועד — — ואח"כ חוזר המפטיר לענינו ואו': נאמן אתה ה"א וכו'" (סופרים י"ג, י'—י"א).

שבע ברכות אלה שמנינו, שהן ברכות קריאת פרשיות של תורה ושל נביאים, רובן ברכות הודאה הן לה' על חסדו, שבחר בנו, בתורתו ובנביאיו ושנתן את התורה הזאת לישראל; וברכות „רחם על ציון" „שמחנו ה"א באליהו" בקשות הן, אך אין אחת מכלן אף ברכות שלפניהן, ברכת מצוה. סוף דבר על קריאת התורה אין לנו ברכות מצוה, כ"א „לעסוק בד"ת" של שחרית, החותמת: „בא"י המלמד תו' לעמו ישראל". וברכת „אשר בחר בנו" שהיא ברכה ראשונה לפני קה"ת והנסמכת גם לברכת „לעסוק בד"ת" ברכת הודאה היא, הבאה בין ברכת המצוה לעשיתה, כ„ברוך שעשה נסים" שהיא ברכת הודאה, ומפסקת בין ברכת מצות נר חנוכה להדלקתו או כברכת „שהחינו" שהיא ברכת הודאה, ומפסקת בין ברכת מצות השופר לתקיעתו ובין ברכת מצות הלולב לנטילתו, ובכן אין לקריאת פרשיות של תורה ושל נביאים שום ברכת מצוה. לעומת זה הותקנו ברכות המצוה לקריאת הכתובים.

ט) ברכות המגלות.

לענין מגלת אסתר אתמר: „לפניה מצוה לברך וכו' מאי מברך.. מנ"ח" (מגלה כ"א:) = „מנ"ח על מקרא מגלה ושעשה נסים ושהחינו" (רש"י), ויש גורסין בברכת מצוה זו „אקב"ו על מצות קריאת מגלת אסתר" (פסקתא י"ג). ועל כל המגלות שנינו: „ברות בשה"ש ובקהלת באיכ' ובמגלת אסתר צ"ל: על מקרא מגלה

ואע״פ שכתובה בכתובים״ (סופרים י״ד, ג׳). ומה נפלא הוא דבר זה, כי גם על שאר הכתובים היתה בימי הקדם ברכת מצוה מפורשת, מה שאין כן לא בתורה ולא בנביאים, „הקורא בכתובים צ״ל בא״י אמ״ה אק״ב וצונו לקרות בכתבי הקדש״ (ד׳). אך לעומת זה יש בברכות קריאת התורה והנביאים, מה שאין בברכות קריאת הכתובים, שבקריאת התורה יש ברכה לאחריה, ובקריאת הנביאים יש ארבע ברכות לאחריה, אבל בקריאת הכתובים, לאמר: חמש המגלות, אין בארבע מהן ברכה אחרונה כלל, ובמגלת אסתר שיש ברכה לאחריה, אינה מעכבת לפי עקר הדין, ועליה שנינו „מקום שנהגו . . . שלא לברך לא יברך״ (מגל׳ כ״א.) „אמר אביי לא שנו אלא לאחריה״ (:) ובמקום שנהגו לברך, אומר: „בא״י אמ״ה הרב את ריבנו עד לכל אויבי נפשנו בא״י הנפרע לישראל מכל צריהם. רבא א׳ האל המושיע . . א״ר פפא הילכך נימרינהו לתרוייהו: בא״י הנפרע לימ״צ הא׳ המושיע״ (שם:), ובמקום „והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו״ גורס במס׳ סופרים „והמושיענו מכף כל עריצים״ (סופ׳ י״ד, ה׳ כגי׳ הגר״א) וחותם „בא״י האל העוזר והמושיע״ (שם). ועוד יש שם חתום אחר „בא״י אל הנקמות המשלם גמול לאויבים ומגן לצדיקים ומושיע עמו מיד שונאיהם״ (ו׳). ובירושלמי גרסינן „כיצד הוא מברך? זכיי טבתא בשם ריו״ח: הרב את ריבך והנוקם את נקמתך הגואלך והמושיעך מכף עריציך״ (ירש׳ מגל׳ ד׳, א׳). ואת דבר החלוק שבין נוסח הבבלי המדבר בל׳ רבים בגוף ראשון, ובין הנוסח המתמיה שבירושלמי המדבר בלשון נקבה יחידה בגוף שני, הטיב בעל שירי קרבן לבאר לפי המשנה שבמס׳ סופרים „כנגד עלבונה של תורה מברכין וי״א כנגד עלבונם של ישראל מברכין״ (סופרים שם). ולפי זה הנוסח הבבלי מברך „כנגד עלבונם של ישראל״ ולפיכך הוא אומר „הרב את ריבנו״. והנוסח הירושלמי מברך „כנגד עלבונה של תורה״, ולפיכך הוא מדבר כלפי תורה ואומר „הרב את ריבך״ וע׳ דמיון כזה בסגנון ברכות אבלים (לעיל צד 15). ואפשר כי גירסא הראשונה של מס׳ סופרים היתה כזו של ירושלמי, והמעתיקים שנוסחנו היה שגור על פיהם יותר, חשבוה למשובשת, על כן תקנוה. ואם יהיה ממש בדברינו, אפשר כי נוכל לדון, כי חתימת הברכה המפורשת שם במס׳ סופרים „בא״י האל העוזר והמושיע״ היא גם חתימת הנוסח הירושלמי החסרה במקומה.

קריאות התורה וההפטרה וחמש מגלות, הן הקריאות מתוך הספר בברכה לפניהן ולאחריהן או לפניהן בלבד. ועתה נבואה נא אל הקריאות שבעל פה.

ב. ברכות קריאות שבעל פה.

א) ק״ש וברכותיה.

אחד מראשי הדברים שהחמירו בם אנשי כנה״ג לעשות אותם חובה על כל העם מקצה, היא קריאת קצת פרשיות שבתורה יום יום, שהן הן גופי

תורה, ועל כן קראו עשרת הדברים יום יום לפני תפלת השחר בביהמ״ק (תמיד ה׳, א׳) „ואף בגבולין בקשו לקרות כן, אלא שכבר בטלום מפני תרעומת המינין״ (ברכ׳ י״ב:), מפני שאמרו בני הכתות, כי רק עשה״ד הן הן כל מצותיה של תורה ולא יותר, על כן החזיקו רבותינו בפרשיות אחרות המדברות על רוח התורה בכללה ועל מעשה המצות בכללן, או על מצוה אחת בפרטה, שעליה לא יעלה על דעת אדם לאמר, כי רק היא היא המצוה האחת שבתורה, וע״כ בקשו לקבוע פרשת בלק לקרוא אותה פעמים בכל יום, מפני שכתוב בה: „שכיבה וקימה ויצ״מ ומלכות״ (ע׳ ברכ׳ י״ב: וירש׳ א׳, ה׳), ומכלן לא הוקבעו חובה אלא „שמע, והיה, אם שמוע, ויאמר״ שהיו נקראות גם בביהמ״ק (תמיד שם), ושטעם חשיבותן מפורש במאמרי רבותינו, שהבאנו בגוף הסדור, ואנחנו קוראים את כלן ביחד „שמע״ (ברכ׳ ב׳.) או „קריאת שמע״ (ט״ז:) — ע״ש פסוק ראשון שבפרשה ראשונה — או „מקרא״ סתם (י״ג:), ולפי דעת רוב החכמים, דאורייתא היא וזמניה. ועל פי זמני חיובה, היא נקראת „קריאת שמע של שחרית, וק״ש של ערבית״, שבאמת אין שתיהן בגופן אלא אחת. לעומת זה משתנות הרבה ברכותיהן של זו משל זו, גם בגופן וכל פרטיהן, גם במספרן. „בשחר מברך שתים לפניה ואחת לאחריה, ובערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה״ (ברכ׳ י״א.) ע״ש „שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך — תהל׳ קי״ט, קס״ד —״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, ה׳) — שפירושו שבעה הלולים, לאמר ז׳ ברכות על פרשיות תורה אלה הנקראות משפטי צדק.

1) ברכות ק״ש של שחרית.

על ברכה ראשונה נאמר „מאי מברך? א״ר יעקב א״ר אושעי׳ יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא . . . — ישע׳ מ״ה, ז׳ — וכו׳ כתיב: רע — שם — וקרינן: הכל, לשנא מעליא״ (ברכ׳ י״א ע״א וע״ב). וקרוב הוא בעינינו, כי אל ברכה זו „יוצר וכו׳ את הכל״ כִּוֵּן בן סירא הקדמוני את תשבחתו „הודו ליוצר הכל כל״ח״ (ב״ס נ״א, י״ב). ולמה מזכירין חשך בברכת ק״ש של שחרית? „א׳ רבא כדי להזכיר מדת... לילה ביום״ (ברכ׳ י״א:). ונראה כי עקר ברכ׳ זו בימי אכנה״ג כך היתה „בא״י אמ״ה יוצר וכו׳ ובורא את הכל המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית כאמור לעושה אורים גדולים כל״ח בא״י יוצר המאורות״, כמו שסדרה רב סעדי׳ ליחידים (סרע״ג ד׳:). אבל בימים קדמונים מאד כבר החלו להטות את ענין אור המאורות שהוא עצם ענין ברכה זו, אל מין אורה אחרת, אל שירת מלאכי מעלה, מטעם היות לפי דעת קדמונינו, הכוכבים והמזלות המשמשים במרום, מדרגה קודמת למלאכי השרת, כדברי רבותינו שאמרו על ז׳ רקיעים „וילון וכו׳ נכנס שחרית ויוצא ערבית ומחדש בכל יום תמיד וכו׳,

רקיע שבו חמה ולבנה וכוכבים ומזלות קבועין וכו׳ מעון שבו כתות של מלה״ש שאומרות שירה וכו׳״ (חגיג׳ י״ב:). ודעה זו, דעת שתוף מלאכים וגלגלים היתה מצויה מאד אצל חכמי יון (מו״נ ב׳, ד׳). ותמצית שירת המלאכים היו לרבותינו פסוקי קדושה שבישעי׳ ו׳ ג׳ ושביחזקאל ג׳, י״ב, וקדושה זו נזכרת במס׳ סופרים בשם „קדוש ביוצר״ לאמר בברכ׳ ראשונה שנקראת „יוצר״ (סופ׳ ט״ז, י״ב). ופסקת „והאופנים״ נזכרה בדברי רבותינו שבא״י בשם אפניא „כטיטא אשתתק באפניא״ (ירש׳ ברכ׳ ה׳, ג׳) — ועיין על ענין קדושה זו גמרא ותוספות (חולין ריש צ״ב.) — ומלבד זה נוספו מליצות שראשי תיבותיהן מסודרות כסדר אלפא ביתא, שאחד מהם התקַים כלו והוא: **א**ל, **ב**רוך עד **ר**וממי, **ש**די, **ת**תברך, ומאחד לא התקים בלתי אם מקצתו, והיא: כולם **א**הובים, **ב**רורים, גבורים, **ע**ושים **פ**ותחים שאפשר שגם הם והדומה להם, כגון: אל אדון וכיו״ב עתיקים מאד, והם מעשה ידי הפיטנים הקדמונים שהיו בימי רבותינו. ואפשר שהמקוטעים שבמליצות אלפא ביתא, כגון „כלם אהובים״ מקוטעים היו מעקרם, כמאמרם: „הדין פייטנא כד עבד אלפא ביתא זמנין מחסל לה זמנין דלא מחסל לה״ (שה״ש רב׳ א׳ א׳). ועל „אור חדש על ציון תאיר״ כבר נחלקו הגאונים ר׳ סעדיה ורב שרירא, היש לאומרו אם לא (טא״ח נ״ט). וחתימת ברכה זו מפורשת בתלמודנו: „בא״י יוצר המאורות״ (ברכ׳ מ״ב.). ונראה שביד רב עמרם היה מטבע ברכה זו מצויה כמו שהיא בידנו, ולא נשמט ממנה כ״א „אור חדש״ סמוך לחתימתה (סרע״ג ד׳:). ונראה עוד, כי כן הי׳ גם ביד הרמב״ם. והנה כל ברכות ק״ש שלפניה ושלאחריה אינן משתנות ממטבען לעולם, חוץ מברכה זו שהיא משתנה בשבת ויו״ט שחל להיות בשבת, שבהן „מוסיפין שבח ותהלה להקב״ה״ (טא״ח רפ״א) „נוהגין לומר בכל שבת הכל יודוך״ (פרדס לרש״י קע״ה). שנוי זה הוא רק שנוי מוסיף, כי כל עצמו אינו אלא תוספת קטנה, כי „הכל יודוך עד במדת הרחמים״ אינו, אלא תוספת דברים, הנקבעת בין „ובורא את הכל״ ובין „המאיר לארץ״. לעומת זה יש עוד שנוי שהוא דוחה מפניו פסקה שלמה, כי „במקום אשר תקנו: אל ברוך גדול דעה, בחול, תקנו בשבת כנגדו: אל אדון על כל המעשים״ (שם). „ואל ברוך״ הוא אלפא־ביתא של מלות יחידות כמו „**ת**כנת **ש**בת״ בסדר תשר״ק, אבל „אל אדון״ הוא אלפא ביתא של חרוזים: „ב׳ חרוזים הראשונים בני ה׳ תבות, והשאר בני ד׳ תיבות, וב׳ אחרונות בני ו׳ תיבות״ (מג״א ש״ע א״ח רפ״א). דמיון גמור בין „אל אדון״ ובין „אל ברוך״ לא ימצא בלתי אם בחרוזי א״ב, ג״ד, ט״י, שגם בשבת הם מתחילים: **א**ל **ב**רוך **ג**דלו **ד**עת ובמקום „**ט**וב יצר״ שבחול, מתחילים חרוזי שבת „**ט**ובים, **י**צרם״. על חרוז „ראה והתקין״ „י״א ראה והקטין צורת הלבנה ומפרשים אותו על הקטרוג״ (טא״ח רפ״א, וענין הקטרוג ע׳ חולין ס׳:). מליצת „שרפים ואופנים וחיות הקדש״ שבחרוז האחרון, נמצאה היא בברייתא „שמשי המשמשין לפני במרום כגון אופנים ושרפים וחיות הקדש

ומלאכי השרת' (ר"ה כ"ד:), ומכאן ראי' לאמתת נוסחנו הישנה מנוסח ספרד הגורס „וחיות ואופני הקדש". בפרדס נזכר רק „אל אדון" לבדו במקום „אל ברוך", אך באמת יש תוספת דברים גם לפני „אל אדון" גם לאחריו, שאינם בסדר אלפא־ביתא; אחרי פסקת „משגב בעדנו" המשותפת גם לחול גם לשבת, מתחיל במאמר נעלה מאד בעל ארבע פרקים „אין כערכך.... ומי דומה לך" ומפרש כל פרק ופרק: אין כערכך ה"א בעה"ז וכו'. — ודרך פירוש כזאת במשך התפלה עצמה תמצא בנוסח לברכת נחם שבידנו לט"ב: „האבלה והחרבה והבזוי' והשוממה האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה והבזוי'ה מכבודה והשוממה מאין יושב" ובנשמת אשר ידובר עליה להלן „האל הגדול הגבור והנורא וכו' האל בתעצומות עזך הגדול בכבוד שמך הגבור לנצח והנורא בנוראותיך". — ולאחר „אל אדון" הוא אומר „לאל אשר שבת' שהיא תשלום דבק לחרוז האחרון, ופירושו „שרפים ואופנים יחיות הקדש' נותנים „תפארת וגדולה" למי? „לאל אשר שבת". ופסקת „אין כערכך" ופירושה „ואל אדון", לא דברו אלא בשבחו של מקום; אבל „לאל אשר שבת' עד סופו, עוסק כלו בשבחה של שבת, עד שהענין מגיע אל „תתברך מושיענו" ומשם הוא חוזר לנוסח הנוהג בכל יום. ועל „לאל אשר שבת" כתב הטור „ונוהגין באשכנז ובצרפת לומר: לאל א"ש, ורב עמרם כתב כן ובטולטילא א"א אותו" (טא"ח רפ"א). ובכ"ז החמירו הפוסקים בחיוב אמירתו, עד שהורה הרמ א ז"ל „ובכל דבר אם לא אמרו אין מחזירין אותו, מלבד אם לא אמר לאל אשר שבת וכו' מחזירין אותו" (ש"ע א"ח רפ"א בהגהה וע' שם מג"א). כעין תוספת מרובה זו הנוספת בכל שבת בברכה ראשונה של שחרית, יש תוספת קטנה ליה"כ בתחלת ברכה זו בנוסח האשכנזי לאחר שם ומלכות, ולפני מלת „יוצר אור", וזה לשונה: „הפותח לנו שערי רחמים ומאיר עיני המחכים לסליחתו". ברכה ראשונה זו של ק"ש של שחרית, נקראה בפי קדמוננו „יוצר" (סופ' ט"ז, י"ב) ע"ש ראשית דבריה „יוצר אור".

ועל ברכה שניה שבק"ש נאמר בגמרא „ואידך מאי היא — כלומר ברכ' שניה של ק"ש מה היא? — א"ר יהודא א' שמואל: אהבה רבה וכן אורי ר' אלעזר לר' פדת ברי': אהבה רבה. תניא נמי הכי: א"א אהבת עולם אלא אהבה רבה ורבנן אמרי אהבת עולם וכו'" (ברכ' י"א:). „והגאונים הכריעו לומר שחרית אהב' רב', וערבית אהבת עולם, לצאת ידי שניהם, וכן נוהגים באשכנז" (טא"ח ס'). ותו' מביאות הכרעה זו בל' „תקינו" (תו' ד"ה „ורבנן" ברכות שם), ונראה ע"פ הל' הארמי של „ורבנן אמרי" (ברכ' שם), שמאמר זה אינו בכלל הברייתא, שהיא כתובה ושדרכה להכתב בכ"מ בלה"ק, בל' „והחכמים אומרים". וגם למליצת „וחכ"א" אף אלו נכתבה, אין מקום לה בברייתא זו, כי מליצה זו נוהגת תמיד במקום שיש דעת יחיד ברישא, אבל כאן גם רישא סתם ברייתא הוא. ובכן נראה כי הכרעה זו כבר היא מבוארת גם בגמרא

במליצת „ורבנן אמרי" שאינה חוזרת על חכמי הברייתא, כ"א על רבנן דבתרייהו. וברכה שניה זו „אינה פותחת בברוך, לפי שהיא סמוכה לברכת יוצר אור וחותם בא"י הבוחר בעמו ישראל באהבה" (טא"ח ס'). והנוסח בסדר רב עמרם: „אהבה רבה עד שבטחו בך ותלמדנו חקי חיים עד והאר עינינו במצותיך ודבק בלבנו תורתך ויחד לבבנו ליראה עד ונשמחה בישועתך ורחמיך וחסדיך אל יעזבונו נצח סלה, ועד והבא עלינו שלום מארבע כנפות כל הארץ ותוליכנו עד לשמך הגדול באמת בא"י הבוחר בעמו ישראל באהבה" (סרע"ג ה').

ברכה שלישית היא: „אמת ויציב" המובאה במשנה (ברכ' י"ג. תמיד ה', א') וברכה זו חשובה מאד, עד כי עליה „א"ר יהודה וכו' אמת ויציב דאורייתא" (ברכ' כ"א.). ובשטתו „א' רבה בר חיננא סבא משמי' דרב כל מי שלא א' אמת ויציב שחרית . . . . לא יצא י"ח" (ברכ' י"ב, ועיין בגוף סדורנו) „וקבעו נשיאי א"י וכו' י"ח קוימין באמת ויציב" (פרדס ב'). אבל בפרטן אי אתה מוצא אלא ט"ז — „תני הקורא את שמע צריך להזכיר יצ"מ באמת ויציב; ר"מ או' צריך להזכיר בה מלכות; אחרים או' צ' להזכיר בה קריעת ים סוף ומכת בכורים; ריב"ל או' צריך להזכיר בה את כלן וצ"ל צור ישראל וגואלו" (ירש' ברכ' א', ו' ומקורו בתוספתא ברכ' ב', א'). ולפיכך אנו מזכירין: „ממצרים גאלתנו, מלכנו מלך אבותינו, וים סוף בקעת, בכוריהם הרגת". ואולי בשביל זה מוסיפים אנחנו האשכנזים „צור ישראל" לפני „גואלנו ה"צ" כדי לצאת דעת הירושלמי האומר „וצ"ל צור ישראל וגואלו". ויש שנהגו בדורות שלפנינו לומר בסוף אמת ויציב „בגלל אבות תושיע בנים וכו'". ובנוסח הספרדים אין אומרים לא „צור ישראל" ולא „בגלל אבות" ואין אומרים סמוך לחתימת הברכה אלא „ונאמר גואלנו ה"צ וגו'". ורב עמרם שנוסחו בברכה זו דומה כמעט בכל פרטיו לנוסחנו, אינו מזכיר אפילו פסוק זה, אלא מסמיך לפסוק „ה' ימלוך לעולם ועד בא"י גואל ישראל" (סרע"ג ו':). ונוסחנו „צור ישראל קומה בע"י ופ"כ יהוד' וישראל גואלנו הצש"ק ישראל" מובא גם הוא בדברי הקדמונים (המנהיג תפל' מ'). ונוסח חתימה זו מפורש בגמרא „א' רבא ק"ש וכו' גאל ישראל" (פסח' קי"ז), כלומר חתימת ברכ' שלאחר ק"ש: הג' של גאל בקמץ והא' בפתח.

כאשר העמקנו מעט בטבע ברכת „אמת ויציב", מצאנוה דומה בענינה הפנימי לברכת „מודים" שבתפלה, והננו לבֻין בזה הפרטים הדומים שבשתיהן:

אמת ויציב	מודים
1. צור יעקב מגן ישענו יוצרנו צור ישועתנו מגן ומושיע	1. צור חיינו מגן ישענו
2. לדור ודור הוא קים	2. אתה הוא לדור ודור —

אמת ויציב	מודים
3. ואמונתו לעד קימת. ודבריו חיים וקימים וצדקתך עד אפסי ארץ	3. הטוב כי לא כלו רחמיך והמרחם כי לא תמו חסדיך
4. אמת שאתה הוא ה׳ אלהינו ואלהי אבותינו	4. שאתה הוא או״א לעולם ועד.
5. על הראשונים ועל האחרונים דבר טוב וקים לעולם ועד	5. וכל החיים יודוך סלה
6. אמת שאתה הוא — מעולם שמך.	6. ויהללו את שמך באמת
7. עזרת אבותינו אתה הוא מעולם.	7. האל ישועתנו ועזרתנו סלה מעולם קוינו לך.
8. על זאת שבחו אהובים ורוממו וכו׳	8. ועל כלם יתברך ויתרומם שמך
9. מוציא אסירים ופודה ענוים ועוזר דלים ועונה לעמו	9. ועל נסיך וכו׳ ועל נפלאותיך וטובותיך שבכל עת.
10. יחד כלם הודו.	10. מודים אנחנו לך.

ודמיון זה יבאר לנו מדוע השמיטו הכהנים בתפלת השחר שבביהמ״ק, ברכת מודים ולא ברכו אלא „ג׳ ברכות אמת ויציב ועבודה וברכת כהנים״ (תמיד ה׳, א). ועבודה היא „רצה״, וברכת כהנים היא „שים שלום״ אף כי שלש ברכות של „עבודה והודאה וברכת כהנים״ שוות הן ביושנן ובאות כאחד (ר״ה ל״ב.) „ואין עבודה בלא הודאה״ במקדש (רש״י סוט׳ מ׳:). ועתה הנה התשובה פשוטה מאד, יען כי „בשאר תפלה לא היה להם פנאי״ לכהנים הטרודים בעבודתם (רש״י ברכ׳ י״א:), וברכת „אמת ויציב״ וברכת „מודים״ שוות הן בעקר ענינן, כאשר בררנו זה מעט, על כן יצאו בשעת הדחק ידי חובת הודאה, בברכת „אמת ויציב״.

2) ברכות ק״ש של ערבית.

ועל ק״ש של ערבית שנינו: „ובערב מברך ב׳ לפניה וב׳ לאחריה״ (ברכ׳ י״א). וברכה ראשונה שבשתים שלפניה היא ברכה, שפתיחתה וחתימתה „מעריב ערבים׳ ומפורשת בברייתא (י״ב). „וכדי להזכיר מדת יום בלילה — א׳ אביי גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור״ (י״א:). ואנחנו רואים, כי במליצה יפה זו גנוזה תמצית תפלה אחרת, שאמרו רבותינו: „בערב צ״ל יר״מ ה׳ או״א כשם שהיית באפלה והוצאתני לאורה כך תוציאני מאפלה לאורה״ (ירש׳ ברכ׳ ד׳, א) „והחתמת: [ברכה זו] ומבדיל בין יום ובין לילה בא״י מעריב ערבים, היא נוסח ספרד. ונוסח אשכנז: ומבדיל בין יום ובין לילה ה״צ שמו א חי וקים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד בא״י המ״ע״ (טא״ח רל״ו), ונוסח רב עמרם כנוסח אשכנז (סרע״ג י״ח:).

הברכה „השני׳ אהבת עולם ואינה פותחת בברוך דהיא סמוכ׳ לחברתה״ (טא״ח שם). ונוסח שבידנו דומה הוא לנוסח רב עמרם ושונה ממנו רק בפרטים מעטים „אהבת עולם עד בשכבנו ובקומנו תן בלבנו ונשיח בחוקי רצונך ונשמח בדברי וכו׳ ואהבתך לא תסור עד בא״י אוהב את עמו ישראל״ (סרע״ג י״ח:).

„וקורין ק״ש ושתים לאחריה, הראשונה: אמת ואמונה ואינה פותחת בברוך דהיא סמוכה לחברתה וק״ש לא הוי הפסק״ (טא״ח שם. ועיין תוספתא ברכ׳ א׳, י׳). ויש קצת רמז, כי בימי רבותינו היו מקומות בא״י, שהיו אומרים „אמת ויציב״ גם בערבית (ירש׳ ברכ׳ א׳, א׳ פסקא „וחכ״א עד חצות״). ובמקומות שלא היו „מזכירין יצ״מ בלילות״ (ברכ׳ י״ב:), כלומר שלא קראו פרשת ציצית בק״ש של ערבית, היו אומרים „מודים אנחנו לך שהוצאתנו ממצרים ופדיתנו מבית עבדים להודות לשמך״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, ו׳) „מודים עד מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על הים ושרנו לך״ (ברכ׳ י״ד:): „ושרנו לך: מי כמוכה באלים עד גאל ישראל״ (רש״י). ואנו אין לנו כי אם מאמר „רבה בר חיננא סבא א׳ רב כל שלא אמר... אמת ואמונה ערבית לא יצא י״ח שנאמר להגיד . . ואמונתך בלילות — תהל׳ צ״ב, ג׳ —״ (ברכ׳ י״ב.). בברכת „אמת ואמונה״ היה נוסח קדמוני במוצאי שבת „אמת ואמונה כל זאת פעלה ימינך״ שלא קבלוהו הגאונים (סרע״ג ל״א). ושוה ברכת „אמת ואמונה״ לברכת „אמת ויציב״ שגם בה נזכרו „יצ״מ, ומלכות, קריעת ים סוף ומכת בכורים״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, ו׳ תוספתא ב׳ א׳), וע״כ אנו מזכירין „המכה בעברתו כל בכורי מצרים ויוצא את עמו וכו׳ ומלכותך ראו בניך בוקע ים וכו׳״. — „לך ענו שירה״ כעין „ושרנו לך״ (ברכ׳ י״ד:) „שם שרו לך״ (ירש׳ ברכ׳ ב׳, ד׳). חתימת ברכה זו היא „גאל ישראל״; הג׳ בקמץ והא׳ בפתח, וע׳ גאל ישראל של שחרית. בנוסח רב עמרם יש תוספות ושנויים בסוף ברכה זו: „נורא תהלות, עושה פלא, מפי עוללים ויונקים יסדת עוז, שמעת על ים סוף, יחד כלם הודו ויאמרו ה׳ ימלוך וגו׳, ויקיים לנו ה״א מלכותו כבודו ותפארתו קדושת שמו הגדול הוא ה׳ א׳ יחוס ירחם עלינו וירויח לנו מהרה מכל צרותינו וימהר לגאלנו גאולה שלמה בקרוב בא״י וכו׳״ (סרע״ג י״ח: י״ט).

הברכה „השני׳ השכיבנו והותם שומר עמו ישראל לעד״ (טא״ה רל״ו) וברכת „השכיבנו״ נזכרת היא בגמרא (ברכ׳ ד׳: ט׳:), ונוסחה שבידנו דומה לנוסח רב עמרם, אלא שסדר מאמריו משונה מעט משלנו, והתום זה מרומז גם בתשבחת בן סירא הקדמוני: „הודו לשומר ישראל כל״ח״ (ב״ס נ״א, י״ג). ברכה אחרונה זו שבשתים שלאחריה של ק״ש של ערבית, דומה היא לענין אחד לברכה ראשונה שבשתים שלפניה של ק״ש של שחרית, כי משתנה היא בשבת, כי על החתום הרגיל „שומר עמו ישראל לעד״ אמרו: „הדא דתימא

בחול אבל בשבת אומרים ופרוש עלינו סוכת שלום" (ירש' מובא בטא"ח רס"ז) ועל זה נאמר „ק"ש חותמין: ופרוש עלינו סכת שלומך" (ד"א זוטא פ' השלום) „בק"ש פורס סוכת שלום" (ויקר' רב' ט'). ונוסח ברכת חתום זו במלואה „פורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלם" (ירש' ברכ' ד' ה'). אולם בדבר אחד מרובה שנוי ברכה זו בלילי שבתות, שהיא נוהגת גם בלילי י"ט, משנוי ברכת „יוצר אור" שאינו נוהג אלא בימי שבתות בלבד. — ועל טעם חתום זה ע' דברי הרב המנהיג בגוף סדורנו. כל שבע ברכות אלה של ק"ש של שחרית וערבית, לפניה ולאחריה, ברכות של שבח הן. — ועל ק"ש בכללה אין שום ברכת מצוה. ודעת רב עמרם גאון לברך על ק"ש שעל המטה „אקב"ו על ק"ש" (טא"ח רל"ה) אין לה שורש ומקום (שם ורל"ט). — ע"ד „ב"ה לעולם" ע' לקמן.

במקצת מן הברכות שעסקנו בהן עד כאן, כשהן מתברכות מפי אחד להוציא את הרבים ידי חובתן, נוהג בהן „זמון", והוא מאמר, שאחד מן המברכים מזמן את חבריו לברך עמו, או לענות לו על ברכתו. זמון כזה נוהג גם בברכות ק"ש של שחרית וערבית, שדברנו זה מעט עליהן ובברכות ס"ת והקרושה. אך יען כי עקר הזמון מפורסם ביותר בברהמ"ז, לכן עליו נדבר ראשונה. שנו חכמים: „שלשה שאכלו כאחד חיבין לזמן" (ברכ' מ"ה) „בשלשה אומר נברך וכו' בעשרה או' נברך אלהינו וכו'" (מ"ט:) „אר"יוח: נברך שאכלנו משלו" (נ'.) „תני ר' או' ובטובו חיינו" (שם כגי' רי"ף) „כענין שהוא מברך כך עונין אחריו ברוך וכו'" (מ"ט:) „עד היכן ברכת הזמון? רב נחמן אמר עד נברך" (מ"ו.) „בא ומצאן כשהם מברכים מהו או' אחריהם? רב זביד א' ברוך ומבורך" (מ"ה:) „ובה"ג פסק ברוך הוא ומבורך שמו תמיד לעולם ועד" (תו' ד"ה „רב" שם) „כתוב בזוהר ריש פ' דברים שיאמר הב לן ונבריך — ע' פסח' ק"ג: — כי כל מילי דקדושה בעו הזמנה, ומזה נוהגין לומר בל"א רבותי מיר וועלין בענשען; והם עונין יהי שם ה' מבורך מעו"ע" (מג"א ש"ע א"ח קצ"ב ס"ק א'). ופיוט „נודה לשמך" בסעודת ברית מילה, הוא כעין הרחבה לברכת הזמון.

הפורס על שמע „א"ר עקיבא — — או' בבית הכנסת: ברכו את ה' ר' ישמעאל או' ברכו את ה' המבורך" (ברכ' מ"ט ועיין סופרי' י', ז') „ומה הן עונין אחריו? ברוך ה' המבורך לעולם" (מכילתא שמות י"ג, ג'), ואנו מוסיפין באחרונה מלת „ועד" (סרע"ג ד').

ועל ברכת התו' ברבים אתמר: „רפרם בר פפא אקלע לבי כנשתא דאבא גובר קם קרא בספרא ואמר ברכו את ה' וכו' אַוְשו כ"ע ברכו את ה' המבורך" (ברכ' נ'. ע"ש). וזמון זה של ברכו בברכות ק"ש שחרית וערבית ובברכת התורה אינו נוהג אלא בצבור, שהמברך קורא לרבים להשתתף עמו בברכתם. אך לזמון זה קודם עוד זמון אחר, שש"ץ מזמן לקורא בתורה לעלות ולקרוא במליצת „יעמוד פלוני בן פלוני" ולכהן בהקדמת קריאה „כהן קרב" בתוספת

בקשת „תגלה ותראה מלכותך" (סופרים י"ד, י"ב) בימות החול, ובתוספת בקשת „ויעזור ויגן" לשבת ויו"ט, ולחתן תורה וחתן בראשית בתוספת קריאת פיוטי „מרשות".

גם בברכה שלישית של תפלה שהיא קדושת השם, יש זמון כזה שהחזן מזמן את הצבור לענות אחריו פסוקי קדושה, והוא „נעריצך ונקדישך" (סופר' ט"ז, י"ב) הנוהג לאשכנזים במוספי שבת ויו"ט ולספרדים בשאר תפלות „ואומרים באשכנז נוסח אחר נקדש את שמך בעולמך כשם וכו' וכן כתוב ע"י נביאך וכו'" (טא"ח קכ"ה). ויש עוד פתיחה לקדושה „כתר יתנו" שבבבל הי' נוהג גם בחול (סרע"ג י':). וכן מצאנו שרבנו חננאל אומר: „שמזכירים ישראל כל יום בתפלתן כתר יתנו לך" (ר"ח חגיג' י"ג: ד' ווילנא), והספרדים פותחים בו את קדושת המוספין. אבל פתיחת „כתר" איננה בכלל זמון, מפני שהוא שבח גרידא. כל מיני זמון אלה גם מעין שבח הם שבעוד שהמזמן קורא לחבריו, כבר הוא משבח לבוראו. ויש עוד מין זמון שאינו אלא צווי לעם לענות אחריו אמן, והוא מליצת „ואמרו אמן" בסוף כל פרק מפרקי הקדיש וכיו"ב (סרע"ג י"ג: סת"כ השנה לרמב"ם). ומכלל זה היא הקריאה הארמית שאדם קורא לחבריו לצאת ידי חובתם, בקדוש שהוא מקדש או בהבדלה שהוא מבדיל, שנוסחה הוא „סברי מרנן" כמו שמצינו בדברי הקדמונים: „אומר סברי מרנן וכו' והן עונין: להיים" (ויטרי פ'). ולדעתנו מוצאים אנחנו כעין זמון זה לברכה ולהודאה במקרא, כגון „לכו נרננה לה'" (תהל' צ"ה, א') וכיו"ב. ועוד יותר במקרא זה המובא בברייתא בתענית ט"ז: „ויאמרו הלוים ישוע וקדמיאל וגו' קומו ברכו את ה' אלהיכם וגו'" (נחמ' ט', ה'. וע' ראב"ע) ומשמע „קומו ברכו בתחלת ברכה" (רש"י ד"ה „במשמע" ברכ' נ"ז:).

כשם שיש קריאות של זמון, שהיחיד המתפלל קורא ומזמן את חבריו להצטרף עמו ולהשתתף בברכותיו, כך יש עֲנָיות שהקהל או המסבה עונה אחרי המברך, והן: „יהי שם ה' מבורך וכו' וברוך שאכלנו וכו'" בברהמ"ז, „קק"ק ה"צ ובכ"ה ממקומו וימלוך" בקדושה „ב"ה המבורך וכו'" בתפלת שחרית וערבית ובברכות קה"ת, ועֲנִיַּת „אמן" בסיום כל ברכה שהוא שומע, ועניּת „ב"ה וב"ש" בשעת אזכרת השם, ועיין מקורה בגוף סדורנו. ואת מנהג ענית „ב"ה וב"ש" הנהיג הרא"ש ז"ל (עיין טא"ח קכ"ד). — ועל ענית „יהא שמי' רבה" ידובר להלן.

כנגד עֲנָיות שהשומעין עונין כנגד המברכין, לברך ולשבח לה', יש שתי עניות על שתי ברכות הודאה שדרכן להאמר בעשרה, שהן מברכות את האדם המברך ומתפללות על שלומו, ואלה הן: „בשעה שאבי הבן מברך: אקב"ו להכניסו בבריתו של א"א „העומדים אומרים: כשם שנכנס לברית כן יכנס לתו' לחופ' ולמע"ט" (שבת קל"ז:). — ובשעה שהצריך להודות מברך ברכת הגומל „כל השומעין או' [מי] שגמלך טוב הוא יגמלך [כל טוב] סלה" (רמב"ם ברכ' י', ח'. טא"ח, רי"ט). ומלבד שתי עניות אלה יש עֲנָיָה אחת, שהמברך עונה

בבקשה לעתיד על ברכת הודאה של עצמו: לברכת „שעקר ע״ז מארצנו" תכופה ומחוברת בקשה זו: „וכשם שנעקרה ממקום זה כן תעקר מכל מקומות ישראל והשב לב עובדיהם לעבדך" (ברכ׳ נ״ז:).

ב) ברכות ההלל.

1) הלל המצרי וברכותיו.

מלבד ג׳ פרשיות שבתורת „שמע והיה אם שמוע ויאמר" שנעשו קבע על כל ישראל לקרא אותן פעמים בכל יום, יש ששה מזמורים בתהלים הלא הם: קי״ג—קי״ח, שקראו אותם רבותינו „הלל" ושקבעו לקרוא אותן מזמן לזמן „דאריו״ח משום רש״ב יהוצדק: י״ח ימים שהיחיד גומר בהן את ההלל: ח׳ ימי החג וח׳ ימי הנכה וי״ט הראשון של פסח וי״ט של עצרת, ובגולה כ״א יום, ט׳ ימי החג וכו׳" (ערכין י׳.) ו„בר״ח קריאת הלל מנהג" (רמב״ם מגלה וחנכה ג׳, ז׳. וע׳ ערכין שם). „בשאר ימי הפסח קוראין בדלוג כראשי חדשים" (רמב״ם שם — וכיצד מדלגין — ע׳ שם ה׳). ובמשנתנו שנינו: „מקום שנהגו לכפול יכפול" (סכה ל״ח.) „אמר אביי: מאודך ולמטה" (ל״ט.) „ונהגו כן מפני שיש פרשה שכלה כפולה הודו תחלה וסוף; יאמר נא ג׳ פעמים; קראתי יה, במרחב יה; ה׳ לי לא אירא, ה׳ לי בעוזרי; טוב לחסות בה׳ מבטוח באדם טוב לחסות בה׳ מבטוח בנדיבים; סבבוני, סבוני; דחה דחיתני; ויהי לי לישועה, קול רנה וישועה; ימין ד׳ עושה חיל, ימין ד׳ רוממה; לא אמות, ולמות לא נתנני; פתחו לי שערי וגו׳ זה השער. אבל מאודך ולמטה אינו כפול" (רש״י שם ל״ח.). ועל מנהגי סדר קריאת ההלל בימי הקדמונים ע׳ משנה וגמ׳ שם ל״ח—ל״ט וירש׳ מגל׳ א׳, ט׳. ולפני ההלל „מברכין לקרוא את ההלל וחותמין ביהללוך" (טא״ח תכ״ב וע׳ דברינו לקמן). מלבד ברכת „לקרוא את ההלל" יש עוד ברכה שיָּכֶת להלל, והיא ברכת „אשר גאלנו" לליל הפסח שר׳ טרפון לא היה חותמה, ורע״ק הי׳ חותמה בברוך (פסח׳ קט״ז:) ושבמשנה שבירושלמי נוספה מליצה זו „ששים בעבודתך ובהדוש בית מקדשך ושם נאכל וכו׳". ברכה זו נקראה ברכת הלל כדאתמר: „א׳ רבא ק״ש והלל גאל ישראל" (קי״ז:): „והלל של ערבי פסחים שחותם: גאל ישראל כר״ע דמתניתן, שמספר ומשבח על גאולת ישראל שעברה" (רשב״ם). ומשונה ברכה זו מכל ברכות הקריאה, שאינה באה לא בראש ולא בסוף אלא באמצע, בין „למעיני מים" ובין „לא לנו" הנאמר לאחר כוס שלישי. אולם אפשר שהיא ברכה אחרונה לשתי פרשיות הלל הראשונות.

2) הלל הגדול וברכתו.

והנה מלבד ההלל ההוא, בעל ששת המזמורים, הנקרא בפי רבותינו „הלל המצרי" (ברכ׳ נ״ו.), יש לנו לנו עוד הלל הנקרא „הגדול" וכך שנינו לענין ליל הפסח: כוס „רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר"

(פסח׳ קי״ז: במשנה): „— — ואומר עליו הלל הגדול דברי ר׳ טרפון״ (קי״ח. בברייתא). והנה הלל המצרי כלנו יודעים, כי תחלתו תחלת מזמור קי״ג וסופו סוף מזמור קי״ח. אך על הלל הגדול שאלה הגמרא: „מהיכן הלל הגדול? רב יהוד׳ א׳: מהודו עד נהרות בבל; ריו״ח א׳: משיר המעלות עד נ״ב; ר׳ אחא בר יעקב א׳: מכי יעקב בחר לו י׳ עד נ״ב. ולמה נקרא שמו הלל הגדול? אריו״ח: מפני שהקב״ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריה״ (שם בגמרא). ובגמרא דבני מערבא אתמר: „איזו הלל הגדולה? ר׳ פרנך בשם ר׳ חנינה: הודו לאלהי האלהים. אריו״ח: ומלבד משעומדים בבית ה׳ ולמה באלין תרתין פרשתא? ר׳ זעירא ר׳ אבהו בשם ר׳ שמואל בר נחמן: מפני שירידת גשמים כלולה בהן. על דעתי׳ דריו״ח ניחא דכתיב מעלה נשיאים; וכר׳ חנינה מה? בגין דכתיב בי׳ נותן לחם לכל בשר״ (ירש׳ פסח׳ ה׳, ז׳). מדברי הירושלמי נראה ברור, כי במליצת „מעלה נשיאים״ עולה ובולט יותר ענין הפרנסה וחלוק מזון לכל בריה משהוא עולה ממליצת „נותן לחם לכל בשר״ החלושה ממנה והמובאת ברש״י וברשב״ם פסח׳ קי״ח. ולפי זה בררנו (במאמרנו „מזמורים של הלולים״ המסדרונה תרמ״ז חוברת א׳. ירושלם), כי מסתבר הוא כי הוחלפה שטת ריו״ח בשטת ראב״י בתלמודנו. ובאמת ריו״ח הוא בעל המאמר „מכי יעקב בחר לו״ כמו שמצינו לו מאמר דומה: „וריו״ח אמר לך: גשמים היינו פרנסה״ (תעני׳ ב׳:) וכמו שהוא מגדיל בכלל הדבר, את ענין הגשמים מאד (ע״ש ע״א). ובאמת ירידת גשמים זוהי עקר טיבו של הלל הגדול, כי כך אנו מוצאים, כי ר׳ טרפון, שהוא הקובע את ההלל הגדול בסדר ליל הפסח, הוא לפי הנראה המורה לקרוא את ההלל גם על ירידת גשמים, כאותה ששנינו: וירדו להם גשמים וכו׳ א״ל ר׳ טרפון צאו ואכלו ועשו יו״ט וכו׳ ובאו בין הערבים וקראו הלל הגדול״ (תעני׳ י״ט) = „הלל הגדול: מפני הגשמים וכו׳ וכתיב מעלה נשיאים״ (פסקי תוספות נ״ה שם), כלומר שנזכרה שם ירידת גשמים. מכל אלה יתבאר לנו, כי טעמו של ריו״ח לקריאת שם הלל הגדול „מפני שהקב״ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזון״ הוא דבר הגשמים המפורש בהלל זה. ובאמת אם נכַוֵן את פסוקי שני מזמורים קל״ה — קל״ו, שאנו קוראים להם הלל הגדול, אל פסוקי הלל המצרי, נראה כי סגנון אחד עולה לשניהם. (ועי׳ כַּוֵן פסוקי שני אלה בשבע עשרה מערכות מקבילות במאמרנו „שירת הלל ושירת הודאה״ בפרקי מוצא דבר 43 בסוף ח״ג של ספרנו תולדות ישראל).

אבל יותר משיתבאר דבר היות ריו״ח בעל מאמר „מכי יעקב בחר לו״ בתלמודנו, מתוך נתינת טעמו „מפני שהקב״ה יושב וכו׳״ לענין ההלל, עולה דבר זה ממאמרו על ענין ברכת השיר שבמשנה. הגמרא שואלת: „מאי ברכת השיר? ר׳ יהודה או׳ יהללוך וריו״ח או׳ נשמת כל חי״ (פסח׳ קי״ח). ואם נשים לב להתבונן נמצא, שכשם שר׳ טרפון התנא מחבב את ההלל הגדול,

מפני שירידת גשמים כלולה בו, כן מרבה ר' יוחנן האמורא לחבב מעצם טעם זה, את ברכת השיר, שלדעתו היא „נשמת כל חי" מפני שגם בה כלולה ירידת גשמים, כדאתמר: „ועל הגשמים מאי מברכין? ר' יהוד' א' מודים אנחנו לך על כל טפה וטפה שהורדת לנו, וריו"ח מסיים בה הכי: אלו פינו מלא שירה כים עד וכל קומה לפניך תשתחוה וכו' ברוך אתה וכו' אל ההודאות" (ברכ' נ"ט:). ודברים אלה הלא הם דברי „נשמת כל חי" וברכת החתום „אל ההודאות" היא מעין ברכת החתום של ישתבח „אל ההודאות אדון הנפלאות" שהיא בעצם ראשיתה התימת ברכת השיר של נשמת. ובכן תעלה בידנו, כי בשני המקומות שמצאנו הלל הגדול לר' טרפון, מצאנו את ברכת השיר של ריו"ח, שהיא „נשמת", באה אחריו. בליל הסדר מצאנו „נשמת כל חי" תכופה להלל הגדול כמו שאנו פוסקים „ואומר הלל הגדול ונשמת" (טא"ח ת"פ ורשב"ם פסח' קי"ח.), וכן אנו מוצאים בהלל הגדול של ירידת גשמים (עיין אלפסי תעני' סוף פ"ג). לפי דרכנו יצא לנו, כי משונה הלל הגדול הנאמר בליל הפסח בברכתו, מהלל המצרי הנאמר בי"ט ובחנוכה בברכותיו, לענין זה, כי בהלל המצרי „לפניו מצוה לברך" ולאחריו במנהגא תליא מילתא (סכ' ל"ט.), ובליל הפסח יש לאחריו ברכ' שהוא חַיָב בה, ולפניו אין ברכה כלל, כי אם שבח במקום ברכה, כאשר יתבאר עוד אי"ה להלן צד **72.**

3) „הלל בכל יום" וברכותיו.

מלבד הלל המצרי והלל הגדול, יש לנו עוד הלל שלישי הנקרא „הלל בכל יום, והן פסוקי דזמרא" (המנהיג דיני תפלה ב'). ואלה דברי רבותינו עליו: „א"ר יוסי יהי חלקי עם גומרי הלל בכל יום" (שבת קי"ח:), ואמרה הגמרא על זה, „כי קאמרינן בפסוקי דזמרא" (שם), ורש"י ז"ל הבחין כי אין בפסד"ז ראוים יותר להקרא בשם הלל, כי אם „שני מזמורים של הלולים: הללו את ה' מן השמים, הללו אל בקדשו" (רש"י שם), שהם מזמור קמ"ח ומזמור ק"נ, וע"כ נחשבו שני מזמורים אלה בעיני הקדמונים לעקר פסד"ז, וע' דברי ר' משה גאון (ערוך ע' תפלה ג') והגהות סמ"ק (יום א' הל' תפלה). ומה יפלא בעינינו כי גם חכמי אלכסנדריא שהיו עוד בפני הבית, או סמוך לפני חרבנו או לאחריו, החזיקו שני מזמורים אלה להלל גמור, עד כי בשיר חנני' מישאל ועזרי' שבסוף האפוקריפא, שהוכחנו (במאמרנו שירת הלל ושירת הודאה במוצא דבר צד 40 בסוף ח"ג של ספרנו תולדות ישראל), כי דבריו דברי הלל גמור הם, החליפו את שני המזמורים בדברי הלל המצרי והכניסו את של זה בזה ואת שזב"ז (ע"ש).

נגד דעת רש"י וחבריו העתיקה מאד, המונה לעקר פסד"ז שני מזמורים והמסתיַעת מדברי חכמי אלכסנדריא, מצאנו דעה אחרת לקדמונינו המרחבת גבול פסד"ז, שהם „הלל שבכל יום" של ר' יוסי, „ומאי ניהו? מתהלה לדוד

עד כל הנשמה" (אלפסי שבת שם). ומקור לאמירת תהלה לדוד, הוא מאמר זה: „א"ר אלעזר א"ר אבונא כל האומר תהלה לדוד ג"פ בכל יום מובטח לו שהוא בעה"ב" (ברכ׳ ד׳:). אך מלבד תהלה לדוד וכל מזמורי הללוי׳ הורחב גבול פסד"ז בימים קדמונים. וככר הורו בדורות הסמוכים לאמוראי בתראי „— — צריכין לומר אחר יהי כבוד, ה׳ מלך ומזמור שירו לה׳ מדברי סופרים, ואחריו הודו לה׳ קראו בשמו וששת המזמורים של כל יום, וא"ר יוסי יהי חלקי עם המתפללים בכל יום ששת המזמורים הללו" (סופרים י"ז, י"א). ובכן מלבד מה שמצאנו פה גירסא אחרת למאמר ר׳ יוסי המצרכת אמירת ששה מזמורים בכל יום, הנה מצאנו פה תוספת הגוגה למזמורי פסד"ז ההם במזמורים ובפסוקים אחרים. וגם טעם נאה לאמירת הודו מצאנו שם: „ואמרו למה הזכיר דוד במזמור הודו לה׳ קראו, אברהם יצחק ויעקב? להיות אומרים אותו בכל יום" (שם) „ואברהם יצוי"ע היא גי׳ הגר"א ז"ל והם הנזכרים בדהי"א ט"ז, ט"ו—ט"ז. ולדעתנו מצאו רמז לחובת אמירתו בכל יום במליצת „זכרו לעולם בריתו" שבפסוק שלפניו. — מגי׳ הגר"א נראה, כי „מזמור שירו לה׳" הי׳ נאמר רק בר"ח — ולפי דרכנו למדנו כי שעור פסד"ז בימי חבור מס׳ סופרים, היה עד „כל הנשמה". ובזמן ההוא הוקבע המנהג הנוהג עד בימינו הנזכר בטור: „וכופלין פסוק כל הנשמה לפי שהוא סוף פסד"ז" (המנהיג דיני תפלה ב׳ טא"ח נ"א) „ונהגו לאמר קודם לכן — קודם מזמור תהלה לדוד — אשרי יושבי ביתך". (שם) „ואחריו נהגו לומר ואנחנו נברך י׳ מעו"ע" (שם) „וכל העם עונין אחרי התיבה הללויה" (תדא"ר י"ג), שפירושו אחרי העובר לפני התיבה. — מדברי הרי"ף נשמע, כי ששת המזמורים האחרונים שבתהלים נחשבו מעולם לעקר פסד"ז, ומה שלפניהם ולאחריהם אינן אלא תוספות להם, שנוספו מעט מעט במשך הדורות, כמליצת הרמב"ם „ושבחו חכמים למי שקורא זמירות מתהלה לדוד עד סוף הספר, וכבר נהגו לקרות פסוקים לפניהם ולאחריהם" (רמב"ם תפלה ז׳, י"ב) ונראה, כי „הודו" לא היו אומרים הראשונים, כי אם עד „אמן והלל לה׳". וכן נשמע מדברי הטור שכתב „ויש מקומות שנוהגין לומר — — הודו לה׳ קראו, כאשר הוא כתיב בדה"י לפי שדוד קבעו בכל יום לאמרו לפני הארון" (טא"ח שם), ככתוב שם „אז נתן דוד בראש וגו׳" (דהי"א ט"ז, ז׳) — והודאה זו הלא מסַיֶמת „אמן והלל לה׳" (ל"ו). וכן נשמע כי גם רש"י ז"ל לא הי׳ קורא, כ"א עד „אמן והלל". וכשהגיע לשם מיד היה מתחיל „תהלה לדוד" (עיין דברי התשובה המקוטעים המובאים בהגהות מיימוניות רמב"ם הל׳ תפלה שם ע"ש), ואת השאר הי׳ מדלג „לפי שאינם אלא לקוטי פסוקים" (שם). ולקוטים אלה הם בכלל מה שהזכיר הרמב"ם ובכלל מה שכתב הטור „ויש שמוסיפים עוד פסוקים" (טא"ח שם). ופסוקים אלה לא היו עוד קבועים, ורשות הי׳ לכל א׳ לבחור את הטוב בעיניו, כדברי רש"י: „ובוחרים להם מזמור ובסוף כלם

פותחים תהלה לדוד וכו׳״ (פרדס ה׳) „ואנו מוסיפין: רוממו ה׳ ושאר פסוקי דרחמי כמו ה״צ עמנו, ה״צ א״א בוטח בך, כדאיתא בירושלמי: פסוקים אלו לא יהיו זזין מפיך — ירש׳ ברכ׳ ה׳, א׳ —״ (אשכל ה׳). ובדברי רבותינו אנו מוצאים „ששתי פעמים התינוקות אומרין בביהכ״נ א׳ בבקר וא׳ בערב: הושיענו א׳ ישענו״ (פסקתא רבתי מ״א. ע׳ ילקוט תהל׳ ר׳ תרס״ג), „ויש מקומות שנוהגים לומר מזמור לתודה״ (טא״ח שם) „ואומר: יהי כבוד עד המלך יעננו, אשרי יושבי ביתך ואנהנו נברך הללוי׳, הללי נפשי וגו׳ וכו׳״ (סרע״ג, ג׳. והשאר המובא שם נוסף ע׳ הערה שם) „וקורין פסוקין אלו: יהי כבוד ה׳ וגו׳ וכו׳ אשרי וגו׳ עד סוף תלים, ואה״כ קורא פסוקים אלו: ב״ה לעולם או״א״ (רמב״ם סת״כ השנה). „ולפי שבאלו הפסוקים — של כל הנשמה ושלפניו — ישלם תהלים, תקנו לומר אחריהם: ב״ה לעולם או״א, ב״ה מציון, וב״ה א׳ ישראל וברוך שם כבודו, שאלו הפסוקים מצינו אותם בסוף ס׳ תהלים״ (אבודרהם), כלומר בסוף כל ספר מן ארבעת הספרים הראשונים שבתהלים — „ובתקון הגאונים יש נוהגין לומר: ויברך דוד עד ומהללים לשם תפארתך״ (טא״ח נ״ב. רמב״ם שם) „ויש שנהגו לומר אחר ויברך דוד: אתה הוא ה׳ לבדך, ושירת הים״ (כל בו ה׳) „והראשונים תקנו לומר השירה בכל יום אחר פסד״ז וכו׳, ועוד אומרים אחריו פסוקין שהן מלכות אלהינו, והם כי לה׳ המלוכה והי׳ ה׳ למלך״ (פרדס ה׳ וע׳ כל בו ד׳). ומדברי הרמב״ם נשמע, כי היו קוראים בימיו שירת הים בין „ישתבח ליוצר אור״ (רמב״ם סת״כ השנה). — ומקור ראשון לקריאת השירה עיין מאמר המדרש, המובא לפני השירה בגוף סדורנו. ואפשר כי עקר מנהגו בראשונה הי׳ לאמרו רק בשבת לבד, מפני שהיתה שירת הים נאמרת במקדש בשבת (ר״ה ל״א.). ויען כי פסד״ז, הלל הם (ע׳ שבת קי״ח:) „תקינו רבנן למימר ברכה מקמייהו וברכה מבתרייהו ומאי ניהו? ברוך שאמר וישתבח״ (אלפס ברכ׳ ה׳. יע׳ רמב״ם תפלה ז׳. י״ב וטא״ח נ״א). ועל שתי ברכות אלה החליט רש״י ז״ל: „ברכה דישתבח... שהיא אחרי פסד״ז כמו ברכת הלל״ (רש״י ברכות י״א:) „ברכת ישתבח אחר פסד״ז כמו ברכת [הלל] שלאחריו, וברכת ברוך שאמר כמו ברכת הלל לפניו״ (פרדס ה׳). ועקר ברכה ראשונה וגופה היא „בא״י אמ״ה האל האב הרחמן — בא״י מלך מהולל בתשבחות״. ו„ברוך שאמר עד פודה ומציל ברוך שמו״ אינן אלא הקדמות לברכה ראשונה זו, ע״כ תמצא להן באבודרהם הוספות לשבתות לרגלים לר״ה וליו״כ „ובברוך שאמר עשר פעמים ברוך כנגד עשרה מאמרות״ (אשכל ה׳). ובפרטם אתה מוצא אחד עשר ברוך, אמור מעתה, כי „ברוך הוא״ שלאחר „והי׳ העולם״ „וברוך שמו״ שלאחר „פודה ומציל״ אינם מן המנין, ואינן אלא ענָיה שהיו עונין הצבור; כשהחזן הי׳ אומר „ברוך ש״ו העולם״ היו עונין „ברוך הוא״ וכשהי׳ או׳ „ברוך עושה בראשית״ היו עונין „ברוך שמו״ וכן כלם, פעם „ברוך הוא״ ופעם „ברוך שמו״. ובאחרונה „ברוך הוא וברוך שמו״ ומתחיל ואומר:

„בא"י וכו' האל האב וכו'" וע"כ נרשם אחרי פסקת „ברוך שאמר" שהיא הראשונה „ברוך הוא", ואחרי פסקת פודה ומציל „ברוך שמו", ועיין ספור ר' נתן הבבלי בס' יוחסין על סדר התפלה בשעת מנוי ראשי גליות, ומצאת, כי כן הוא. ומרבית דברים אלה נמצאם בפי רבותינו: „ברוך שאמר והי' העולם ברוך הוא ברוך עושה בראשית ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים" (תדא"ז ז') „ברוך עושה בראשית" (ברכ' נ"ד.) לפי גירסת המשנה בגמרא. „ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקים" (ברכ' נ"ז:) „ברוך מרחם על הארץ" (תעני' ט"ו.), ועוד נמצא „ברוך שזכר את הראשונות והעביר את האחרונות" (תדא"ז שם) — ואולי פי' הראשונות: זכות אבות „והעביר את האחרונות": מחל עונות בניהם. — ולאחר „ברוך מרחם על הארץ, במ"ע הבריות" גורס רב עמרם בסדורו „ברוך מעביר אפלה ומביא אורה". ואולי אומרת גירסא זו לצאת דעת הירושלמי האומרת „בשחר צריך אדם לומר ברוך שהוצאתני מאפלה לאורה" (ירש' ברכ' ד', א'). ובין „ברוך מש"ט ליראיו" ובין „ברוך אל חי לעד וקים לנצח" מוסיף רע"ג עוד דברים, וגם לרמב"ם יש הוספות כאלה. ו„ברוך שאמר" נתקנה מעקרה להיות ברכה ראשונה, ע"כ הכריע הטור „לומר ברוך שאמר מיד, ואחריו כל המזמורים בין בחול בין בשבת, והכי מסתברא להקדים הברכה לכל המזמורים שיהא לכלם תחלה וסוף". (טא"ח נ"א). „ויותר נכון מנהג אשכנז לומר כל המזמורים בין ב"ש לישתבח, כדי שיהא לכלם ברכ' לפניהם וברכה לאחריהם" (רפ"א). וגם רב נטרונאי גאון הורה: „ומברך מלך מהולל בתשבחות — דהיינו ברוך שאמר — ואומר הודו לה'" (תשובה מובאה בכל בו ה') „ברוך שאמר והודו" (המנהיג דיני תפלה ב'). ובפירוש הסכים פוסק קדמוני זה למנהג אשכנז שהוא גם מנהג צרפת, ואלה דבריו: „מנהג צרפת לומר ברוך שאמר בין בחול בין בשבת לפני המזמורים, וכן בדין, שהוא ברכה דלפני פסוקי הזמירות, ונשמת וישתבח ברכה לאחריהם, כדאיתא בערבי פסחים דנשמת הוא ברכת השיר" (שם י"ט). וגם מנוסח הרמב"ם נראה, שאין לומר מזמורים לפני ברוך שאמר. — וברכה אחרונה לפסד"ז היא ברכת „ישתבח" שכתבו כי „**ש**מך **ל**עד **מ**לכנו **ה**אל ר"ת: שלמה, ואפשר כי החכם שחברו, הי' שמו כן" (אבודרהם). ויש שאמרו למצוא בסגנון החתום לפי נוסחו הספרדי: **א**דון כל הנפלאות **ב**ורא כל הנשמות **ר**בון כל המעשים **ה**בוחר בשירי זמרה **מ**לך וכו', כי שם המחבר הי' אברהם. אך באמת יש לנו לדעת, כי עקר ברכת „ישתבח" עתיק מאד ונזכר בדברי רבותינו (ב"י טא"ח נ"ד בשם הירושלמי), ובזמן חבורו מי יודע אם היה עוד נוהג מנהג חתימת שם המחבר בתפלותיו. אך ברור הוא בעינינו כי עקר ברכת חתום של „ישתבח" היה בראשונה או „אל ההודאות" לבדו, כנראה מחתום ריו"ח „למודים וכו' אלו פינו" שכל עצמה אינה אלא חלק „מנשמת" ככל אשר „ישתבח" הוא החלק האחרון ממנה, או „אל מלך גדול בתשבחות" לבדו היה עקר התימת „ישתבח" כברכת חתום„ מלך מהולל

בתשבחות" שהוא ברכת חתום ל„יהללוך" שגם היא ברכת השיר, ככל אשר „נשמת וישתבח" שבסופה, ברכת השיר היא (פסח' קי"ח.). וגם ברכת חתום של „ברוך שאמר" שיש בו מעין ברכת שיר לפסד"ז שהוא הלל בכל יום, היא „מלך מהולל בתשבחות". ובכן קרוב הוא כי ככל אשר יש לשני אלה חתום פשוט זה, כן היה מתחלתו גם לישתבח, או עוד חתום פשוט מזה, הוא „ברוך אל התשבחות" שהוא מרומז בתשבחת בן סירא הקדמוני „הודו לאל התשבחות כל"ח" (ב"ס נ"א, י"ב). אך נראים הדברים שברבות הימים נולדו כמה חתומים, שהם חתום „א"מ גדול בתשבחות" וחתום „אל ההודאות" וחתום „הבוחר בשירי זמרה" שהוא נאה מאד לברכת השיר, ואח"כ גזרו „דלימרינהו לכלהו". אך מליצת „אדון הנפלאות" לאשכנזים ולספרדים ומליצת „בורא כל הנשמות אדון כל המעשים" לספרדים לבדם, לא ידענו איכה נכנסו לכאן אחר שלענ"ד אין להן כל ענין לשום הלל שבעולם.

„קבעו נשיאי ישראל של א"י י"ח שבחות שאנו אומרים בישתבח משיר ושבחה וכו'" (פרדס ב'), ובפרטם אי אתה מוצא אלא ט"ו, ועי"כ יש מקדמונינו שלא מנו אלא „ט"ו לשונות של שבח כנגד ט"ו שיר המעלות שאמר דוד" (אבודרהם). ויש שמצאו במנינם רמז אחר „שכל אותן ט"ו לשונות של שבח הסדורים בברכת ישתבח, דורש במכילתן מתוך שירת הים ומתוך אותן פסוקים של ויברך דוד" (טא"ח נ"א). ופוסק קדמוני החליט, כי „ישתבח [היא] הנקראת ברכת השיר בערבי פסחים" (המנהיג דיני תפלה ג'). — והנה אנחנו יודעים כי אין „ישתבח" בלתי אם מקצתה של „נשמת" וסיומה, ולעצמו לא נזכר בשמו בערבי פסחים. אך באמת כשם שברכת השיר קטנה של ישתבח באה על הלל קטן של פסד"ז מועטים של חול, שעקרם שני מזמורים — של הללו את ה' מן השמים והללו א' בקדשו — או ששה מזמורים אחרונים שבתהלים, כן תבא ברכת השיר גדולה של „נשמת" כלה, להלל של פסד"ז מרובים, כי משונים הם פסד"ז של שבת ויו"ט מפסד"ז של חול בגרעון קטן ובתוספת מרובה. הגרעון הוא „מזמור לתודה" שעליו נאמר: „ובאשכנז נוהגין שלא לאמרו בשבת וי"ט לפי שאין תודה קרובה בהן" (טא"ח נ"א), והתוספת היא זאת: „נוהגין להוסיף מזמורים בשבת וי"ט לפי שאין בו בטול מלאכה לעם" (רפ"א), „ובצרפת ובפרובינצא נהגו [גם] בהוישענא רבא לומר מזמורים של שבת" (מנהיג תפל' כ'), שכן אף אנו נוהגים. ופרטי המזמורים אלה הם: הרמב"ם כותב „נהגו לקרות: מזמור שיר ליום השבת וכו' ויש מקומות שנהגו לקרות הלל הגדול בשבתות וכו' ויש מקומות שנהגו לקרות שירי המעלות וכו'" (סת"כ השנה), וסדר רב עמרם שלפנינו מוסיף לשבת: „השמים מספרים, מזמור שיר ליום השבת, ה' מלך, ארך ימים אשביעהו" (סרע"ג כ"ז). וכבר מובא מנהג אמירת „מזמור ליום השבת" בימי הגאונים (ע' ספור ר'

נתן הבבלי על סדר מנוי ראשי גליות יוחסין ד׳ קכ״א ד׳ קעניגסבערג). „וכתוב באור זרוע: נוהגים לקרות מזמורים לכבוד שבת, כגון: השמים מספרים וגו׳, לדוד בשנותו, תפלה למשה, יושב בסתר, הללו כי טוב ה׳, הלל הגדול, הודו לה׳ בכנור, מזמור שיר ליום השבת, נכון כסאך מאז; ומכאן ואילך מסיימים כשאר הימים״ (דרכי משה טא״ח רפ״א ועיין ב״י נ׳). מדברי הרמב״ם יש לשמוע, כי עקר תוספת שבת במזמורים, הוא הלל הגדול, ומדבר זה יתבאר מנהג קריאת שירי המעלות בפסד״ז לספרדים, כי הוא בא לגמור את ההלל הגדול לדעת האומר, כי משיר המעלות הוא מתחיל (פסח׳ קי״ח.). ויען כי ההלל הגדול הוא עקר תוספת פסד״ז של שבת, ע״כ הנהיגו הגאונים (ע׳ רבנו יונה אלפסי ברכות כ״ז ווילנא תרכ״א) לדעתנו, לאמר „נשמת כל חי״ שהיא ברכת השיר בשבת אחרי קריאת הלל הגדול, ככל שהיא נאמרת אחרי קריאתו בליל הפסח וביום ירידת גשמים. ובכן אין קריאת הלל הגדול בפסד״ז של שבת ואמירת „נשמת״ שני ענינים נבדלים, כ״א ענין אחד. ברכת השיר, שהיא הרחבה ל„ישתבח״ אינה אלא תוספת ברכה אחרונה, מכֻוֶּנֶת כנגד הלל הגדול, שהיא תוספת זמירות לשבתות וימים טובים. וגם מדברי בעלי התוספות (ד״ה „ריו״ח״ פסחים שם) נראה, כי חשבו את ברכת השיר לברכ׳ אחרונה לפסד״ז של שבת. ולפי זה מוצאים אנחנו בשלשה מקומות, ברכת השיר של נשמת באה אחרי הלל הגדול בליל הפסח, ביום פקידת גשמים ובפסד״ז של שבתות וימים טובים.

ועתה אחרי אשר בררנו את יחס ברכת השיר של „נשמת״ להלל הגדול, נדבר דבר על ברכת השיר בכללה, שנחלקו חכמים על אודותיה במאמר המובא למעלה, שאלה הם דבריו: „מאי ברכת השיר? רב יהוד׳ אומר יהללוך וריו״ח או׳ נשמת כל חי״ (פסח׳ שם), ומסתבר הדבר, כי רב יהודה אמר בשם רב או שמואל רבותיו, כי הם היו חבריו של ר׳ יוחנן, ולא הוא. ודברי הרשב״ם המפרש „ר׳ יוחנן או׳ נשמת: אף נשמת״ כלומר שאין ריו״ח חולק על ר״י, כי אם מוסיף דברים בסדר ליל הפסח, על דברי ברכת השיר של ר׳ יהודה, נראים עקר; וגם במקום אחר בענין כזה, בענין ירידת גשמים, נמצא את ריו״ח רק כמוסיף דברים על ברכת רב יהודה, כדאתמר: „מאי מברכין? א״ר יהודה: מודים אנחנו לך על כל טפה וכו׳ וריו״ח מסיים בה הכי אלו פינו וכו׳״ [1]) (ברכ׳ נ״ט:). ונראה כי ברכת השיר של „יהללוך״ לדברי רב יהודה אינה אלא להלל המצרי, שגם אנו אין מברכין עליו בשאר ימים, אלא אותה לבדה, כי קרוב הוא כי ר׳ יהודה פוסק כסתם משנתנו, שאינה עוסקת אלא בהלל המצרי לבדו, וזה לנו האות, כי האלפסי והרמב״ם — שמוציאים את הלל

---

[1]) ובכן אין מליצת „אלו פינו״ שבפי׳ ר״יוח אלא תוספת ותשלום למליצת „מודים אנחנו לך״ שבפי רב יהודה, ובאמת כך הוא סדר הדברים גם בנשמת עצמה, כי גם שם תכופות שתי מליצות זו לזו „לך לבדך אנחנו מודים = אלו פינו וגו׳״.

הגדול בליל הפסח מכלל חובה, ואינם מורים לאומרו, בלתי אם למי שרוצה להוסיף כוס חמישי של רשות על ארבע כוסות של חובה, ולהלל של חובה בליל הפסח אינם חושבים אלא את הלל המצרי לבדו — פוסקים כרב יהודה לברך רק „יהללוך" לבדו, באשר הוא, לפי דעתנו, ברכ' אחרונה רק להלל המצרי. וריו"ח הנראה מסכים לדעת ר' טרפון, ומצריך להוסיף הלל הגדול על הלל המצרי בליל הפסח, מוסיף את דברי ברכת השיר של הלל הגדול שהיא „נשמת", על ברכת השיר של הלל המצרי, שהיא „יהללוך" כמבואר בדברים ברורים ברשב"ם. ותוספת זו במנהגנו האשכנזי תוספת שלפניה היא, כי אומרים אנחנו „נשמת" בראשונה „ויהללוך" באחרונה (ש"ע א"ח ת"פ, א'). ובכן יש לכל הלל ברכת השיר לעצמו: להלל המצרי „יהללוך" ולהלל הגדול „נשמת" כדברי הרשב"ם „איכא ברכה בכל חדא וחדא" (רשב"ם פסח' שם). אך בכל זאת יש לדעת, כי אם נקראו שתי ברכות אחרונות אלה בשם אחד, על כרחן יש צד שוה בשתיהן, ובהצד השוה הזה ראוי להתבונן. ויען כי משתי ברכות אלה, אחת ארוכה ואחת קצרה, והקצרה היא „יהללוך" על כן אנו פורטים את כל דברי ברכת „יהללוך" בעמוד אחד, ומכוונים כנגדו בעמוד אחד מקביל אליו, הדברים הדומים להם.

רב יהודה אמר: יהללוך.	ר' יוחנן אמר: נשמת כל חי.
1. יהללוך	1. נהללך ונשבחך
2. כל מעשיך	2. נשמת כל חיי רוח כל בשר כל פה וכל לשון וכל ברך וכל קומה וכל לבבות וכל קרב וכליות
3. וחסידיך	3. ובלשון חסידים תתרומם
4. צדיקים	4. ובדברי צדיקים תתברך
5. וכל עמך בית ישראל ברנה	5. ובמקהלות עמך בית ישראל ברנה יתפאר וכו'
6. יודו ויברכו וישבחו ויפארו וירוממו ויעריצו ויקדישו וימליכו	6. הן הם יודו ויברכו וישבחו ויפארו וירוממו ויעריצו ויקדישו וימליכו
7. את שמך מלכנו	7. את שמך מלכנו
8. כי לך טוב להודות	8. כי כל פה לך יודה וכו'
9. ולשמך נאה לזמר	9. כי לך נאה ה"א שו"ש הלל וזמרה וכו'
10. כי מעולם ועד עולם אתה אל	10. מן העולם ועד העולם אתה אל
11. מלך מהלל בתשבחות.	11. אל מלך גדול בתשבחות.

לפי דברינו שדברנו עד הנה, יש ברכה אחרונה גם להלל המצרי וגם להלל הגדול גם להלל שבכל יום, שהוא סדר פסד"ז. ולעומת זה אין ברכה

ראשונה, כי אם להלל המצרי ולפסד״ז, והנה ברכה ראשונה של הלל המצרי אינה אלא ברכת מצוה „א״ק במצותיו וצונו לקרוא את ההלל״. אולם משונה ממנה ברכה ראשונה של פסד״ז שהיא „ברוך שאמר״ שאינה ברכת מצוה אלא ברכת השיר, כי דומה היא „לנשמת, ישתבח, ויהללוך״ שכל ענינן היא מענין עצם ההלל והשבח עצמו, על כן דומה היא להן כמעט בכל פרטיה.

ברכה ראשונה שבברוך שאמר	נשמת וישתבח (ששתיהן אינן אלא אחת)	יהללוך
1 האל	1 אלהי הראשונים והאחרונים אלהי כל בריות	
2 הרחמן	2 ומרחם בכל עת צו״צ המנהג וכו׳ ובריותיו ברחמים	
3 המהולל בפי עמו	3 ובמקהלות רבבות עמך ב״י ברנה יתפאר	3 כל עמך בית ישראל ברנה יודו וכו׳
4 המשובח	4 ישתבח שמך	4 וישבחו
5 והמפאר	5 יתפאר שמך	5 ויפארו
6 בלשון חסידיו	6 ובלשון חסידים תתרומם	6 וחסידיך צדיקים
7 ובשירי דוד עבדך	7 על כל דברי שירות וכו׳ דוד עבדך וכו׳	
8 נהללך	8 נהללך ונשבחך	8 יהללוך
9 בשבחות ובזמירות	9 ושבחה הלל וזמרה	9 ולשמך נאה לזמר
10 נגדלך	10 הגדול בכבוד שמך	
11 ונשבחך ונפארך	11 נהללך ונשבחך ונפארך	
12 ונזכיר שמך ונמליכך	12 יודו וכו׳ וימליכו את שמך	12 יודו וכו׳ וימליכו את שמך
13 מלכנו אלהינו יחיד	13 ומבלעדיך אין לנו מלך גואל וכו׳	
14 חי העולמים	14 מלך אל חי העולמים	14 מעולם ועד עולם אתה אל
15 עדי עד שמו הגדול	15 שוכן עד מרום וקדוש שמו	
16 מלך מהלל בתשבחות.	16 מלך גדול בתשבחות.	16 מלך מהלל בתשבחות.

ג. קריאות מאוחרות וברכותיהן.

א) זמירות של ערבית וברכתן.

כשם שתקנו רבנן קמאי פסד״ז בברכה לפניהם ולאחריהם, לפני ברכות ק״ש של שחרית, כך תקנו חכמים אחרונים מעין פסד״ז בברכה לאחריהם, אחרי ברכות ק״ש של ערבית, כדברי רב עמרם: „אתו רבנן בתראי ותקינו בתר שומר עמו ישראל למימר פסוקי דאית בהו שבחות וזמירות וכיון דאמרי פסוקים תקינו בתרייהו ברכה״ (סרע״ג כ״ה. פרדס ג׳ ומחזור ויטרי ק״ב ותו׳ ד״ה „דאמר״ ברכ׳ ד׳:). ובמקום אחר יש הרחבה ונתינת טעם לדבר זה: „ורבנן בתראי תקינו למימר: ב״ה לעולם או״א, יראו עינינו ומיחתם עליו המלך בכבודו, משום דאקבע הלכ׳ תפלת ערבית רשות ומפסיקין בקדיש למשמע דגמר הכל, ומי שרוצה לילך ילך, שמוציאין אותן באותן הפסוקים שבב״ה לעולם או״א, שיש בהן י״ח אזכרות כנגד י״ח ברכות שבתפלה וכו׳. וכל זה תקנו להקל וכו׳ ועכשו קבלו עליהם כאו״א תפלת ערבית בחובה וכו׳״ (כל בו כ״ח. ונראה שהיא תשובת הגאונים, וע׳ פרדס ג׳ ותו׳ ד״ה „דאמר״ ברכ׳ ד׳:). ובדברי פוסק קדמוני מצאנו „שתקנו אנשי מערב תקון זה״ (המנהיג ריש דיני תפלה), והם חכמי ארץ ישראל, מפני שיש בפסוקים אלה „י״ט אזכרות כנגד י״ט ברכות״ שבתפלה (שם) — ואפשר שבשביל שבמקום תפלה בלחש תקנום, היו נוהגים לאמר אותם בלחש (ע׳ רבנו יונה ברכ׳ פ״א). — ובברכה לפניהם אין צורך לדעתנו, מפני שהם אחרי „אמת ואמונה״ של ערבית, וברכת „השכיבנו״ של אחריה אינה אלא כתוספת לה, ולפיכך כגאולה אריכתא דמיא, ובברכת „אמת ואמונה״ הלא נאמר „שבחו והודו לשמו״ „לך ענו שירה״ מליצה שיש בה מעין פתיחה לכל מיני שבחות וזמירות. ובין הפסוקים „ליראו עינינו״ אומרים „ברוך ד׳ ביום וב״ה בלילה״ עד „ימלוך עלינו לעולם ועד״. ובסת״כ השנה לרמב״ם יש פסוקים אחרים משלנו. והחתום של ברכת „יראו עינינו״ שהיא „המלך בכבודו״ משונה משל שאר ברכות, כי בקשה היא ולא שבח כי „תמיד ימלוך עלינו וכו׳״ תפלה היא ולא הודאה. וקריאת פסוקים אלה וברכתם אינה נוהגת אלא בלילי חול, אבל בשבת „סלקוה והעמידוה — — ארתנן בערב מברך ב׳ לפניה ושתים לאחריה, וכן מנהג בישיבה שלנו ובבית רבנו שבבבל״ (תה״ג ויטרי ק״ב, וע׳ דברי רב נטרונאי, סרע״ג שם טא״ח רס״ז).

ב) ק״ש קטנה וברכתה.

עוד באחרית ימי חכמי המשנה היתה קריאת שמע קטנה בלא ברכה נוהגת למי שחושש פן יעבור זמן ק״ש, ועל ק״ש קטנה זו נאמר „שמע ישראל וגו׳ זוהי ק״ש של ר׳ יהודה הנשיא״ (ברכ׳ י״ג:) „ר׳ ברכי׳ חמוני׳ קרי ק״ש

ומצלי בתר ג' שעין וכו' נימר כבר קבל מלכות שמים בעונתה" (ירש' ברכ' ד', א'). ועקר קש"ק זו הי' דוקא בלא ברכה ובלא שום הכנה „בשעה שמעביר ידו על פניו" (ברכ' י"ג:). אולם במשך הדורות נגזרה גזרה על ישראל שלא לקרות ק"ש (ע' צד 24) והיו קורים אותה בלחש ובסתר לפני התפלה, כדי שלא ירגישו בם האויבים, תקנו לומר לפניה „רבון העולמים" ולאחריה „אתה הוא עד שלא נברא העולם" ולחתום „בא"י מקדש את שמך ברבים" ולפני רבון העולמים אומרים לעולם יהא אדם י"ש בסתר וכו'. „וכתוב בישבולי הלקט תניא בסדר אליהו רב' וכו': לעולם יהא אדם וכו' והר' בנימין אחי א' שראוי לומר בסתר, שלא אמרו אבא אלי' אלא כנגד דורו של גזרות, אחר שגזרו שלא לקרות ק"ש ולא היו יכולין להיות יראין בגלוי, וז"ש וחיבין אנו לומר לפניך תמיד שמע ישראל וע"כ הוא אומר ברוך מקדש שמו ברבים לפי שבשעת הגזרות אין שמו מקודש ברבים אלא בסתר" (ב"י טא"ח מ"ו). ואלה דברי סדר אלי' רב' המרומזים לעיל: „לעולם יהא אדם ירא שמים יראה גמורה יראה על האמת ומודה על האמת וכו' ובכל יום ישכים ויאמר רבון כל העולמים ואדוני האדונים לא על צדקותינו וכו' אבל אנחנו עד ישראל וישורון לפיכך עד פעמים בכל יום שמע ישראל וכו' בישכמל"ו אתה הוא עד שלא בראת את העולם אתה הוא משבראת את העולם אתה הוא בעה"ז עד בא"י מקדש את שמך ברבים וכו'" (תדא"ר כ"א). והנה „רבון העולמים" כבר מובא בדברי רבותינו לענין מבוא לוידוי של יוה"כ, דאתמר: „מאי אמר? אמר רב וכו' ריוח"א רבון העולמים" (יומא פ"ז:) ופירשו „כי לא על צדקותינו וכו'". ותו איתא בדף ההוא „מאי נעילת שערים? רב א' וכו' ושמואל אמר מה אנו ומה חיינו" (גמרא שם). ובמכילתא הובאה ראשית דברי „אבל אנחנו": „אבל אנחנו עמך עֲדָתְךָ צאן מרעיתך זרע אברהם אוהבך בני יחידך יצחק עדת יעקב בנך בכורך גפן שהסעת ממצרים וכנה אשר נטעה ימינך" (מכילתא ישמות ט"ו, י"ז לפי גירסת הילקוט), ואנו מסיימים „בכורך ישמאהבתך שאהבת אותו וכו'". ובמשנה הובאה ראשית דברי לפיכך: „לפיכך אנחנו חיבים להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס וכו'" (פסח' קט"ז:), ואנו גורסים בענין שלפנינו „להודות לך ולשבחך וכו' ולתת שבח והודי' לשמך אשרינו" — ועיין דברי ספרי דברים ל"א המובאים בפירושנו. — והנה מדברי בעל שבולי הלקט נישמע, כי „רבון העולמים ואתה הוא עד שלא נברא" ברכה אחת היא, וחתום של „ברוך מקדש את שמו ברבים", חוזר על ראשית „רבון העולמים". וכדי להרבות דיוק מלת „ברבים" מצריך הוא להקדים לפני רבון זה, מאמר: „לעולם י"א י"ש בסתר" (ע"ש). אך מדברי התו' (ד"ה „כל הברכות" ברכ' מ"ו.) נראה, כי „אתה הוא עד שלא נברא" ברכה לעצמה היא. והדעת מכרעת לאמר כן, כי אין הדבר מתקבל על הלב להחזיק, כי ק"ש שהיא העקר, תהי' נבלעת בתוך הברכה, שבאמת הברכה הלא טפלה לה, וכל עצמה אינה באה אלא

בשבילה. אבל אם נאמר כי „אתה הוא עד שלא נברא" ברכה לעצמה היא, תהי ק"ש דבר חשוב עומד בפני עצמו. „ואתה הוא עד שלא נברא" ברכה אחרונה לה, ולפי דעה זו לא יהי' „רבון העולמים" ברכה גמורה, כי אין ברוך לא בראשה ולא בסופה, ובכל זאת יש בה מעין ברכה, כי רהוטה היא כלה אל „לפיכך" שהוא מעין ברכה שלפני קש"ק „ואתה הוא עד שלא נברא" ברכה אחרונה לה. ונראה, כי מליצת „לפיכך אנחנו חיבים להודות וכו' וכו'" היא מין שבח הבא לפני קריאת פסוקים של יחוד וזמירות, או לאחריהם. כי פה אנו מוצאים אותו לפני ק"ש, ובסוף „נשמת". אנו מוצאים שבח כזה „שכן חובת כל היצורים לפניך להודות וכו' ולקלס" אחרי קריאת פסוקי דזמרא. ומעתה נוכל לאמר, כי גם ההלל שבליל הפסח שיש לו ברכת השיר בסופו, אע"פ שלפניו אין ברכה כלל, מכל מקום שבח מעין ברכה יש לו, והוא שבח של „לפיכך" (פסח' שם), המסַיֵם לפי ענינו „ונאמר לך שיר חדש הללוי'", והדומה לשבח של „לפיכך אנחנו חיבים" שלפני ק"ש קטנה, המסיים לפי ענינו של ק"ש „אשרינו שאנחנו משכימים וכו' ואומרים" ולשבח של „שכן חובת כל היצורים" המסיים לפי ענינו על כל דברי שירות ותשבחות דוד. — גירסת חתום של ברכת קש"ק לפי דברי תד"א במקורו: „מקדש את שמך" ולפי דברי בעל שבולי הלקט: „מקדש את שמו". ועכשו עשו קש"ק קבע „ורבינו יהודה החסיד הי' רגיל לומר אחריו בשכמל"ו והי' מכַוֵן לצאת בו י"ח ק"ש שפעמים „כשעושין קרוב"ץ מתעכבים בק"ש עד אחר זמנה ואמר שהי' יוצא בזה וכו'" (טא"ח מ"ו). „וכ' ריש"ל בתשובה סי' ס"ד וז"ל: וכשאני מגיע לק"ש של ר"י הנשיא, שהיא אחר לפיכך, אני נוהג לומר כל הפרשה הראשונה עד ובשעריך" (ט"ז ש"ע א"ח מ"ו ס"ק ט').

ד. ברכת כהנים וברכתה.

כל קריאות שבע"פ וברכותיהן אלה האמורות עד כאן, נוהגות בכל ישראל, חוץ מקריאה אחת שמצותה מד"ת, והיא וברכתה אינה נוהגת אלא במשפחה אחת, הלא היא ברכת כהנים הנוהגת רק בבני אהרן לבדם. החיבים לקרוא על פה את שלשת הפסוקים הכתובים בתורה: יברכך, יאר, ישא (במד' י' כ"ד—כ"ו) בנשיאת כפים ובתורת ברכה לצבור. „ולפניה מאי מברך? א"ר זירא אשר קדשנו בקדשתו של אהרן וצונו לברך את עמו ישראל באהבה" (סוט' ל"ט).

קריאה בלא ברכה.

כל הקריאות שדברנו עליהן עד כה, טעונות ברכה הן. ויש קריאות של פרשיות מזמורים ופסוקים שנהגו בהן כל ישראל, וברכה אין להן. ואת מזמורים וסדרי מקראות אלה שמקצתם נקראים בפי רבותינו „פסוקי דרחמי" (ברכ׳ ה׳) או „פסוקי הודאה" ואת התהנונים והשבחים הנבלעים בהם, הננו לפרוט בזה: מלבד ק״ש של שהרית וערבית בברכותיה, ומלבד ק״ש קטנה בברכתה, יש לנו ק״ש גם בלא ברכה, והיא ק״ש שעל המטה וזה מקורה: „אריב״ל אע״פ שקרא אדם ק״ש בביהכ״נ מצוה לקרותה על מטתה" (ברכ׳ ד׳: ע״ש ועיין ה׳.). ועל מעוטו של שעור ק״ש זו אמרו התוספות: „מי שקורא ק״ש על מטתו — — א״צ לקרות אלא פרשה ראשונה" (תו׳ ד״ה „מאימתי" ברכ׳ ב׳.) ומקורה נראה שהיא ברייתא: „הנכנס לישון על מטתו אומר משמע ישראל עד והי׳ אם שמוע" (ברכ׳ ס:). אך בימי קדמונינו כבר נוספו עליה מזמורים, וזה מקורם: „ת״ר שיר של וכו׳ ושיר של פגעים וכו׳ וחוזר ואומר וכו׳ ה׳ מה רבו צרי עד לה׳ הישועה על עמך ברכתך סלה ריב״ל אמר להו להני קראי וגאני" (שבועות ט״ו:): „ושיר של פגעים: יושב בסתר עליון — תהל צ א —" (רש״י). „— — דריב״ל קרי מזמורים בתרה" (ירש׳ ברכ׳ א׳, א׳). ויש להתבונן כי ריב״ל הוא המצריך בכלל ק״ש שעל המטה. „א״ר נהמן אם ת״ח הוא אינו צריך — לקרוא ק״ש — א׳ אביי אף ת״ח צריך למימר חד פסוקי דרחמי, כגון בידך אפקיד רוחי וגו׳ — תהל׳ ל״א, ו׳ —" (ברכ׳ ה׳.). ופסוק זה אנו אומרים בתוך שאר דברים „וכתב רב עמרם ואו׳ ב״ה ביום וכו ב״ה בקומנו, ויאמר ה׳ אל השטן עד אוד מוצל מאש — זכר׳ ג׳, ב׳ — ה׳ שומרך וגו׳ עד צאתך ובואך מעו״ע — תהלי׳ קכ״א, ה׳. ו׳. ז׳. ח׳ — בידך אפקיד וגו׳ יברכך עד וישם לך שלום — במד׳ ו׳, כ״ד. כ״ה. כ״ו — וא״א [הרא״ש] ז״ל הי׳ או׳ השכיבנו עד סמוך לחתימתה" (טא״ח רל״ט) „וי״א ויאמר אם שמוע תשמע — שמות ט״ו, כ״ו — הנה מטתו שלשלמה וגו׳ — שה״ש ג׳, ז׳— ה׳ — מימיני אל" (כל בו כ״ט). ו„מימיני אל" המובא פה אין ספק, כי הוא: „בשם ה׳א ישראל מימיני מיכאל וכו׳" ומקור ענינו במדרש: „מיכאל בימינו גבריאל על שמאלו אוריאל מלפניו רפאל מלאחריו ושכינתו של הקב״ה באמצע" (פדר״א ד׳ פסקתא רבתי דר״כ מ״ו) ואו׳ פסוק „רגזו ועל תחטאו וגו׳ — תהל׳ ד׳, ה׳ —" שממנו אנו למדים ק״ש על המטה (ברכ׳ ה׳).

וגם פסוקי ברכת כהנים לאחר ברכות התו׳ בבקר, אפשר לחשבם בכלל קריאה בלא ברכה, אף כי נסמכו לברכות התורה מאחריהן, לפי שהן אינן באות בשבילה דוקא, אלא שברכת כהנים באה בשבילן, כדי להסמיך איזה פסוק אליהן. ומנהג אמירתם עתיק הוא „ובסדר רב עמרם כתובה פרשת ברכת כהנים אחר ברכת התורה" (טא״ח מ״ה) „והטעם שאנו או ברכת כהנים

נראה שהוא מפני שאנשי משמר היו או׳ אותו בכל בקר וכמו שכתבו התו׳ בספ״ק דברכות [ד״ה ו„ברכת״ ברכ י״א:]״ (ב״י שם) „ונהגו לומר פרשת העקדה בכל יום״ (טא״ח א׳). „יש נוהגין לומר — — פ׳ כיור שהיא העבודה הראשונה ואח״כ או׳ תרומת הדשן ואח״כ פ׳ התמיד ואח״כ פ׳ מזבח מקטר קטרת ופ׳ סמני הקטרת ועשיתו״ (ארחות חיים מובא בב״י טא״ח א׳). „בסדר רב עמרם מברך ברכת התורה יברכך, ושמו, צו את ב״י — במד׳ ו׳, כ״ד. . כ״ז — [ובשבת] וביום השבת: וערבה לה׳ מנחת — מלאכ׳ ג׳, ד׳ — וכו׳״ (ב״י טא״ח נ׳) „פ׳ תמיד השייכת בכל יום ואין מוציאין ס״ת בכל יום לקרותה, וכן מוסף שבת אינו אלא ב׳ פסוקים ולא תקנו לקרותם בס״ת — — תקנו לאומרם בהשכמה עם פרק איזהו מקומן״ (אשכול ד׳). „וכ׳ הר״י בר יקר: טוב לומר עם הקרבנות פסוק: ושחט אותו לפני המזבח צפונה כדאמרינן בויקר׳ רב׳ מעיד אני וכו׳״ (שם. ועיין בגוף סדורנו) ואומר „קח לך סמים נטף וגו׳ — שמות ל׳, ל״ד — ל״ו —״ (סרע״ג ט״ז בסדר המעמדות שלו) „ובשחרית של שבת מסדר כל הברכות כמנהג כל יום ויום ומוסיף אחר פסוקים של צו את ב״י: וביום השבת — במד׳ כ״ח, ט׳ — י׳ —״ (סרע״ג כ״ז). „ויש נוהגין להוסיף בר ח: ובראשי הדשיכם — במד׳ שם כ״ח, י״א . . . ט״ו —״ (כל בו כ׳) „ויאמר [בכניסתו לביהכ״נ]: ואני ברב חסדך וגו׳ — תהל׳ ה׳ ח׳ — ויכנס ויאמר: מה טובו אוהליך וגו׳ — במד׳ כ״ד, ה׳ —״ (סדר היום, כונות לס׳ תפלת השחר). ומוסיפין עוד: „ה׳ אהבתי מעון ביתך וגו׳ — תהל׳ כ״ו, ח׳ — ואני אשתחוה אכרעה וכו׳ שמוצאו מפסוק: באו נשתחוה נכרעה וגו׳ — צ״ה, ו׳ — ואני תפלתי וגו׳ — ס״ט, י״ד —״ (סדור שער השמים לבעל של״ה ז״ל). „בשעת בדיקת הציצית יאמר פסוקים אלו: ברכי נפשי וגו׳ עוטה אור כשלמה וגו׳ — תהל׳ ק״ד, א׳ — ב׳ —״ (שם). „אחר עטיפת הטלית יאמר פסוקים אלו: מה יקר וגו׳ ירויון מדשן וגו׳ כי עמך וגו׳ משוך חסדך וגו׳ — תלים ט״ו ח׳ . . . י״א״ (שם). „בכתבי הארי ז״ל בשעה שהוא כורך ג׳ כריכות על האצבע האמצעי, יאמר אלו הפסוקים: וארשתיך לי לעולם וגו׳ עד וידעת את ה׳ — הושע ב׳, כ״א, כ״ב —״ (שם). ובתוך סדר הקטורת נאמרים פסוקים אלה: „ה״צ עמנו וגו׳ — תהל׳ מ״ו, ח״ — „ה״צ אשרי אדם וגו׳ — פ״ד, י״ג —״ „ה הושיעה וגו׳ — כ׳, י״ (וע׳ סדור שער השמים וסי׳ ר״י עמדן ז״ל). ויש מוסיפין: „אתה סתר וגו׳ — תהל׳ ל״ב, ז׳ —״ ובפולין אומרים „מזמור שיר חנכת הבית״ — תהל׳ ל׳ — לפני „ברוך שאמר״. — נהגו לומר „זכור רחמיך ה׳ וחסדיך וגו׳ — תהל׳ כ״ה, ו״ — כשמתחיל ש״צ קדיש, ויש מקדימין לפסוק זה פסוק „ועתה יגדל נא וגו׳ — במד׳ י״ד, י״ז״. על תחלת התפלה וסופה „אריו״ח בתחלה אומר: ה׳ שפתי תפתח — תהל׳ נ״א, י״ז — ולבסוף הוא אומר: יהיו לרצון אמרי פי — י״ט, ט״ו —״ (ברכ׳ ד׳:

ירש׳ ד׳ י״ג), ואנו מקדימין ל„יהיו לרצון״ פסוק „למען יחלצון וגו׳״ — תהל׳ ס׳, ז׳ — הנמשך אל התחנונים שלפניו. ויש שמקדימין לפסוק „יהיו לרצון״ איש איש פסוק אחד, שהוא מתחיל באות ששמו מתחיל, ומסיים באות ששמו מסיים על פי מדרש מובא ברש״י ישן: „ותושיה יראה שמך — מיכ׳ ו׳, ט׳ — מכאן שכל מי שאומר בכל יום מקרא המתחיל ומסיים, כמו שמתחיל ומסיים שמו, התורה מצילתו מגיהנום״ (ר״י רש״י מיכ׳ שם). ועל מזמור תהלים שאנו אומרים איתו בנפילת אפים וקוראים לו תחנון — תהל׳ י׳, ב׳ — י״א — דרשו רבותינו: „ואנכי עמדתי בהר — דבר׳ י׳, י׳ — זו עמידה: ואתנפל לפני ה׳ — י׳ ט, כ״ה — זו נפילה״ (מדרש מובא בס׳ כל בו י״ט). ואנחנו מקדימין למזמור, בקשה זו: „רחום וחנון חטאתי לפניך וכו׳ תחנוני״ שאינו פסוק. ויש מקדימין גם לבקשה זו פסוק: „ויאמר דוד אל גד וגו׳״ (ש״ב כ״ד, י״ד) ואח״כ „יאמר ואנחנו לא נדע וגו׳ — דה״ב כ׳, י״ב —״ (כל בו דין התפלה וזמנה). ופסקא זו אינה אלא המחצית השניה מן הפסוק. — „זכור רחמיך וגו׳״ (תהל׳ כ״ה, ו׳) „יהי חסדך וגו׳״ (ל״ג, כ״ב) „אל תזכר לנו וגו׳״ (ע״ט, ח׳) „חננו ה׳ חננו״ (קכ״ג, ג׳) „ברגז רחם תזכור״ (חבקוק ג׳, ב׳), והוא סוף פסוק. — „כי הוא ידע יצרנו וגו׳״ (תהל׳ ק״ג, י״ד) „עזרנו א׳ ישענו״ (ע״ט, י״ג).

ככר הבאנו מאמר: „א״ר אלעזר א״ר אבונא כל האו׳ תהל׳ לדוד ג״פ וכו׳״ (ברכ׳ ג׳:) „ומשום דאית דאמרי תפלת ערבית רשות ופעמים שבשביל צורך היו מבטלין אותה, התקינו לאומרה פעמים שחרית וכו׳״ (כל בו י״ב). ומזמור „יענך ה׳״ (תהל׳ כ׳) נהגו לומר בקצת קהלות עוד בימי הגאונים, אך במקום שאמרו אותו, לא היו אומרים „אשרי״ לפני סדר קדושה ועכשו נהגו לאמר שניהם. ורב נטרונאי השיב לשואליו „יש שאומר תהלה לדוד ויש שאומר יענך״ (סרע״ג כ״ד:) „עוד הוסיפו לאמר ואתה קדוש יושב וגו׳ — תהל׳ כ״ב, ד׳ — שאנו ישוהין לאחר התפלה בביהכ״נ והקב״ה וכו׳ שוהה וממתין תהלותם של ישראל״ (פרדס ב׳). „לר׳ נטרונאי: וששאלתם וקרא זא״ז — ישע׳ י׳, ז׳ — ותשאני רוח וגו׳ — יחזק׳ ג׳ י״ב — מה טעם יש לקרות ולתרגם וכו׳? כך מנהג ראשונים מקום שיש שם ת״ח כשהיו מתפללין ונופלין ע״פ ומקדישין [כלומר: ואומרים קדיש] מביאין נביא וקורין עשרה פסוקים — — ומתרגמין אותן ואח״כ או וקרא זא״ז ומתרגמין וכו׳ ואו׳ ותשאני ומתרגמין כדי לסיים בשבחו של הקב״ה ואח״כ מקדישין ועוסקין בתורה וכו׳, וכיון שרבתה עניות ודלות והוצרכו התלמידים להתפרנס ממעשה ידיהם וכו׳ נסמכו על התלמוד בלבד ועזבו מקרא ומשנה וכו׳, ואע״פ שעקרו לקרות בנביא, אותן ב׳ פסוקים לא עקרו ועדיין קבועים ועומדים״ (ת׳ הגאונים ד׳ ליק תרכ״ד וע׳ פרדס לרש״י ב׳. וע׳ שבלי הלקט מ״ד) „ה׳ ימלוך וגו׳ — שמות ט״ו, י״ח — ה׳ מלכותיה — אונקלוס —״ (סרע״ג שם) ופסוקים אלה

נקראים „קדושא דסדרא" (סוט' מ"ט. וע' דברים יפים לרש"י שם). ולפני „ואתה קדוש אומרים: ובא לציון — ישע' נ"ט, כ' —" (סרע"ג י"ב:) ומוסיפין עליו הפסוק הסמוך: ואני זאת בריתי וגו' — כ"א". „וכן נהגו העם להתחנן אחר סדר היום בתחנונים אלו: ה"א אברהם יצחק וישראל וגו' — דהי"א כ"ט, י"ח — והוא רחום וגו' — תהל' ע"ח, ל"ח — כי אתה ה' טוב וסלח וגו' — תהל' פ"ו, ה' — צ"צ לעולם וגו' — קי"ט, קמ"ב — מי אל כמוך וגו' — תתן אמת וגו' — מיכ' ז', י"ח. כ' — ב"ה יום יום יעמס וגו' — תהל' ס"ח, כ' — ה"צ עמנו משגב וגו' — מ"ו, ח'. י"ב — ה"צ אשרי אדם וגו' פ"ד, י"ג — ברוך וכו שבראנו לכבודו ולעבדו בלבב שלם וכו' יהי רצון וכו' לחיי העה"ב למען יזמרך וגו' — ל', י"ג —" (סת"כ השנה לרמב"ם). „ויבטחו בך יודעי וגו — תהל' ט', י"א —" (שם) ולפני ברוך אלהינו אנו אומרים פסוק ה' הושיעה וגו' (סרע"ג י"ב:) ואנו מוסיפים: „ברוך הגבר וגו'" (ירמ' י"ז, ז') „בטחו בה' עדי עד וגו'" (ישעי' כ"ו, ד') „ויבטחו בך יודעי וגו'" (תהלים ט', י"א) „ה' חפץ למען צדקו וגו'" (ישעי' מ"ב, מ"א) וכן הוא בסדור שער השמים ובסדור ר"י עמדן —. מקור מנהג אמירת פסוקי „אל תירא מפחד" ע' בגוף סדורנו. מקור שיר של יום „נהגו העם לומר מזמורים בעונתן, דתנינן תמן: השיר שהיו הלוים אומרים בביהמ"ק, ביום הראשון הי' או לה' הארץ וגו' ביום השני וכו' — תמיד ז', ד'" (סופרים י"ח, א) „בחנוכה ארוממך ה' כי דליתני וגו' וכו'" (כ') „ובחג השבעות הבו לה' בני אלים וגו' וכו'" (ג') „ובר"ה או' כל העמים תקעו וגו' וביה"כ וכו'" (י"ט, ב. ע' במקומות אלה, ועיין ר"ה ל: ל"א. וסכ' נ"ה.). „וטוב לומר פרשת המן — שמות ט"ז, ד' — — ועשרת הדברות" (טא"ח א') „וקורא פרשת המן ועשרת הדברים (סרע"ג י"ז:) „ואנו שפותחים [במנחה] באשרי, לפי שממנו אנו לומדים שצריך לשהות שעה אחת קודם שיתפלל" (ס' אדם וחוה ג', א' לרבינו ירוחם). ומנהג אמירת „מזמור שיר ליום השבת" — תהל' צ"א — לשם קבלת שבת, נראה שמעקרו הי' נוהג רק בקהלות ספרד (ע' ב"י טא"ח סוף רס"א), ולא בקהלות אשכנז (ע' חדושי מהר"ל חנליש שם), אך בדורותינו נוהגין אנחנו לאמרו ולחשבו בעקר קבלת שבת. ונראה שמנהגו הי' קודם למנהג שאר מזמורים של קבלת שבת, שהקודם והקבוע שבהם, הוא „מזמור לדוד הבו לה' בני אלים — תהל' כ"ט —" שיש לו יחס מיוחד ליום השבת, כמאמרם: „הני ז' דשבתא כנגד מי? א' חלפתא בן שאול כנגד ז' קולות שאמר דוד על המים" (ברכ' כ"ט.) — כלומר בהבו לה' בני אלים — „ופותחין בארצות הללו: לכו נרננה וגומרין ו' מזמורים כנגד ו' ימי החול" (סדור ר"י עמדן ז"ל). וכבר נמצאו מזמורים אלה כסדרם גם בסדור „שער השמים" וששה מזמורים אלה הם, תהלים צ"ה עד סוף צ"ט „והבו לה' בני אלים" — ואתמר: „א"ר לוי אם היו ישראל משמרין שבת אחת כתקונה מיד היו נגאלין שנא':

היום אם בקולו תשמעו — תהל׳ צ״ה, ז׳ — וכתיב שמור את יום השבת לקדשו — דבר׳ ה׳, י״ב —״ (מדרש תהל׳ צ״ה). ואף כי מאמר זה נסמך במקורו (ירש׳ תעני א, א) לפסוק אחר, ופסוק זה נסמך למאמר אחר, בכ״ז אפשר, כי המאמר בגירסת המדרש הי׳ מקור לאמירת מזמור „לכו נרננה״ שבו כתוב פסוק „היום אם בקולו תשמעו״ לקבלת שבת. — ואחרי פורס סכת שלום „נוהגין לומר פסוק ושמרו ב״י את השבת וגו׳ — שמות ל״א, ט״ז — לומר וכו׳״ (טא״ח רס״ז). מדברי הטור נראה, כי לא היו נוהגין לאמר בלתי אם פסוק „ושמרו׳ בלבד, ואנחנו נוהגין לאמר גם פסוק „ביני ובין ב״י״ שלאחריו. ובימי הגאונים נהגה אמירת „ושמרו׳ רק בקצת מקומות: „ובשאר כנסיות אומרין וכו׳ ושמרו ב״י״ (סרע״ג כ״ה). ומאמר הטור כי „ושמרו היא ג״כ מעין גאולה״ לבאר לנו הוא בא, כי אין פסוק זה הפסקה בין גאולה לתפלה, ולא לבד „השכיבנו כגאולה אריכתא דמיא״ (ברכ׳ ד׳:), אלא גם פסוק „ושמרו״ הנוסף בלילי שבתות גם הוא מעין גאולה הוא, ואינו חשוב הפסק. ובליל י״ט או׳ במקום „ושמרו׳ וידבר משה וכו׳ — ויקרא כ״ג, מ״ד —; בליל ר״ה: תקעו בחדש וגו׳ — תהל׳ פ״א, ד; ובליל יה״כ: כי ביום הזה וגו׳ — ויקר׳ ל׳ — וכן הוא בס׳ שעהש״מ ובס׳ ר״י עמדן ז״ל. ולאחר התפלה בליל שבת או׳ „ויכלו — בראש׳ ב׳, א׳. ב׳. ג׳״ — כדאתמר: „א׳ רבא ואתימא ריב״ל אפי׳ יחיד המתפלל בע״ש צ״ל ויכלו דא״ר המנונא כל המתפלל וכו׳״ (שבת קי״ט:) „וכד מקדש נימא ויכלו השמים״ (בה״ג ברכ׳ ד׳, א׳. וע׳ דברינו לעיל 23 ותו׳ ד״ה „זכרהו״ פסח׳ ק״ו. רמב״ם שבת כ״ט, ז׳. סרע״ג כ״ה:).

לענין הוצאת ס״ת שנינו: „עומד וכו׳ ואו׳ אין כמוך באו׳ וגו׳ — תהל׳ פ״ו, ח׳ — מי כמוכה באלים ה׳ וגו׳ — שמות ט״ו, י״א — מלכותך מלכות וג׳ — תהל׳ קמ״ה, י״ד — ה׳ מלך — י׳, ט״ז — ה׳ מלך — צ״ג, א׳ — ה׳ ימלוך לעולם ועד — שמות ט״ו, י״ח — ה׳ חפץ למען צדקו וגו׳ — ישעי׳ מ״ב, כ״א — ה׳ עוז לעמו וגו׳ — כ״ט, י״א — אתה ה׳ לבדך אתה עשית וגו׳ וצבא השמים לך משתחוים — נחמ ט׳, ט׳ —״ (סופרים י״ד, ה׳) „מיד נכנס וכו׳ ואוחז את התו׳ ואו׳ שמע ישראל — דבר׳ ו׳, ד׳ — פסוק א׳ בנעימה ואף העם עונין אותו אחריו״ (ט׳) „ואח״כ מגביה את התורה ואומר אחד אלהינו — אינו פסוק — גדול אדונינו — תהל׳ קמ״ז, ה׳ — קדוש ונורא שמו — קי״א, ט׳ — לעולם ועד״[1]). „מתחיל בנעימה ואו׳ ה׳ הוא האלהים — מ״א י״ח, ל״ט — ה׳ שמו — שמות ט״ו, ג׳ —״ (י״ג) „וצדקתך א׳ עד מרום וגו׳ — ע״א, י״ט — ה׳ שמך לעולם ה׳ זכרך לדו״ד

[1]) ומכאן אנו רואים כי מנהג פולין שיש בו: אין כמוך, ושמע ישראל, ואחד הוא אלהינו, להוצאת ס״ת מנהג רבותינו הראשונים הוא, לא כן מנהג אשכנז של ספד״ם ובנותיה שאין בו כל אלה.

— קל"ה, י"ג — הכל תנו עוז לאלהים — ס"ט, ל"ה — ותנו כבוד לתורה — אינו פסוק — גדלו לה' אתי וגו' — ל"ד, ד' — וצריך להגביה את התו' וכו'" (י"א) „ועוד צריך [לומר] על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח וכו' ויתנשא ויתעלה ויתהדר ויתקלס הנכבד והנורא שמו של ממ"ה הקב"ה בעולמות שברא העה"ז והעה"ב כרצונו וכרצון יראיו וכרצון כל עמו ב"י. תגלה תראה מלכותו עלינו במהרה ובזמן קרוב, הוא יבנה ביתו בימינו ויחון פלטתנו ופלטת עמו ישראל ברחמיו וברוב חסדיו בשלום בחן בחסד וברחמים המקום הוא יעשה עמנו בעבור שמו הגדול ואמרו אמן" (י"ב) — ובימי הגאונים היו אומרים בפתיחת הארון להוצאת ס"ת „כי גדול אתה ועושה נפלאות וגו' — תהל פ"ו, י —" (סרע"ג כ"ד.) „הכל הבו גדל לאלהינו ותנו כבוד לתורה כהן קרב כהן' (שם) ועונין הצבור „ברוך שנתן תו' וכו'", (כל בו כ'). „תו' ה' תמימ' וגו' עדות ה' נאמנה וגו' פקודי ה' וגו' מצות ה' וגו' — תהל' י"ט, ח'. ט' — ה' אחד אלהים לישראל" (סרע"ג כ"ד). „ה' עוז לעמו וגו' ונהגו שיאמר הגולל בשעת הגלילה לך ה' הגדולה וגו' עד ומהללים לשם תפארתך — דהי"א כ"ט, י"א. י"ב. י"ג —" (אבודרהם ס' שחרית של חול). „ונוהגים לומר לפני הוצאת ס"ת אין כמוך — תהל' פ"ו, ח' — בקול רם והקהל חוזרים ואומרים אותו וכן מלכותך מלכות וגו' — ואב הרחמים" (ד"מ טא"ח רפ"א) „ועומד ומחזיר ס"ת למקומו ואו' יהללו את שם וגו' הודו על ארץ וגו' וירם קרן וגו' — תהל' קמ"ח —" (סרע"ג כ"ד). „וכדמסימי [קה"ת] וכו' ועומדין להכניס תורה בארון. מנהג ספרד לומר מזמור לדוד הבו לה' בני אלים וגו' — תהל' כ"ט ושאו שערים" (המנהיג הל' שבת מ"א). משמע כי יש אומרים „שאו שערים" גם בשבת, כמנהגנו לאמר אותו בחול וביו"ט שחל להיות בימי החול בתוך מזמור „לה' הארץ ומלואה". מקור אמירת „קומה ה' למנוחתך וגו' בעבור דוד וגו'" עיין בגוף סדורנו.

בכל יום קורין סדר פסוקי „ובא לציון" לאחר „אשרי" במקום דברי נביאים, שהיו קוראים ברבים בימי הגאונים הראשונים ושבטלו אח"כ מפני בטול מלאכה — עיין לעיל 75 — „ובשבת יש פנאי ויש בטול מלאכה החזירו העטרה ליושנה לקרות בנביא ההפטרות וקורין מעין היום — — וע"כ אנו אומרים ובל"צ בשבת במנחה — — לפי שבבקר הפטרנו בנביא ולא היינו צריכין לאמר, וכדי שלא ישתכח בימות החול, תקנו לאומרו במנחה" (פרדס ב'). ועוד אפשר לומר, כי מאותו הטעם שלא אמרו ובל"צ בשחרית, מפני שסתמה במקום קריאת נביאים היא באה, ובשחרית הלא קראו פרשת נביאים בהפטרה, אנו אומרים ובל"צ במנחה במקום הפטרה, שהיתה לנו לקרוא ואין אנו קוראים אותה עוד, אע"פ שבימי רבותינו היתה נוהגת, כדאתמר „המפטיר בנביא במנחה בשבת וכו'" (שבת כ"ד). ורש"י מצא בתשובות הגאונים שהיו רגילין לקרוא בשבתות במנחה עשרה פסוקים ובימי

פרסיים גזרו גזרה שלא לעשות וכיון שנסתלקו נפתלקו" (רש"י), ובכן אפשר כי כשם שתקנו פסוקי ובל"צ בשחרית של חול „במקום פסוקים של נביאים שהיו קוראים בכל יום, כך תקנו ובל"צ במנחה בשבת" במקום פסוקים שהיו קוראים במנחה בשבת.

מקור אמירת „ואני תפלתי" ופסוקי „צדקתך צדק" וטעמם ע' בגוף סדורנו. „ואם חל בו י"ט או ר"ח א"א אותו [צ"צ] מפני שקורין בו את ההלל" (אבודרהם ס' תפלות השבת).

גם בדפוסים העתיקים נמצא מנהג אמירת מזמורי „ברכי נפשי" — תהל' ק"ד — ושירי המעלות בשבתות החורף „ומזמור לדוד" „וברוך ה' צורי" — קמ"ד — ומזמור „א' יהננו ויברכנו — ס"ז —" בין בקיץ ובין בחורף. ובארצות הקדם יש מקומות שקורין פרשיות מספרי משלי איוב ודניאל אחרי המנחה בשבת. כל המנהגים האלה נראה לי, כי מוצאם הוא המנהג העתיק „בנהרדעא פסקי סדרא דכתובים במנחתא דשבתא" (שבת קט"ז:). „וזה נשאל לפני רבנו האי ז"ל, והשיב כי מקומות יש מנהגים חלוקים ועדיין יש בפרס ומדי ההפטרות ידועות בשבת במנחה" (כל בו כ'). — „אמרינן ויהי נעם — תהל' צ', י"ז וכל מזמור צ"א — במוצ"ש לחול היכא דאיכא לקמן שתא יומי בחולא. אבל אי איכא בי מצעי י"ט וכו' לא אמרינן ויהי נעם בההוא אפוקי שבתא, מאי טעמא? כיון דאמרינן ומעשה ידינו ומעשה ידינו תרי זמני בעינן עד דאיכא שיתא יומי כלהו חולא" (תשובת רב שר שלום סרע"ג ל"א:) „ואו' ואתה קדוש וקרא זא"ז ואו' כולי' סדרא" (שם.), כלומר סדר קדושה שהוא „ואתה קדוש" עד סוף „ובל"צ" (טא"ח רצ"ה ע"ש. וע' תוס' ד"ה „העושה" פסחים נ':). „וכל היכ' דלא אמרינן ויהי נעם כגון שבועה שחל בה יו"ט קדושא דסדרא נמי לא אמרינן" (סרע"ג שם. פרדס ד') „ואחריו אומר : ויתן לך וכו' שהם פסוקים של ברכה לסמן טוב" (כל בו מ"א). ובמחזור ויטרי 180 שונים מרבית הפסוקים משל קבוצה זו שבידינו, ויש להתבונן כי תשעת הפסוקים הקודמים לפסוק האחרון שהוא „ה' עוז לעמו יתן וגו'" הם שלשה שלשה סדרי מקראות הנקראים בפי רבותינו: „שלש הפוכות שלש פדויות שלש שלומות" (ברכ' נ"ה:), אלא שמנהגנו להקדים את הפדויות להפוכות (עיין סדור וגמרא שם). ולאחר קדוש לבנה או' „תפול עליהם וגו' — שמות ט"ו, ט"ז — ולמפרע" ג"פ (סופרים ב', ב') „כאבן ידמו — ע' שם — ג"פ" (ש"ע א"ח תכ"ו, ב' הגהה) „וקבלה מר"י חסיד לומר קול דודי וגו' דומה דודי וגו' עד מן החרכים — שה"ש ב', ח'—ט' ובשל"ה כ' שי"א שיר למעלות אשא וגו' — תהל' קכ"א — וגם הללו אל בקדשו — ק"נ —" (מג"א שם ס"ק י').

לפני ברכות ההבדלה אנו אומרים „הנה אל ישועתי וגו' עד וזמרת וגו' — ישע' י"ב, ב' —" (סרע"ג ל ב: טא"ח רצ ט), אלא ששם נאמר

פסוק זה בין שאר בקשות ומקראות, בין סיום ברכת המבדיל לשתית הכוס, ואנו מוסיפין על הפסוק ההוא פסוק הסמוך לו: ושאבתם מים בששון וגו' — ישעי' שם ג' — והפסוק לה' הישועה וגו' — תהל' ג', ט' — ה' צבאות עמנו וגו' — מ"ו, ח' — ה"צ אשרי אדם בוטח בך — פ"ד, י"ג — ה' הושיעה וגו' — כ', י' — ליהודים היתה אורה וגו' — אסתר, ח', ט"ז — כוס ישועות אשא וגו' — תהל' קט"ז, י"ג —. ובימי רב האי כתבו ומנהגנו בקיירואן בבתי כנסיות מתקבצין אנשים בלילי יוה"כ ופעמים בלילי שבתות וקיראין התהלים" (תה"ג ליק כ"ט). ומנהג זה נוהג עוד היום ברוב תפוצות ישראל.

אחרי כלותנו לדבר על כל הפסוקים הבאים בסדר התפלה, יש לנו להאיר עין הקורא, כי יש פסוקים שתחנונים קצרים שלא מן הכתובים נתכפו להם. אל פסוק „ה' צבאות יגן עליהם — זכר' ט', ט"ו —" הנוסף על פסוקי שופרות שבמוסף ר"ה נסמך תחנון זה „כן תגן על עמך ישראל בשלום". ולפי הנראה גם הפסוק עצמו אינו עקר בפסוקי שופרות אלא סמוך לאחרון שבהם. וגם לפסוק „ליהודים היתה אורה וגו'" שבהבדלה נסמך תחנון קצר זה „כן תהי' לנו". ויש תחנונים שנכנסו לבין הפסוקים שנראים כפסוקים, יען כי סגנונם נאה מאוד ואינם פסוקים, כגון „זכור ה' חבת ירושלם אהבת ציון אל תשכח לנצח" שנכנס בין פסוקי זכרונות שאחרי הסליחות. — ודומה לזה השבח הנפלא בסגנונו, הנראה כפסוק ואינו פסוק „אור עולם באוצר חיים" שהוא פתיחה ליוצרות — וכן „רחום וחנון חטאתי וכו' וקבל תחנוני" שבראש תחנון של נפילת אפים אינו פסוק, וכן „עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה"א משם וכו'" אינו פסוק כצורתו. לעומת זה נמצאו תוספות הוצצות בין פסוק לפסוק לא בתורת תחנון ולא לשם שבח, כי אם לשם חלוק ענין כמו מאמר זה „קרבן שבת וקרבן היום כאמור" ההוצץ לפי מנהג קצת קהלות, גם בין פרשת קרבן שבת לפרשת קרבן ר"ח הסמוכות זו לזו, ומאמר „ושם נאמר" ההוצץ בסליחות בין פסוק „סלח נא לעון וגו — במד' י"ד, י"ט —" ובין פסוק „ויאמר ה' סלחתי וגו'" (כ').

הלמודים.

וכשם שנהגו קריאות הרבה בישראל בסדור התפלה מתוך תור' שבכתב, כך נהגו גם למודים הרבה פרקי משנה ומאמרי גמרא בדברי הלכה ואגדה מתוך תור' שבע"פ: „בשחר אחר — — ברכת כהנים קורין משנה זו אלו דברים שאין להם שעור וכו' ות"ת — פאה א', א' — אלו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעוה"ז והק"ק לעה"ב וכו' ות"ת כנגד כלם" (רמב"ם סת"כ השנה. ע"ש). „אלו דברים" שֵׁני, הוא צרוף של סיפא

דמשנה ב' שבפ"א דמס' פאה ושל מאמר אמר ר' אסי אריו"ח (שבת קכ"ז.), אלא, שגם בנוסח הרמב"ם גם בנוסח שבידנו נשמטו שתי מדות המנויות במאמר של ר"א אריו"ח, והן „המגדל את בניו לת"ת והדן את חברו לכף זכות". ולעומתן נוספו בידנו ב' מדות אחרות „הכנסת כלה והלוית המת". ועל מדת „השכמת ביהמ"ד" נוספו אצלנו מלין אלה: „שחרית וערבית". — וע' שבעה מנינים שונים וסדרים שונים למדות אלה בס ראנדבעמערקונגען להחכם הגדול פרופ' ר"א ברלינר 18. —

וטעם מנהג סמיכות מקראות והלכות לברכות התורה שחרית, מאמר זה הוא: „שמואל א' השכים לשנות קודם ק"ש צריך לברך, א"ר בא והוא ששנה על אתר" (ירש' ברכ' א', ה') „פטום הקטרת וכו' — כריתות ו'. [בתוספת קצת מאמרים בסופו] אביי הוה מסדר עד ועליה השלמו כל הקרבנות כלם — יומא ל"ג. —" (סרע"ג ט"ז בסדר מעמדות שלו). [ועל יחס נוסח „פטום הקטרת" שבסדור למקורו בגמרא עיין ב"י טא"ח קל"ג]. ובהגהות מימוניות מצינו: „בסדר רב עמרם מברך ברכת התורה וכו' ושונה משנת איזהו מקומן — זבח' פ"ה — ודרש די"ג מדות דר' ישמעאל, וכך מצוי בתשובה ומנהג כל ישראל שבאספמי', וראי' דא"ר ספרא משום ר' יהושע בן חנני' לעולם ישלש אדם שנותיו וכו' ותקוני מדרש וחלופי תלמוד ע"כ" (הגהות מיימוניות רמב"ם סת"כ השנה הגהה א'. עיין טא"ח נ"א וע' סרע"ג ב'). ובגמרא אמרו: „לעולם ישלש אדם שעותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בגמרא. — מי ידע כמה חיי? — לא צריכא ליומי" (קדושין ל'.), וכתבו התוספות: „ע"כ תקן בסדר רב עמרם גאון, כמו שאנו נוהגים בכל יום קודם פסד"ז, לומר מקרא משנה וגמרא" (תו' ד"ה „לא צריכא" שם).

ובערבית של לילי שבתות „או' פרק אחד ממס' שבת וזהו הפ' במה מדליקין — שבת פ"ב — [אר' א] אר"ח ת' ח מרבים שלום — ברכ' ס"ד —" (סרע"ג כ"ה:) „ואמרו הגאונים ז"ל דתקינו לאומרו כדי להמתין למאן דלא מצלי וי"ל שלכך תקנו אותו כדי להורות פסולי שמנים ופתילות ושאר הלכות שבו ואו' אותו בכל שבת ושבת, לבד שבת הסמוכה לי"ט לפי שיש בזאת המשנה: עשרתם, ואין מעשרין בי"ט" (כל בו ל"ה וע' המנהיג). „ואו' בסיומן אר"א אר"ח ת"ח וכו' כדי לקדש — לומר קדיש — דאין מקדשין — או' קדיש — אלא בסיום הפסוק או דרשת הפסוק" (פרדס א') „ולאחר שסיים ש"צ שים שלום נוהגים לומר כך: פטום הקטרת וכו' — כריתות ו'. — השיר שהלוים וכו' — תמיד ג', ד' — אר"א אר"ח ת"ח מרבים וכו' — ברכ' ס"ד. —" (סרע"ג י"ד). ומנהג אשכנז לאמרם רק בשבתות וביו"ט אחר תפלת המוספין.

„והכי א"ר שר שלום שמנהג בית רבנו שבבבל שאחר תפלת מנחה שבשבת שונין אבות וקנין תורה" (סרע"ג כ"ט) — ובסוף פסוקי „ויתן לך"

שאנו נוהגין לקרוא במצ"ש, אנו אומרים גם מאמר „אריו"ח בכ"מ שאתה מוצא וכו'" (מגל' ל"א.).

וגירסת הסדור היא „גדולתו" תחת גירסת „גבורתו" שבגמרא, וגירסת הסדור נראית יפה. — ואחרי ברכת קדוש לבנה נוהגים לומר: „תנא דבי ר"יש"מ אלמלא לא זכו וכו' אמר אביי הלכך וכו'" (סנהד' מ"ב.).

בכלל הלמודים, פרקי משנה ומאמרי גמרא, יש להכנים גם את המאמרים הבאים לבאר את טיב המצוה, שאנו אומרים בשעת עשיתה, כגון, בשעת הדלקת נר חנוכה „אומר הנרות הללו אנו מדליקין וכו' על נפלאותיך ועל נסיך ועל ישועתך" (סופרים כ', ו') „ואחר הבדיקה [של חמץ] מיד בלילה יבטלנו ויאמר: כל חמירא דאיתא ברשותי וכו' ובביטול היום יאמר כל חמירא וכו'" (ש"ע א"ח תל"ד, ב'. ג'). „ובשעה שהוא כורך מצה ומרור ואוכל בליל הפסח הוא אומר זכר למקדש כהלל וכו'" (ש"ע א"ח תע"ה, א'), ועל עירובי חצרות הוא אומר „(בדין) [בהדין ערובא] יהא לן שרי לטלטולי ולאפוקי ולעיולי מבית וכו'" (סרע"ג נ"ב. ורי"ף ביצ' פ"ב), ועל עירוב תבשילין הוא אומר „(בדין) [בהדין ערובא] יהא לן שרי למיפא ולבשולי וכו' מיומא טבא לשבתא וכו'" (שם שם). ו„כל נדרי" עד ונסלח בליל יה"כ" (ע' טא"ח תרי ט) ו„על דעת המקום" שלפניו (כל בו ס"ח), וסדר אמירת קרבן פסח בע"פ הם מכלל זה.

התחנונים התשבחות וההודאות.

משוגים הלמודים מן הקריאות, שהקריאות מקצתן טעונות ברכות לפניהן ולאחריהן, והלמודים אינם טעונים ברכה לעולם, מלבד ברכות התורה שחרית, שהן ברכות על למוד התורה בכללה, ושגם בהן המקרא, וכל הקרוב קרוב לו, קודם הוא לברכה שמברכין עליו, וכל הרחוק רחוק ממנו, קטן חלקו בברכה (ע' דעת רב הונא ר' אלעזר וריו"ח ורבא ברכ' י"א:). אולם אעפ"י שברכה טבועה פותחת בברוך, לא הוקבעה על הלמוד מעולם, נהגו מקצת רבותינו להתפלל תפלה קצרה לפני הלמוד ולתן הודאה על חלקם לאחריו, כר' נחוני' בן הקנה, שבכניסתו לביהמ"ד הי' או': „יהי רצון מלפניך ה"א שלא ארע וכו'" וביציאתו הי' או' „מודה אני לפניך ה"א ששמת חלקי וכו'" (כ"ח: וע' ירושל' שם ד' ב'.). תפלה זו והודאה זו על הלמוד, שהן דומות לברכת התורה לפניה ולאחריה, לא נתקבלו ולא נתפרסמו באומה כל כך. לעומת זאת פשטה מאד מאד בישראל, ותהי ברבות הימים לעקר הגדול בכל תפלות הצבור, הודאה אחת ושמה „קדיש" (סופרים י', ז'; ט"ז, י"ב), שנתחברה מתחלתה ובעקרה לשם הודאה אחרי למוד תושבע"פ דוקא, ועקרה „יהא שמו הגדול מבורך" (ברכ' ג'. בברייתא), ובארמית כמנהגנו „יהא שמי' רבא מברך" (ספרי דברים ש"ו. ברכ' נ"ז. שבת קי"ט. סכ' ל"ט). ועל

„יהא שמיה רבא" זה אתמר: „אמאי קא מקיים עלמא וכו' וא"הא ישמיה רבא דאגדתא" (סוט' מ"ט.). ובכן שמענו, כי יש"ר, שהוא עקר הקדיש נאמר „אחר אגדה שהדרשן דורש ברבים" (רש"י). „ובתשובת הראב"ד זצ"ל מצאתי: על מעשה הקדיש לא נמצא בידנו דבר מבורר היטב מן הראשונים, אך סמכוהו האחרונים על הפסוק הזה ונקדשתי בתוך ב"י ועל מה שאמרו רז"ל במדרש: כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה" (שבלי הלקט ח'). אולם במס' סופרים מצאנו מליצה אחת מן הקדיש הגדול, שאנו נוהגים לאמר אחרי סתימת הגולל ואחרי סיום מסכתא, והיא מליצת „בעלמא דעתיד לחדתא" ועליה כתוב שם: „ואין אומר בעלמא דעתיד לחדתא אלא על התלמוד ועל הדריש" (סופרים י"ט, י"ב). ואין ספק כי מיעוט „אלא על התלמוד ועל הדריש" להוציא מכללו את המקרא הוא בא. אולם ברבות הדורות הושוה המקרא לתלמוד ולדריש לענין הקדיש, וכבר הורה זקן: „כשהצבור אומרים פסוק או משנה צ"ל קדיש מיד אחריהם, או' קדיש אחר פסד"ז ואחר [סדר] קדושה ואחר תהלה [לדוד] במנחה, ואף לאחר משנה, כגון במה מדליקין" (פרדס לרש"י א). ובכן היתה יד המקרא ויד המשנה, התלמוד והמדרש שוה בקדיש „דאין מקדשין — א"א קדיש — אלא בסיום הפסוק או דרשת הפסוק" (שם). ולא המקרא בלבד נכנס בגבול הקדיש, כי אם גם התפלה זכתה בו, עד כי החליט רש"י ז"ל „כללא דמלתא אין מקדשין אלא אחר הפסוקין ואחר תפלה" (ה'). ואולי היה רק הקדיש הגדול של „בעלמא דעתיד לחדתא" מיוחד רק לתלמוד ולדרש בלבד, והקדיש הקצר ממנו המתחיל „בעלמא די ברא כרעותי'" הנוהג לנו, הי' מעולם משותף למקרא, למשנה, לתלמוד וגם לתפלה. וכן נראה גם מדברי רבותינו האומרים: „ואומר עליו ברכה ואח"כ אומר קדיש" (סופרים שם ע"ש). ואם נתבונן נמצא, כי יש לנו שלשה מיני קדיש: „קדיש דרבנן: כל עשרה מישראל או יותר, שעוסקין בת"ת שעל פה ואפי' במדרשות או בהגדות, כשהן מסיימין אומר א' מהן קדיש בנוסח זה: יתגדל ויתקדש שמי' רבא דעתיד לחדתא עלמא וכו ולאתבא פולחנא דישמיא לאתרי' בזיוי' וזהורי' וימליך מלכותי' וכו' עד דאמירן בעלמא ואמרו אמן על רבנן ועל תלמידיהון וכו' מקדם אבוהון דבישמי' ואמרו אמן יהא שלמא וכו' וזהו הנקרא קדיש דרבנן" (רמב"ם סת"כ השנה). ונוסח קדיש דרבנן שלנו מתחיל „בעלמא די ברא כרעותי'" ולא „דעתיד לחדתא," ובמקום „על רבנן" אנו גורסין „על ישראל ועל רבנן". ונוסח הקדיש הבא לאחר קריאת פסוקים, כגון: מזמורים וחמש מגילות הנוהג בינינו, כולל ארבעה פרקים אלה: יתגדל, יתברך, יהא שלמא, עושה שלום. ונוסח הקדיש הבא אחר התפלה גם הוא כזה, אלא שמכניסין בין „יתברך" ל„יהא שלמא רבא" תוספת זו „תתקבל צלותהון וכו'" (ע"ש). והנה קדיש שבא בו פרק „על ישראל ועל רבנן" ושאינו בא אלא

לאחר סיום למוד תושבע״פ בלבד, וקדיש שבא בו פרק ,,תתקבל״ שאינו אלא אחרי תפלת הצבור, אינם מתיחדים אלא לענינם, וכשהם באים, אינם באים אלא בחמשה פרקים: ,,יתגדל יתברך״ לפניהם ,,ויהא שלמא ועושה שלום״ לאחריהם. לעומת זה, הקדיש בעל ארבעת הפרקים, פעמים שהוא בא בכלם, ונקרא ,,קדיש שלם״ ופעמים שהוא בא בשני פרקיו הראשונים בלבד ונקרא ,,חצי קדיש״, ושני פרקים אלה הם עקר הקדיש. את הקדיש בארבעת פרקיו אנו מוצאים בנוסחו האשכנזי בימי הגאונים בתוספת ,,אמן״ אחרי ,,ויתקדש שמי׳ רבא״ ובהסרון מלת ,,ואמרו״ אחר ,,ובזמן קריב״ ובתוספת ,,אמן״ אחר מלת ,,יתברך״ ובהלוף מלת ,,ויתקלס״ תחת ,,ויתהלל״ (סרע״ג ג׳:), ,,תתקבל צלותהון וכו׳״ יהא שלמא וכו׳ בחסרון מלת ,,עלינו״, ,,עושה שלום״ בחסרון סיום ,,ואמרו אמן״ (י״ג:). ועקר תקונו של קדיש שלם הוא בזמן שהוא בא לחתימה ולסיום על שלפניו, ובמקום שהדבר הבא אחריו אינו זקוק כלל שלפניו. לעומת זה בא חצי קדיש במקום שאין התפלה שלפניו נגמרת עוד לעצמה, ושהבא לאחריו חשוב הוא אי זקוק לשלפניו, וראיה לדברינו דבר פוסק קדמוני האומר: ,,ואחרי תחנות — כלומר: תחנון — בשחר יאמר קדיש קצר, וכתב הר׳ נתן ז״ל: ובדין הוא לאומרו שלם, אך משום דלא (אתי) [ליתי] לזלזולי בתהל׳ לדוד ולמנצח וסדר קדושה ממתינין להשלימו עד לאחריהם, ומ״מ או׳ שם קדיש קצר להראות ששם מקומו וכו׳ והיכא דאיכא מוסף משלים אותם שם, דלא חיישינן לזלזול תהל׳ לדוד וסדר קדושה, שהרי יש לו עוד להתפלל תפלת מוסף הבאה אחריה״ (כל בו סוף דין התפלה וזמנה). שונה הוא הקדיש מכל התפלות, כי ,,הקדיש נתקן בל׳ תרגום בעבור עמי הארץ״ שהיו מדברים בימי רבותינו בל׳ ארמית (אבודרהם) — וע׳ מה שהבאנו מס׳ כל בו ז׳ בגוף סדורנו. ובכ״ז אנו מוצאים, כי כשם שפסקת ,,יהא שמו הגדול מבורך״ היתה בימים הקדמונים עברית, וכשם שעד היום הזה ח׳ לשונות של שבח יתברך עד ויתהלל עברית הן, כך היו עוד קצת מליצות שבקדיש בקצת מקומות עברית. תחת ,,לעילא מכל ברכתא וכו׳ היה בימי בעל הטורים ,,מנהג ספרד שאומרים: למעלה מכל הברכות והשירות והתשבחות וכו׳ בלה״ק״ (טא״ח צ׳). והרב בעה״ט תמה על זה (ע״ש) ,,ובסדור שכולל דברי הגאונים״ שהביא מרן ב״י אנו מוצאים תחת ,,דאמירן בעלמא״: ,,האמורות בעולם״ (ב״י שם). וגם בנוסחנו שהוא גם נוסח ר״ע גאון, אין לשון הארמית מגעת, אלא עד מלת ,,וחיים עלינו שביהא שלמא רבא״ ומכאן ואילך הכל להל״ק. והרמב״ם גורס ,,יהא שלמא רבא וסיעתא ופורקנא משמיא עליכון ועלנא ועל קהלהון דישראל ואמרו אמן״ (סת״כ השנה). ,,ועושה שלום״ עברית הוא בכל הנוסחאות. והפוסקים הראשונים אמרו: ,,קדיש זה אינו אלא לחנך בו את התינוקות״ (ויטרי צד 80). ובדורותינו א״א אותו תינוקות אא״כ הם יתומים אבלים בתוך י״ב

חדש או ביום פטירת אביהם או אמם בכל שנה ושנה, ככל אשר יאמרו אותו אז גם האבלים הגדולים.

ויחיד הוא הקדיש בדבר זה בין כל התחנונים, שדומה הוא לקדושה שאינו נאמר, אלא בעשרה (שבלי הלקט שם). ש״צ קורא את כלו והקהל עונה „אמן יש״ר״ אחרי הפרק הראשון ו„אמן״ אחרי כל הפרקים. לעומת זה כל עקרם של מרבית שאר התחנונים לא נתקנו מתחלתם, אלא לאמרם ביחיד. התחנונים דומים בענינם לתפלות, כי רוב עקרם הם דברי בקשות. והתשבחות וההודאות דומות בענינן לברכות, כי כל עצמם הם דברי שבח והודאה, אלא שהברכות והתפלות פותחות: בברוך ובשם ובמלכות, ויש שגם חותמות בברוך באזכרת השם. וסמן מובהק הוא לתחנונים ולתשבחות שאינם לא פותחים ולא חותמים בברוך, והנגו להעביר לפני הקורא אחד אחד את התחנונים והתשבחות שמרביתם נמצאים בסדור.

מקור מבחר התחנונים הוא: „ר״א בתר דמסיים צלותי׳ וכו׳ וכו׳ וכו׳ המזבח ותרצני״ (ברכ׳ ט״ז: — י״ז. וירש׳ ד׳, ב׳). ועיין מקור כל אחד ומטבע שלו בגוף סדורנו אחרי תפלת ש״ע של חול. — מכלל תחנונים אלה הוא: „רבש״ע יצרתנו וכו׳ גלוי וידוע לפניך חרפתנו וכו׳״ (ברכ׳ כ״ד:). תחלת דברי התחנונים שונים הם בלשונם, רובם פותחים בל׳ „יהי רצון מלפניך ה׳ אלהינו וא׳ אבותינו ש . . .״ ומקצתם „רבון העולמים״ או „אלהי״ (ע׳ ברכות שם) „רבונו של עולם״ (כ״ד: נ״ה:). תחנונים הרבה נכנסו לסדורנו ונעשו עלינו קבע. אחרי ברכות השחר נוהגים לאמר: „יר״מ וכו׳ שתצילני מע״פ וכו׳״ שהי׳ או׳ רבי „בתר צלותי״ (ט״ז:). „ובסדורי אשכנז כתוב אחרי י״ר, רבון העולמים וכו׳, בסדורים שלנו [הספרדים] כתוב או״א זכרנו בזכרון טוב וכו׳ ופ׳ העקדה ואח״כ רבש״ע כשם שכבש רחמיו אח״כ וכו׳, ואח״כ לעולם יהא אדם י״ש וכו׳״ (ב״י טא״ח מ״ו) ואחר ק״ש קטנה וברכתה „אתה הוא ה״א בשמים ובארץ וכו׳ עד שבותיכם לעיניכם אמר ה׳״ (סרע״ג ב׳). ולאחר איזהו מקומן ובורייתא דר״ישמ, וגם לאחר אלהי נצור שבלחש: „יר״מ ה׳ או״א שיבנה ביהמ״ק במ״ב ותן חלקנו בתורתך״ (אבות ה׳, כ׳), וגירסת המשנה שבמשניות „שתבנה עירך״. ובמדרש מצאנו תוספת דברים לתחנון זה „יר״מ ה׳ או״א שתבנה מקדשך במהרה ותשיב שכינתך בתוכה ותקבץ גליותינו מארבע כנפות הארץ ויבנו ערי יהודה וישבו שם וירשוה בזמן קרוב אמן״ (פסקתא כ״ז) ושבח של „בשכמל״ו״ שהיו עונין אותו במקדש אחרי כל ברכה וברכה (תענית ט״ז:) וביה״כ בשמיעת השם המפורש (יומ׳ ל״ה: ל״ט.), ושבעיני מתרגם קדמוני הוא דומה בענינו לענין „יהא שמי׳ רב׳ וכו׳״ (תרגום ירש׳ בראי מ״ט, א׳) התקינו, שיהו אומרים אותו בחשאי בין פסוק „שמע״ לפסוק „ואהבת״ שבק״ש (פסח׳ נ״ו: — ירש׳ ד׳, ט׳. תוספתא ג׳, ט״ז). — „הכי תקינו למימר בתר צלותי׳ א״מ אלהינו יחד שמך בעולמך אלהי נצור, אלהי

עד שלא נוצרתי — ברכ׳ י״ז: —׳ (ס״ע״ג ט׳ ויטרי — כ״ז וע׳ המנהיג דיני תפלה ס״ג). ואנו לא נהגנו אלא ב,,אלהי נצור״ לבדו שהי׳ מתפלל ,,מר ברי׳ דרבינא בתר דמסיים צלותי״. בגמרא הגירסה ,,ושפתותי מדבר מרמה״ ובסדור ,,ושפתי׳ והיא הנכונה כלה״כ (ע׳ תהל׳ ל״ד, י״ד). ובגמרא יש מאמר זה ,,תרדוף נפשי ותצילני מפגע רע מיצר רע ומאשה רעה ומכל רעות המתרגשות לבא לעולם וכל היושבים וכו׳״ (ברכ׳ שם). ובימי רבנו בחיי הספרדי כבר הי׳ מנהג ,,שמתפללים החסידים אחר תפלתם אלהי נצור וכו׳״ (חוב׳ הלבב׳ ו׳, י׳) ,,עשה למען שמך.״ עיין מקורו בגוף סדורנו וב״י קכ״ב מביאו בשם הרוקח והמנהיג — ובסרע״ג יש תשעה ,,עשה למען״ (סרע״ג ט׳.). בת״צ ובעשי״ת אומרים ,,אבינו מלכנו׳ לאחר חזרת הש״ץ בשחרית ובמנחה.

וחרוזי ,,א״מ״ רבים הם בידנו יותר מארבעים, ועקרם הם שנים הראשונים: ,,ת״ר: מעשה בר״א שגזר י״ג תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים וכו ירד רע״ק אחריו ואמר: א״מ אין לנו מלך אלא אתה א״מ למענך רחם עלינו. וירדו גשמים וכו׳״ (תענית כ״ה:).

,,בשני ובחמשי אחר שמונה עשרה נהגו בכל מקומות ישראל להרבות בתפלה ובתחנונים׳ (כל בו י״ח וע׳ השאר המובא ממנו בגוף סדורנו) ,,בב׳ וה׳ של שבת כי מסיים ש״צ שמונה עשרה מתחילין הצבור ואומרין: אם עונינו ענו בנו וגו׳ — ירמ׳ י״ד, ז׳ — ואומר ש״צ וכל הצבור עמו ביחד: אל הורתנו לומר שלש עשרה וזכר לנו שלש עשרה וכן כתוב וירד ויתיצב ויקרא — שמות ל״ד, ה׳ — ואו׳ ש״צ ויעבור עד ונקה — ו׳ — ז׳ — ואו׳ ש״צ וסלחת לעונינו — ט — כי אתה אד׳ טוב — תהל׳ פ״ו, ה׳ — למען שמך ה׳ — כ״ה, י״א — כי עמך הסליחה — ק״ל, ד׳ — סלח נא לעון — במדב׳ י״ד, י״ט — ויאמר ה׳ — כ׳ — ואו׳ ש״צ: אנא תבא לפניך וכו׳ אשמנו וכו׳ וכו ואנחנו הרשענו, ויש מקומות שאומרים במקום: אם עונינו ענו וכו׳ ואתה ה׳ אשר הוצאת עד נקרא על עירך ועל עמך — דני׳ ט׳, י״ז—י״ט — ויש מקומות שאומרים: והוא רחום, הבט נא, אנא מלך, אל חנון ורחום, א״מ אתה ושמך עלינו נקרא, אין כמוך חנון ורחום, הפותח יד בתשובה ונופלין על פניהם ואו׳ רחום וחנון ותובעין צרכיהם״ (סרע״ג כ׳.). ,,ויש מקומות שנהגו לומר י״ג מדות וגם ודוי אחר והוא רחום, ויש מקומות שאו׳: הכל קודם והוא רחום, וי״מ שאין אומר׳ כלום׳ (כל בו י״ט). ולאחר נפילת אפים או׳ ,,שוב מחרון וגו׳ — שמות ל״ב, י״ב — הבט משמים וכו׳ ובב׳ ז שמך וכו׳״ (ויטרי צד 71) ,,ואומר אא״א ורב חסד ואמת אל באפך וכו׳״ (אבודרהם) ,,אא״א אל תסתר פניך וכו׳״ (שם). אחרי נפילת אפים ,,ביום תענית אומרים: זה שומר ישראל עד צדקה וחסד והושיענו״ (סדור ר״י עמדן ז״ל). ואנחנו אומרים אותו אחרי כל תחנון, ובסדור שער השמים לא נמצא אחרי תחנון. ואע״פ שתחנוני ,,והוא רחום״ לא נמצאו בתלמוד, נראה,

כי עתיקים הם מאד, שכן אנו מוצאים לרבותינו לענין שני וחמשי: „אם יבא עשו אל המחנה הא׳ והכהו — בראי׳ ל״ב, ט׳ — אלו אחינו שבדרום — והי׳ המחנה נשאר לפלטה — שם — אלו אחינו שבגלות. א״ר הושעי׳ אע״פ שנשארו לפלטה מתענים היו עלינו בשני ובחמשי״ (ב״ר ע״ו), ובכן קרוב הוא לודאי כי לתענית עתיקה זו ישל ב׳ וה׳ היו תחנוני „והוא רחום״ כעין סליחות, כדברי הכלל הקדמוני „שעקר תענית רחמים וסליחות הוא״ (תנחומא בראשית ג׳). אחרי גלילת התורה בשני ובחמשי אומרים „יר״מ אבינו שבשמים וכו׳״ (סרע״ג כ״ד) ויש שנהגו לאמרו רק בשבת שמברכין בו את החדש (ע׳ כל בו ל״ז), וכן הוא מנהג ספרד. קרוב לסוף פסוקי ובל״צ אומרי׳ „ברוך א׳ שבראנו וכו׳ יר״מ ה׳ או״א שנשמור חוקיך וכו׳״. ונראה כי בקשת „יהי רצון״ זה היא מתולדות ברכה שנהגה בא״י בימי רבותינו, כדאתמר: „בני מערבא בתר דמסלקי תפלייהו מברכי אקב״ו לשמור חוקיו״ (ברכ׳ מ״ד:). ובגמרא דבני מערבא נאמר דבר זה כפסק גמור „וכשהוא חולצן מהו אומר? „ברוך אקב״ו לשמור חוקיו״ (ירש׳ ג׳ ה׳), לפיכך נהגו עכשו לחלוץ תפילין קודם „יר״מ שנשמור חוקיך״.

„הנכנס לכרך מתפלל וכו׳״ (ברכ׳ נ״ד:) „ת״ר: בכניסתו וכו׳ עד מכף כל אויב ואורב בדרך״ (ס׳.) „הנכנס למרחץ או׳ יר״מ ה׳ או״א שתצילני וכו׳ ואל יארע בי דבר קלקלה ועון״ (שם) „הנכנס להקיז דם או׳ יר״מ וכו׳ ורפואתך אמת״ (שם. וע׳ ש״ע א״ח ר״ל). לענין קבלת שבת אתמר: „ר׳ חנינא מתעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא אמר בואו ונצא לקראת שבת המלכה ר׳ ינאי לביש מאני׳ מעלי שבת ואמר: באי כלה באי כלה״ (שבת קי״ט.), „דאמר רב חנינא באו ונצא לקראת כלה מלכתא ואמרי לה לקראת שבת כלה מלכתא וכו׳ וכו׳ וקאי ואמר באי כלה באי כלה״ (ב״ק ל״ב). ובגי׳ ר״ח: „כר׳ חנינא דהוה מרקד ואזיל וא׳ בואו ונצא וכו׳״ (פר״ח ב״ק שם). וכנגד מליצת „באי כלה״ נתקן בראשונה לפי הנראה, חרוז „באי בשלום עטרת בעלה עד באי כלה״. ואחר כן חבר המשורר החסיד ר׳ שלמה אלקבץ ז״ל שיר בשמונה חרוזים. שחרוזו החוזר הוא „לכה דודי״ כנגד מליצת „בואו ונצא לקראת שבת כלה מלכתא״. „ביום השבת שחרית בפתיחת הארון יאמר בריך שמי׳ כמ״ש בזהר פ׳ ויקהל — כתבי —״ (מג״א ש״ע א״ח רפ״ב), ובנוסח פולין אומרים אותו בזמננו גם בחול

אחר הוצאת ס״ת אומרים „אב הרחמים״ „הוא ירחם וכו׳״. ומליצת „ויציל נפשותינו מן השעות הרעות״ מקורה בדברי רבותינו: „ר׳ חזקי בשם ר אבהו: יר״מ ה׳ או״א שתצילנו מן השעות החצופות הקשות והרעות היוצאות המתרגשות לבא לעולם״ (ירש׳ ברכ׳ ה׳, א) „ונוהגין לומר אחרי קה״ת בשבת — יקום פורקן״ (רמ״א ש״ע א״ח רפ״ד, ד׳) „יקום פורקן וכו׳ למרנן ורבנן וכו׳״ לראשי ישיבות, לחכמי הדור ולתלמידיהם, ומוצאו עוד

מזמן ראשי גליות, כמפורש שם „לרישי כלי ולרישי גלותא". ועוד אנו מברכין „יקום פורקן וכו' לכל קהלא קדישא הדין וכו'" שהיא ברכה לקהל, ואח"כ אנו מברכין „מי שברך וכו' הוא יברך וכו' עם כל קהלות הקדש וכו'" שהיא ברכה לכל קהלות ישראל שבכל העולם, וברכה לכל הנדיבים והעוסקים בצ"צ שבכל העולם, כמפורש שם „ומי שמיחדים וכו' ומי שעוסקים וכו'". ומקור ברכת הנדיבים והחכמים והקהלות עיין בדברי מחזור ויטרי ואבודרהם המובאים בגוף סדורנו. — מנהג ספרד העתיק שמפטירין בנביא ותכף „אח"כ מברך את המלך ואת הקהל" (אבודרהם ס' שחרית של שבת) — „ואנחנו מברכין למושל הארץ אחרי מי שברך לקהל" (כל בו כ'). „ונהגו להזכיר אחרי קה"ת נשמת המתים — גם נוהגים לומר אב הרחמים" (רמ"א ש"ע שם). ובשבת שמברכין את החדש נוהגים בדורותינו להתפלל תפלת רב שהתפלל: „בתר דהוה מסיים צלותי'" אלא שאנחנו מכניסים פסקה הנוספת הזאת: „יר"מ ה' או"א ש[תחדש עלינו את החדש הזה לטובה ולברכה ו]תתן לנו חיים ארוכים וכו'" (ברכ' ט"ז:). בסדורים הקדמונים, כגון ס' „שער השמים" וס' „כתר יוסף" אין זכר עוד לתפלת רב, ושם הוא מתחיל „מי שעשה נסים וכו'" ואח"כ „מכריז ואו' בלשון זה: ר"ח פלוני יהי' ביום פלוני הבא עלינו שיחדש הקב"ה עלינו ועל כל עמו ישראל לששון ולשמחה וכו'" (כל בו ל"ז). „אין כאלהינו" (סרע"ג י"ז) וטעם אמירתו עיין בגוף סדורנו.

ובסוף ד' ברכות של ברהמ"ז נוהגים לאמר תחנונים קצרים, המתחילים במלת „הרחמן" לכל יום ולשבתות ולרגלים ולר"ה ולר"ח. ולסעודת נשואין וברית מילה יש תחנונים מיוחדים ממין זה, בדברי פוסק קדמוני האומר: „ואחר זאת הברכה [של הטוב והמטיב] אומר הרחמן ומאריך כרצונו" (כל בו דין הל' ברהמ"ז ועיין שם נוסחותיהם). ומקור תחנונים אלה הנוספים לאחר ברהמ"ז, הוא בגמרא „דאריו"ח משום רשב"י וכו' ואורח מברך וכו' יה"ר שלא יבוש בעה"ב בעה"ז וכו'" (ברכ' מ"ו, ע"ש). ולנוסח אחד מסרע"ג מצאנו ט"ז „הרחמן" (הוספות ותקונים לסרע"ג מר"א מארכס, יאהרבוך המישי לייד' ליט' געז' בפפד"מ בחלק העברי 9). ומכלל זה הן ברכות שנהגו לילד הרך הנמול ולאמו, שנהגו בימי הגאונים „תשתלח אסותא וכו'" (סרע"ג נ"ב:) ולחתן וכלה אחרי ז' ברכות: „כהיום הזה בירושלם ירבו שמחות וכו'" (נ"ג).

וכהן העולה לדוכן „כי עקר כרעי' מאי אמר? יר"מ ה"א שתהא ברכה זו שצויתנו לברך וכו' — וכי מהדר אפי' מצבורא מאי אמר? — — רבש"ע עשינו מה שגזרת וכו'" (סוט' ל"ט. וע' בגוף הסדור). „האי מאן דחזי חלמא ולא ידע וכו' וכו' ולימא הכי: רבש"ע אני שלך והלומותי שלך וכו' וכי מהדרי כהני אפייהו לימא הכי אדיר במרום וכו'" (ברכ' נ"ה: בגי' הגר"א). ובגמ' דבני מערבא „ר' יונה בשם ר' תנחום בי ר' חייא זה

שהוא רואה חלום קשה, צ״ל יר״מ ה׳ או״א שיהו כל חלומותיו וכו׳״ (ירש׳ ברכ׳ ה׳, א׳), ושם הוא מסמיך אל מליצת „כשם שהפכת וכו׳ כן תהפוך״ שלש הפוכות של פסוקי: הפכת מספדי, ויהפוך ה״א את הקללה, והפכתי אבלם לששון וגו׳ (ע״ש). ולאחר קבורת המת אומרים: „צדוק הדין״ „הצור תמים פעלו״ נמצא בנוסח א׳ של סרע״ג (הוספות ותקונים לסרע״ג ע״פ כת״י לר״א מארכס 37). — ולאחר ברכת קדוש לבנה „או׳ ג״פ סמן טוב ומז״ט תהי׳ לכל ישראל ברוך יוצרך ב׳ עושך ב׳ קונך ב׳ בוראך ורוקד ג׳ רקידות ואו׳ ג״פ כשם שאני רוקד כנגדך ואיני נוגע בך, כך אם ירקדו אחרים כנגדי להזיקני לא יגעו בי, תפול עליהם וכו׳ ולמפרע אמן סלה הללוי׳ ואו׳ לחברו ג״פ שלום; וילך לביתו בלב טוב״ (סופ׳ כ׳, א׳—ב׳). ויש גורסין „ב׳ בוראך ב׳ יוצרך ב׳ מקדשך״ (ע׳ ויטרי 183 וטא״ח תכ״ו וע׳ שם ושם.) „כתב הבחיי פ׳ וישב, שנוהגין לומר אחרי חדוש לבנה: דוד מלך ישראל חו״ק, מפני שמלכות בית דוד נמשלה לירח״ (ד״מ טא״ח תר״י).

ויש תחנונים שנהגו בימי רבותינו ועכשו אינם נוהגים עוד, כגון: „רבון העולמים הרבה חטאתי לפניך וכו׳״ (ברכ׳ י״ט.), לאונן היושב לפני מתו; „אל אלהים ה׳ הצילני וכו׳״ (תו׳ ד״ה כפסח פסח׳ קי״א. ע״ש). „לא תטשני וכו׳״ (שם).

התקונים.

סדרי הקריאות, הלמודים והתחנונים שדברנו עליהם עד הנה, אף כי לפעמים מתערב בהם שאינו מינו במינו, תחנונים קצרים בתוך סדרי פסוקים, או פסוק או כמה פסוקים בתוך סדרי תחנונים, בכל זאת טיבם נכר בהם היטב, ושאינו מינו, בטל במינו. לעומת זה יש מיני סדרים שאין אחד מכל המינים אלה עקר בם. לסדרים כאלה אנחנו קוראים בשם „תקונים״, ומכללם, הוא סדר „תקון חצות״ — שרובו קינות על חרבן ביהמ״ק ועל גלות האומה, ותחנונים על בנְיָנו ועל הגאולה, שקוראים אותו הותיקין בחצות הלילה. ויסוד תקון זה הוא ברייתא, דתניא: „ר׳ אלעזר אומר: ג׳ משמרות הוה הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקב״ה ושואג כארי, שנא׳: ה׳ ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאג ישאג על נוהו — ירמ׳ כ״ה, ל׳ — וכו׳, ואו׳: אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי וכו׳״ (ברכ׳ ג׳.) וע״ז כתב הרא״ש ז״ל: „וראוי לכל ירא שמים להיות מצר ודואג באותה שעה ולשפוך תחנונים על חרבן ביהמ״ק, כמו שנא׳: קומי רוני בלילה לראש אשמורות שפכי כמים לבך — איכ׳ ב׳ י״ט —״ (רא״ש שם). ונראה שהרא״ש מכַוֵּן במליצתו אל תרגום של זה הכתוב שהביא, כי כן תרגם המתרגם „קומי רוני בלילה: קומי כנישתא דישראל דשריא בגלותא, עסוקי במשנה בליליא וכו׳ ובפתגמי אורייתא בשרוי שפרפרא

היך מיא וכו וצלאי בבית כנישתא וכו'" (תרגום איכ' שם). ובאמת רואים אנו שהוקבע בצד תקון „חצות" ועל ידו — שעקרו ורובו קינות על הגלות, ותחנונים על הגאולה, ושאין לו מקום בלתי בזמן הגלות — גם הלמוד, כאשר נזכר בתרגום המובא, ואשר יסודו הוא מאמר: „א"ר אחא בר ביזנא א"ר שמעון חסידא. כנור הי' תלוי למעלה מראשותיו של דוד וכיון שהגיע חצות לילה וכו' מיד הי' עומד ועוסק בתורה" (ברכ' ג':), המרומז בפסוק „קדמו עיני אשמורות לשיח בחקיך" (תהל' קי"ט, קמ"ח.) ובפסוק „חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך" (ס"ב), ששניהם מובאים בגמרא (שם), שהראשון מדבר על הלמוד לבדו והשני מדבר גם על הלמוד גם על ההודאה שעליו „בשירות ובתשבחות" ושניהם אינם זקוקים לחרבן דוקא, כאשר נראה שנתלו בדהמע"ה בימי גדולת האומה. ומעין תקון כזה שאינו זקוק אל החרבן דוקא, תקן החסיד רבנו בחיי הספרדי זצ"ל, שכל עניני תחנונים ושבחות ותוכחת הנפש (חובות הלבבות י, ו'), שעקרה היא השירה הרוממה „נפשי עיז תדרכי" שבסוף הספר „וסמוך לזה: אשרי תמימי דרך ושיר המעלות עד סופם" (שם). ועל תקון כיוצא בזה אמרו רבותינו „יעמוד בחצי הלילה וישבח ויברך" (תדא"ר י"ח) כי עקרו ברכה ותשבחות. וחכמי הסוד חבבו ביותר את תקון „חצות" וידברו עליו גדולות. והתקון הנוהג בזמננו, הוא של הרב בעל שערי ציון.

מלבד תקון „חצות" שעקר מנהגו עתיק כאשר ראינו, יש עוד תקון אחד הקודם לו הרבה דורות בעקרו, והוא תקון „מעמדות" לזכר מעמדות של ישראל, שהיו נוהגים במקדש כנגד משמרות של כהנים ולוים: „הגיע זמן המשמר לעלות, כהנים ולוים עולים לירושלם, וישראל שבאותו משמר מתכנסים לעריהם וקורין במעשה בראשית" (תעני' כ"ו.), ואמרו שם „תינח בזמן שביהמק"ק, בזמן שאין ביהמק"ק מה תהא עליהם? — א"ל הקב"ה לאברהם: כבר תקנתי להם סדר קרבנות, בזמן שקוראין בהן לפני, מעלה אני עליהם כאלו הקריבום לפני, ואני מוחל להם על כל עונותיהם" (כ"ז:). והנה מאמר זה הוא יסוד מנהג אמירת פרשת קרבנות וקטורת, שאנו אומרים בכל יום לפני התפלה (עיין טא"ח מ"ח). אולם אמירה מועטת זו של מעשה הקרבנות לבדו לא הספיקה לותיקים שבאבותינו, ויתנו לב לצרף אליה, מלבד קריאת פרשיות מעשה שבראשית לכל אחד מימי השבוע, שהיו נוהגות לאנשי מעמד בזמן שביהמק"ק, גם פרשיות של נביאים וכתובים הדומות להן. ולמעיין היטב יעלה, כי בימי ר' יוחנן בטבריא נהוג הי' מין תקון מעמדות ותעניות של אנשי מעמד ע' מאמרו „מפני הניצרים" (תענית כ"ז: ועוד יותר סופרים ט"ז, ה'). „ורבנו אליהו הזקן תקן סדר לז' ימי השבוע מתורה נביאים וכתובים, וסדר המערכה הכולל כל עבודות שהיו במקדש, ופרשיותיהן" (אשכול ד'). ויש לנו לדעת, כי ר"א הזקן קדמוני הוא „בעל אחותו של רב האי גאון" (ת' מהרש"ל כ"ט),

ובכן עתיק הוא מנהג „מעמדות" גם בבבל, ואולי יהי' סדר של ראה"ז „סדר מעמדות" הנמצא כיום בסדר רב עמרם (ט"ז) שבידנו, שנכללו בו כמה משניות ובריייתות ואגדות ותחנונים. והרב החסיד ר' מנחם די לונזאנו „חבר סדר עבודה בשנת של"ב" (שה"ג מערכת גדולים נ"א). וס' עבוד' זה תמצא בספרו „שתי ידות". והגאון רמ"ע מפאנו ז"ל „סדר סדר עבודה למועדים על דרך שסדר מהר"ם די לונזאנו להול ושבת" (שם כ"ט), ורמ"ע הי' בן דורו של רמ"ד לונזאנו. ובשנת שע"ב חבר החכם הרופא המופלג בחקרי קדמניות ר' אברהם בר דוד משער אריה, בעל הספר היקר „שלטי הגבורים", סדר עבודה „ע"פ הגאון המופלא כמהר"ר מנחם עזרי' מפאנו נרו" (הקדמת שלה"ג ח"ב). וסדר עבודה זה, שהוא כל עצם ח"ב של ס' שלה"ג, הוא הנוהג כיום בכל תפוצות ישראל ומודפס בסדורים. כל סדרי המעמדות דומים הם בסדורם ובחבור חלקיהם לסדרי „עבודה" השונים, שתקנו הפיטנים הקדמונים למוסף יוה"כ, שדברנו (לעיל 37).— בדורות האחרונים תקן הגאון ר"י עמדן ז"ל תקון בשם „עבודה תמה" המספר את מעשה הקרבנות של כל השנה. אולם ככל אשר הוא דומה בעצם ענינו לסדרי המעמדות, שונה הוא מהם, כי דבריו הם דברי עצמו על ענין הקרבן לבד, ולא לקוטי מקרא משנה וגמרא המשולבים ברב חן, או דברי תחנונים, ככל דברי המעמדות.

הנה תקון „חצות" ותקון „מעמדות" הותקנו לכל ימות השנה, ומבלעדיהם יש עוד תקון אחד שלא הותקן, אלא לפרק אחד בשנה, והוא תקון „הסליחות" שבימי הגאונים היו אומרים אותן בשתי ישיבות שבבבל, רק בעשרת ימי תשובה בלבד, כעדות הגאונים רב כהן צדק, רב עמרם ורב האי (טא"ח תקפ"א), וכן היה המנהג גם במקום הרמב"ם ז"ל (הל' תשובה ג', ד'). אך גם רב האי כתב גם בימיו „שמענא דבמקצת אתרוותא קיימי מר"ח אלול" (טא"ח שם), ובזמנו ומקומו של הרי"ין גיאת היו נוהגים כן (רא"ש סוף ר"ה). — ומנהג מספר ימי הסליחות לאשכנזים עיין בגוף סדורנו — שעת אמירת סליחות אלה היא „באשמורות" (ש"ע א"ח תקפ"א, א') „עד שיאור היום" (רמב"ם הל' תשובה שם), וקביעות שעתן קרובה היא לקביעות שעת תקון „חצות" שזמנו בלילה, ולתקון „מעמדות" שזמנו בתחלת היום בשעת הקרבת תמיד של שחר. אבל יש תקון „סליחות" לימי התענית, שהן נקבעות בחזרת ש"צ: „כשמגיע ש"צ בחנון המרבה לסלוח, אינו חותם, אלא מתחיל בסליחות וכו'" (סרע"ג ל"ה.). והמקורות הראשונים שאנו מוצאים בדברי רבותינו לדבר הסליחות יעידו על טיבן, בגמרא אתמר: „היכי עבדינן" (מגל' ל':), כלומר איך אנו עושין ביום התענית? „מצפרא לפלגא דיומא מעיינן במילי דמתא, מפלגא דיומא לפניא קרו ומפטרי ורבעא דיומא בעו רחמי שנא': ויקראו בספר תורת ה' אלהיהם רביעית היום, ורביעית מתודים ומשתחוים וגו' — נחמי' ט', ג' —" (שם). מתוך מקור זה אנו רואים, כי מלבד

שבימי אביי, זמן רב לפני חתימת התלמוד, היה קבוע סדר „בקשת רחמים" לימי התענית, היה דבר זה בעקרו ורובו מקובל ובא מימי עזרא ונחמ', אבות האומה, שהם הנהיגו אותו באחת מתעניות צבור הראשונות, ביום אשר „נאספו בני ישראל בצום" להבדל „מכל בני נכר" (נחמ' שם א'). ובכן למדנו, כי זמנם ומקומם של תחנוני התענית שבימי חכמי התלמוד היו בתפלת המנחה ובשעתה, ע"פ הכתוב „ובמנחת הערב קמתי מתעניתי — עזר' ט', ה' - " (מגל' שם), וטיבם הי' „רחמי", שכל עצמם לדעתנו הן „פסוקי דרחמי" (ברכ' ה'.). החשובים שבכל הפסוקים האלה, והעקר והיסוד לכל הסדר כלו, הם פסוק אחד ומחצה של י"ג מדות (שמות ל"ד, ו'—ז'), כדאתמר: „ויעבור ה' על פניו ויקרא — ו' — אריו"ח אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו: מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור והראה לו למשה סדר תפלה; א"ל: כ"ז שישראל חוטאין, יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם" (ר"ה י"ז:). ולפי הנראה היה עקרן של „סליחות" שנים או שלשה סדרי פסוקים של רחמים מלוקטים מכל המקרא לפי ענין היום, והמה הם עוד הרשומים והאמורים עד היום בין פיוט לפיוט שבסליחות. ובין סדר לסדר היו אומרים פסוקי י"ג מדות בתוספת שאר פסוקי רחמים שבתורה, כגון: „וסלחת לעוננו — שמות שם ט' —" (סרע"ג שם), פסוקי „סלח נא לעון העם וגו' ויאמר ה' סלחתי וגו'" (במד' י"ד, י"ט—כ'), שנראה שקביעותם קדמונית — שכן מצאנו אותם נדרשים בפסקא דסליחות המובאת בערוך (ע' גואל), והמודפסת כיום בשם פסקא כ"ו בפסיקתא (הוצאת מק"נ דפוס ליק תרכ"ח) — וסדר־פסוקים גדול וקבוע של פסוקי רחמים אחריהם, ואחרי כן וידוי ע"פ המקור שבמקרא: „ומתודים" (נחמי' שם). וסדר „עננו ה' עננו" „שאומרים בסוף הסליחות" (רש"י תענית י"ד.), הוא לדברי רב יהוד' ברי' דרב שמואל בר שילת משמי' דרב (גמרא שם), ההתרעה הקדמונית הנזכרת במשנה (שם י"ב:) „ומי שענה" שאומרים אח"כ בעשרים הרוזים או יותר, עקרם הם שבעה „מי שענה", שנהגו בישראל מראשית ימי בית שני בתענית צבור (ט"ו.). ודבר זה מסתַיע מ„סדר תעניות" העתיק שבעתיקים (תעני' ט"ו.), שעקרו הי' מקרא מרובה ותחנונים מעטים, אך לבלתי התערב מין במינו, באין תחנונים ביניהם, התקינו בדורות הקדמונים פתיחה של שבח ותחנונים לי"ג מדות, והיא „אל מלך יושב וכו'" (סרע"ג שם). ושלפי הנראה עקרה הראשון הוא „אל הורתנו לומר מדות שלש עשרה וכו'" (י"ט:). וקדמותה נראת מתוך חבורה, שאין בה הרוזים בעלי צלצול אחד משא"כ „אא"א אתה ובעל הרחמים נקראת" שנהגו לפתוח בו י"ג מדות בפעם הראשונה, שהיא יצירה מאוחרת. — ומלבד הפתיחה לי"ג מדות, היו פתיחות מתוקנות גם לכל הסליחות שבת"צ בימי הגאונים, ולא עוד שהיו נוסחיהן רבים „ובהתחלת הסליחות הרבה מנהגות, יש שמתחילין: לא

בחסד ולא במעשים וכו׳, ויש שמתחילין: אתאנו על שמך וכו׳, ויש שמתחילין: אבינו מלכנו אתה א״מ רחם עלינו סלח לנו אכ״ח מחל לנו מכ״פ כי אתה ה׳ טוב וסלח וגו׳״ (סרע״ג שם). והנה סליחות של ת״צ נאמרות בקהלות העתיקות בחזרת הש״ץ בברכת „חנון המרבה לסלוח״, אף כי בימי חכמי התלמוד הירושלמי נאמרו בברכת „גואל ישראל״, כמאמרם „צריך להאריך בגואל ישראל בתענית״ (ירש׳ ברכ׳ א׳, ה׳). ועל סדר סליחות של ימי התשובה הנאמרות באשמורת הבקר „א״ר עמרם ז״ל בי׳ ימים שבין ר״ה ויה״כ וכו׳ מתחיל ש״צ תהל׳ לדוד ואח״כ או׳ קדיש ומתחיל תחנונים ואו׳ ואנחנו לא נדע״ (כל בו ס״ה). סליחות של ימי התשובה הוא הנקרא בפי רבותינו „סדר הסליחה״ סתם, שלדעתם הורה אותו הקב״ה לדוד, כי יסדרו ישראל אותו במקום קרבן בזמן שאין בית המקדש קים, בשעה שיעשו תשובה כדי שיחיו (ע׳ מאמר תדא״ז כ״ג המובא בגוף סדורנו). — ואנחנו לא דברנו פה, כי אם על ראשית יצירת ראשי הפרקים לתקון הסליחות, שתחלתם היו רק סדרי הפסוקים, שנחשבים היום כטפלים להפיוטים שבינותם, שנוסדו אחרי כן.

כשם שכל עצמו של תקון הסליחות לדעתנו הוא סדרי פסוקי דרחמי, והפיוטים שביניהם לא באו מתחלתם אלא כדי להפסיק בין סדר לסדר, כך יש תקון אחר שכל עצמו אינו אלא פיוטים, ופסוקי דרחמי ושאר מיני פסוקים לא נכנסו ביניהם כלל, כי אם קצת פסוקי נחמה בסופו (ש״ע א״ח תקנ״ט, ה׳), הלא הוא תיקון קינות לט״ב, שאע״פ שמקצתן עתיקות הן, לא נזכר תקון זה בתורת חובת היום בפוסקים ראשונים, כגון סרע״ג בה״ג ורמב״ם. ו„קינות״ שנזכרו בדברי קדמונינו (סופרים י״ב, ז׳) אינן אלא מגלת איכה שהיא „ספר קינות״ (ע״ש ד׳).

אולם קודם לכל התקונים האלה בזמנו, הוא תקון הגדה של פסח, שמרביתה מקובלת היא ובאה מידי רבותינו התנאים. וכשם שתקון קינות לט״ב הוא העני שבכלם, שאין פסוקים נכנסים אל תוכו, כך תיקון זה הוא העשיר שבכלם, שמלבד שמרבית חלקי ההגדה נחרזים על הכתובים, והלל המצרי והלל הגדול אחוזים ותלוים בה, הנה כמה גופי מצות וברכותיהן קבועות בה, הלא הן: מצה ומרור וארבע כוסות בכל זמן, ובזמן שביהמק״ק, גם קרבן פסח. ולפי שיש בתקון זה מלבד האמירות גם עשיות, שכל אחת מהן קבועה בזמנה ובמקומה, קראו לו: „סדר״.

ואנחנו לפי דרכנו אין לנו לדבר פה על העשיות, כלומר על מעשה המצות הנוהגות בליל הפסח, כי אם על האמירות. תקון הגדה זה מתחיל במשנתנו בשאלת הבן, הטבועה ומחולקת לארבעה פרקים בידי רבותינו הקדמונים, גם לבן שאין לו דעת ושיש לאביו ללמדו, שהיא: „מה נשתנה הלילה הזה וכו׳״ עד „הלילה הזה שתי פעמים״ (פסח׳ קט״ז). ובזמה״ז

שאין כאן קרבן ואין מקום לשאלה: „שבכל הלילות אנו אוכלין צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כלו צלי" (שם), הוציאו שאלה זו, ולעומתה הוקבעה שאלה אחרת „שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין ובין מסובין, הלילה הזה כלנו מסובין" (רמב"ם נוסח הגדה בסוף הל' חמץ ומצה), או „שבכל הלילות אנו אוכלין ושותין בין יושבין וכו'" (סרע"ג ל"ח:). וסדר שאלות לפוסקים אלה הוא: טִבול, מצה, מרור, הסבה.

שאלה זו באה לתת מקום לדבר האמור בתורה „והיה כי ישאלך בנך" (שמות י"ג י"ד. דברים ו', כ') ואח"כ מתחלת ההגדה הבאה לקיים מצות „והגדת לבנך ביום ההוא" (שמות י"ג, י"ח). ואנחנו לפי דרכנו נדבר על חלקי ההגדה כסדרה, ואח"כ נבאר את מתכֻנתם זה לזה. בנוסח הנוהג כיום לכל ישראל, פותחת ההגדה „עבדים היינו" כדעת שמואל (פסח' שם), ופסקה זו של „עבדים היינו" עד „ובזרוע נטויה" הנראה כפסוק ואינה פסוק כצורתו (לעיל 80) ופסקה שלאחריה עד „משועבדים היינו לפרעה במצרים" (סרע"ג שם ורמב"ם שם) כוללות את עקר יצ"מ בדרך סתומה וקצרה מאד, ומשם ואילך עד „מתחלה עע"ז" עוסקת ההגדה בשבח מצות ספור יצ"מ ומצות עסק בהלכות הפסח הבאה עמה כאחד. „ואפי' כלנו חכמים וכו'" עד „הרי זה משובח" (שם ושם) הוא בטעם הברייתא „ואפי' ב' ת"ח שיודעין בהלכות הפסח, שואלין זל"ז" (פסח' שם). „מעשה בר"א ור"י וכו' עד רבותינו הגיע זמן ק"ש ש"ש" הוא בטעם ברייתא זו „ר' אליעזר או': מנין אתה או' שאם היתה חבורה של חכמים או של תלמידים, שצריכים לעסוק בהל' הפסח עד חצות? לכך נא' מה העדות וגו'?" (מכיל' שמות י"ג, י"ב). „אר"א בן עזרי' הרי אני בן שבעים וכו' עד להביא לימות המשיח" היא משנה שלמה (ברכ' י"ב:), „כנגד ד' בנים דברה תו' וכו'" ברייתא דר' חייא היא: „תני ר' חייא, כנגד ד' בנים דברה תו' בן חכם בן רשע בן טפש בן שאינו יודע לשאול. בן חכם מהו או' וכו' וכו' עד בן שאינו יודע לשאול את פתח לו תחלה" (ירש' פסח' י' ד'). ונוסח זה משונה הרבה מנוסח הגדה שלפנינו שבסרע"ג ורמב"ם, אך דומה נוסחנו מאד לברייתא זאת בנוסח שבמכילתא: „נמצאת או' ד' בנים הם א' חכם וא' רשע וא' תם וכו' וכו' עד ושאינו יודע לשאול את פתח לו שנא' והגדת לבנך וגו' בצאתי ממצרים" (מכיל' שמות י"ג, י"ד). ויש עוד פסקה במכילתא זו העוסקת רק בבן רשע בלבד: „בעבור זה עשה לי ה' וגו' למה נאמר? לפי שהוא או' מה העבודה, אלא זה בן רשע שהוציא עצמו מן הכלל וכו'" (מכיל' שם ח'). — יכול מר"ח וכו' עד בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך" (סרע"ג שם ורמב"ם שם), ברייתא היא בסגנון זה: „והגדת לבנך שומע אני מר"ח ת"ל וכו' עד בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך על שלחנך" (מכיל' שם), ולברייתא זו יש עוד תוספת הראויה לזמן שביהמק"ק: „בעבור

זה כל זמן שגופו של פסח קים" (מכיל' דרישב"י שמות שם). — „מתחלה עע"ז וכו'" הוא תחלת ספור יצ"מ לדעת רב (פסח' שם) וכן בירושלמי: „רב אמר: מתחלה צריך להתחיל בעבר הנהר ישבו אבותיכם וגו ואקח את אביכם וגו'" (ירוש שם י' ה'). ובאמת הוא ספור מאורעות הראשונים, שאירעו לאבותינו הראשונים, מימי צאת אברהם אבינו ע"ה מאור כשדים, עד ירידת יעקב ובניו מצרימה, ויסודה היא שלשה פסוקים יקרים מאד מדברי יהושע (יהוש' כ"ד, ב', ג', ד'). — „ברוך שומר הבטחתו וכו' שנא' ויאמר לאברם ידוע תדע וג' וגם את הגוי וגו' ברכוש גדול — בראש' ט"ו, י"ג, י"ד" — (סרע"ג ורמב"ם) מדבר על חשוב הקץ מראשית ימי האומה מברית בין הבתרים: „והיא שעמדה עד והקב"ה מצילנו מידם" (שם ושם), מדבר על הבטחה זו של הקב"ה העומדת לישראל עד סוף כל הדורות. ושלשת פסקות אלה: „מתחלה עע"ז, ברוך שומר הבטחתו, והיא שעמדה" שָׁוֹת הן בעינינו ביושנן ובטעמן. ולפי דעתנו שלשתן קדמוניות מאד. — „צא ולמד וכו' שנא' ארמי אובד אבי וכו' וכו' וכו', עד דצ"ך עד"ש באח"ב" (שם ושם) הוא כל עצמו וכל עקרו של ספור יצ"מ, וכלו לקוח כמעט אות באות, מלבד שנויים מעטים וקטנים, מדברי רבותינו התנאים הקדמונים: „ואמרת לפני ה' ארמי אובד וגו' מלמד שלא ירד יעקב וכו' עד דצ"ך עד"ש באח"ב" (ספרי דבר' ש"א ומדרש תנאים הוצאת הרה"ג ר"ד האפפמאנן נ"י פ' תבא). ועל פרשה זו בעלת ארבעת הפסוקים — דבר' כ"ו. ה'. . ח' — אמרה משנתנו „ודורש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה כלה" (פסח' שם).

כשם שסמכו רבותינו במשנתם את מכות הים למכות מצרים, במאמרם: „י' מכות הביא הקב"ה על המצרים במצרים ועשר על הים" (אבות ה', ד'), כך סמכה ההגדה למנין: מכות של מצרים ולסמנים שר' יהודה הי' נותן בהן, ג' ברייתות, ע"ד מנין המכות שלקו המצרים על הים: „ר"י הגלילי הי' או' וכו' ר' אליעזר או' וכו' רעק"א וכו' עד ועל הים לקו חמשים ומאתים מכות" (סרע"ג שם). ושלש ברייתות אלה שנויות ומפורשות ככתבן וכלשונן במכילתא שמות י"ד. ל'. — „כמה מעלות טובות וכו' עד לכפר על כל עונותינו" (סרע"ג שם) לפ"ד פוסקים קדמונים, עתיקות הן מאד אלה „ט"ו מעלות הסדורות בהגדת פסח' עד שלפי דעתם „ט"ו לשונות של שבח" שבישתבח מכֻוָּנוֹת הן כנגדן (אבודרהם פי' ישתבח). וכמה מליצות מהן נתונות בפי גדולי ישראל שביוצאי מצרים „הוציאנו ממצרים וקרע לנו את הים והאכילנו את המן" (סוטה ל"ה.) שהן הן מליצות מעלה א'. ו'. י'. ובפי פרעה: „אלו שלחנו ולקינו ולא נטל ממוננו כדאי היה, אלא שלחנו ולקינו ונטל ממוננו" (מכיל' שמות י"ד. ה' לפי הגירסה הנכונה של מכילתא דרשב"י 43) שהן מליצות מעלה א'. ב'. ה'.— מן „ר"י הגלילי הי' או' עד לכפר על כל עונותינו" ליתא בנוסח הרמב"ם.

— „רבן גמליאל הי' או' כל שלא א' ג' דברים אלו בפסח וכו' וכו' עד נאמר לפניו שיר חדש הללוי'" (סרע"ג ורמב"ם) הם דברי משנה שלמה (פסח' שם).

והנה כל דברי הגדתנו הנראים שוים, שונים הם מאד בערכם. מלבד שאלת הבן שהיא עקר, יש לנו עוד שני חלקים שהם עקר. החלק הראשון הוא ספור יצ"מ שכל עצמו, הוא מדרש פרשת מקרא בכורים, שעליו אמרה משנתנו „ודורש מארמי וכו' עד שיגמור הפרשה כלה" (שם), והחלק השני הוא חלק הלכות הפסח, שבאור מצותיהן גם הוא מין ספור יציאת מצרים. ודברי חלק זה הם: „אר"ג כל שלא אמר וכו'" עד „עבדו בהם בפרך". — „בכל דור ודור" שגם הוא מדברי המשנה, הוא מאמר נשגב לעורר את הלב ולישתפו בהרגשתו עם יוצאי מצרים. — „לפיכך" הוא פתיחת שבח נאה להלל הבא אחריו (ע' לעיל 72) וגם הוא מדברי המשנה. — והנה משנתנו תוכנת את מצות ספור יצ"מ בתכונה נאה מאד „מתחיל בגנות ומסיים בשבח" (פסח' שם). והנה אפשר מאד כי גם בעצם פרשת „ארמי אובד" שהיא עקר, כבר יש מעין „תחלה בגנות" כדברי רבותינו „רשב"י או': אדם אומר שבחו בקול נמוך וגנותו בקול רם, שבהו בקול נמוך, מן ודוי מעשר, וגנותו בקול רם ממקרא בכורים" (סוט' ל"ב:). ואין גנות אלא בפסוקי „אובד ארמי" בלבד (עריש"י). וכן יאמרו גם הגאונים: „ודורש מארמי אובד וכו' וזה גנות" (סרע"ג ל"ח:), אך רב ושמואל מוצאים את הגנות חוץ לדברי פרשה זו, מר כדאית לי' ומר כדאית לי': „מאי בגנות? רב אמר: מתחלה עע"ז, ושמואל א' עבדים היינו" (פסח' שם). וא"כ יש לחלק את ההגדה שמוצאה ממשנה וגמרה, ספרי ומכילתא, לחמשה חלקים: א) שאלת הבן, ב) „עבדים היינו" שהוא התחלה בגנות לדעת שמואל, ג) „מתחלה עע"ז" שהוא התחלה בגנות לדעת רב, ד) „צא ולמד וכו' שנא' ארמי אובד" וכו' שהוא ספור יצ"מ, ה) „רבן גמליאל הי' או'" שהוא אמירת הלכות הפסח, כמאמרו: „כל שלא א' ג' דברים אלה לא יצא י"ח", וכמליצת „אמור לו כהלכות הפסח". מלבד חמשה חלקים אלה שמוצאם הוא לדעתנו עוד מזמן הבית, יש עוד הקדמה ארמית לכלם, הפותחת „הא לחמא עניא" (סרע"ג ורמב"ם) שדבריה: „השתא הכא" „השתא עבדי" מעידים עליה, כי בחוץ לארץ [בבבל] ואחר החרבן נתחברה, ומליצת „כל דכפין ייתי וייכול כל דצריך וכו'" שבה, לקוחה היא מדברי רב הונא שהי' פותח דלתותיו וקורא „כל מאן דצריך ליתי וליכול" (תענית כ':). וא"כ יש מקום להחזיק, כי נתחברה לאחר סדור התלמוד. ובנוסח הרמב"ם מתחלת הקדמה ארמית זו „בבהילו יצאנו ממצרים הא לחמא עניא וכו'". ויסוד מליצה זו הוא פסוק זה ותרגומו: „— — לחם עני כי בחפזון יצאת מא"מ" (דבר' ט"ז ג'): „— — לחמא עניא ארום בבהילו נפקתון

מארעא דמצרים" (אונקלוס ויונתן) וגם פסוק זה ומדרשו „ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם" (שמות י"ב, ל"ג): „מגיד שהיו טורדין אותם לצאת בבהלה" (מכילתא שם).

מלבד „הא לחמא" שלדעתנו נתחבר בימי סבוראי או בימי גאונים הראשונים, נתחברו אח"כ חרוזי זכרון לסדר מצות ליל פסח. והפוסק הקדמוני ר"ד אבודרהם ז"ל מונה ופורט מלבד „קדש ורחץ" הנוהג לנו, עוד ארבעה סדרי הרוזים כאלה, הנופלים ממנו בערכם (אבודרהם), ועוד יש שם צרופי ר"ת, כגון קנ"ך וכו', שהם סמן: קדוש, נטילה, כרפס (ע"ש).

„שפוך חמתך וגו' ואת נוהו השמו — תהל' ע"ט, ו' —" הנאמר אחרי שתית כוס שלישי שאחרי ברהמ"ז, נזכר בסרע"ג שלפנינו ומובא בתוספות (ד"ה „ימים" ברכ' י"ד.), ואחריהם יבאו בנוסחותינו: „שפך עליהם עמך וגו'" (תהל' ס"ט, כ"ה) „תרדוף באף" (איכה ג'—ס"ו).

על קדוש ליל הפסח ע' 46; על ברכת „אשר גאלנו" ועל הלל המצרי ע' לעיל 60; ועל הלל הגדול „נשמת" „ויהללוך" ע' 60—62.

„אז רוב נסים" הנאמר גם בקרובות שבת הגדול „ואומץ גבורותיך" הנאמר גם בקרובות יום ב' של פסח, „אדיר במלוכה" „חסל סדור" הנאמר גם הוא בקרובות שבת הגדול „אחד מי יודע" „חד גדיא" שכלם נאמרים אחרי ברהמ"ז, כלם הם מכלל פיוטים שמרביתם נוסדו מראשית ימי הגאונים והלאה לאמרם ביו"ט בשבתות מיוחדות, לימי התשובה ולת"צ, ושמקצתם נאמרים בכל יום כגון: „אדון עולם" „יגדל" ושירי היחוד והכבוד ומקצתם בכל שבת, כגון „לכה דודי" וזמירות לשבת ולמוצ"ש. אך לכלם אין פה מקום לרגל המלאכה אשר לפנינו היום. אולם באשר יקר ערכם מאד בכללם ובפרטם, הננו נושאים את נפשנו לקבוע עליהם מדרש מיוחד לעצמם אם יואל אלוה מעזנו לחיותנו בחסדו.

Diese Einleitung in die Siddurliturgie im Allgemeinen soll ganz besonders als Einführung in den von uns bearbeiteten, bereits druckfertigen Siddur dienen, in dessen Kommentar wir uns bemüht haben den biblischen Hintergrund unserer alten Gebete nachzuweisen, so dass der Siddur den ganzen Reichtum unserer heiligen Schrift wiederspiegelt.

Leitet die gegenwärtige Arbeit die M a t e r i e n des Siddur aus den Quellen unserer mündlichen Lehre, aus den Talmuden, Midraschim und Dezisoren her, so erbringt unser Kommentar den untrüglichen Beweis, dass die innerste S e e l e des Siddur der Ideenwelt unserer s c h r i f t l i c h e n Lehre, der Thora, den Propheten und den Hagiographen entstammt.

Es gibt kein Produkt der jüdischen Literatur, dessen Inhalt so sehr in das Volksbewusstsein gedrungen ist, wie der Siddur. Er hat die Volksseele zu einem guten Teil miterschaffen helfen, und wiederum ist von den in der Volksseele schlummernden Kräften sein Inhalt befruchtet worden. Es ist darum von nicht zu unterschätzender Bedeutung, wenn uns der Nachweis gelungen sein sollte, dass der Siddur in seinem Wortlaut und seiner Gedankenwelt mit der gewaltigen Periode jüdischer Geistesarbeit, wie sie in Bibel, Talmud und rabbinischer Literatur vorliegt, eine Einheit bildet. Er wäre dann ein wahrhaft klassisches Zeugnis für die Kontinuität, die alle Zeiten des jüdischen Geisteslebens beherrscht, und unsere beiden Arbeiten hätten das im höchsten Sinne ideale Ergebnis, für ihren Teil wieder mit Nachdruck darauf hingewiesen zu haben, dass ein einziger Geist unsere jüdische Literatur beherrscht und dass das Wort Gottes, wie es in der Bibel einst verkündet wurde, von jeder Generation immer wieder aufgenommen wird und so den Stempel der Ewigkeit trägt ודבר אלהינו יקום לעולם.

VORWORT.

In der vorliegenden Arbeit waren wir bemüht, die Grundbestandteile des Siddur klarzulegen, dem Ursprunge der kleinsten Satzteile nachzugehen, deren spezifische Merkmale zu bestimmen, die innere Verwandschaft scheinbar einander fremder Partien aufzudecken und so die grosse religiöse und nationale Schöpfung des Siddur, der nicht allein den Charakter eines Gebetbuches, sondern auch die Bedeutung eines Geistesschatzes von höchstem Werte für unsere Nation hat, nach ihrem innersten Wesen vor Augen zu führen.

Demzufolge war es uns weniger um die Verschiedenheit mancher Lesarten zu tun, als vielmehr die Aufmerksamkeit auf das Uranfängliche, so zu sagen, auf die ersten Keime der Beracha- und Thephillaliturgie (vergl. S. 2, 3, 8, 11) zu lenken und die Berachoth, die allein das Grundelement der ältesten Gebetarten bilden, in ihrer vollständig freien, so wie in ihrer gehinderten Entfaltung zu verfolgen.

Dadurch, dass wir im Siddur die einzelnen Bestandteile zu unterscheiden lehren, den charakteristischen Grundzug eines jeden Gebetsteils feststellen und so Kriterien gewinnen, die uns in den Stand setzen, scheinbar verschiedene Elemente unter einem gemeinsamen Gesichtspunkt in bestimmte Gruppen zu ordnen, wird die Erforschung und Ordnung des dem Siddur zu Grunde liegenden Materials zu einem System erhoben.

Die Liturgie des Siddur

und ihre Entwickelung

nach den Urquellen untersucht und systematisch geordnet

von

W. Jawitz

Preis: Mk. 3.25

Verlag des Verfassers:

Adresse: **W. Jawitz, Berlin N., Postamt 24.**

Die

Liturgie des Siddur

und ihre Entwickelung

nach den Urquellen untersucht und systematisch geordnet

von

W. Jawitz

Preis: Mk. 3.25

Verlag des Verfassers:

Adresse: **W. Jawitz, Berlin N., Postamt 24.**

Jawitz, Wolf
Sefer mekor ha-berakhot